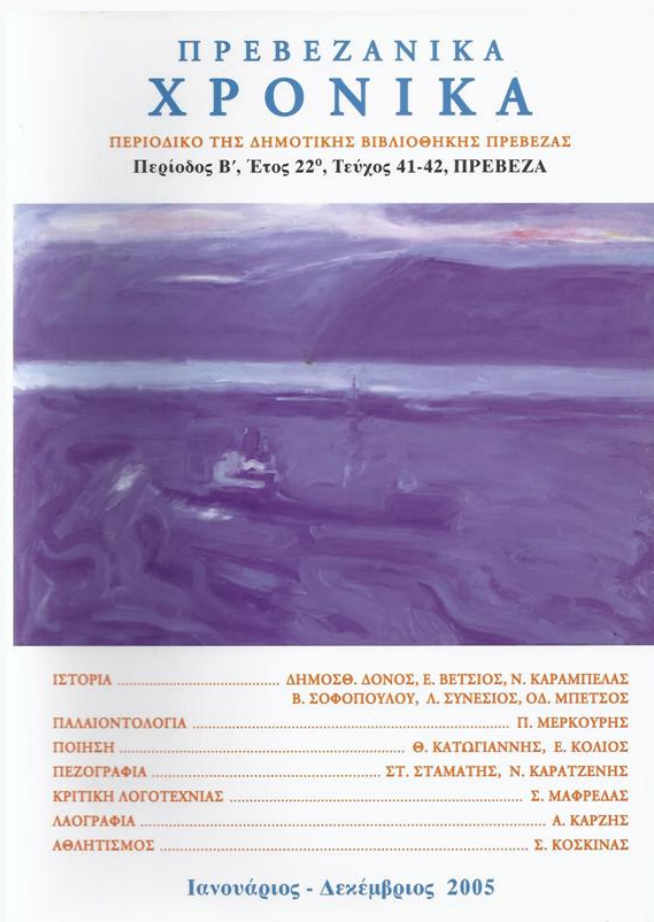

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 41-42 (2005)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 41-42 (2005)

Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

Νίκος Δ. Καράμπελας

doi: [10.12681/prch.28956](https://doi.org/10.12681/prch.28956)

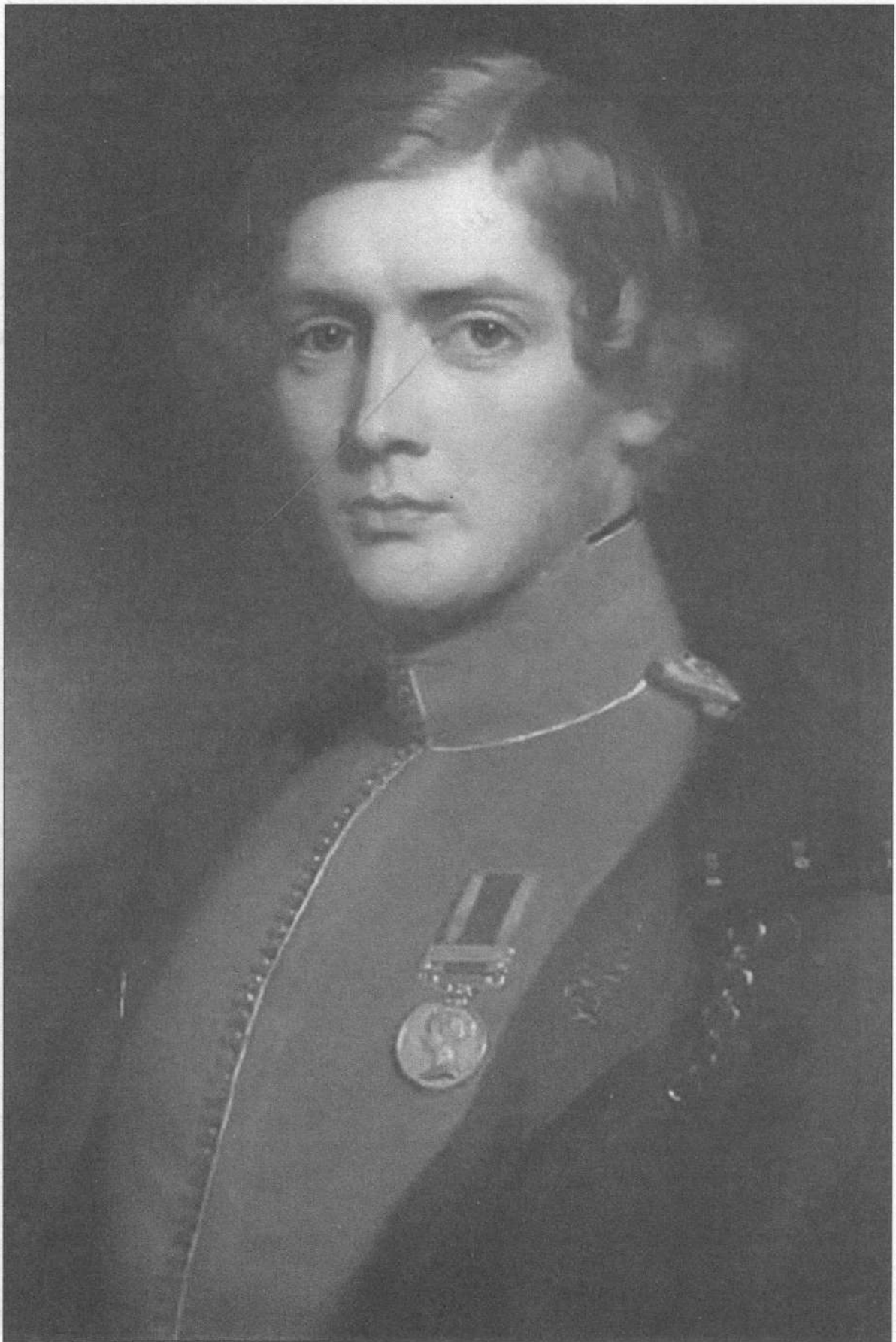
Copyright © 2022, Νίκος Δ. Καράμπελας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καράμπελας Ν. Δ. (2022). Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (41-42), 52–144. <https://doi.org/10.12681/prch.28956>

Πορτραίτο του Ρόμπερτ Τάουνλεη-Πάρκερ,
συνοδοιπόρου του Τόμας Σ. Χιούζ στο ταξίδι του στην Ελλάδα

Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη¹

Νίκου Δ. Καράμπελα
προέδρου του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις

Στη μνήμη των καθηγητών μου
Μιχαήλ Κατσαούνη και
Ευαγγελίας Οικονόμου-Κατσαούνη

Το ηλιόλουστο, χειμωνιάτικο απόγευμα της Κυριακής 26^{ης} Δεκεμβρίου του 1813² φθάνουν στην Πρέβεζα, με ένα μικρό πλοίο από τη Λευκάδα, τρεις Άγγλοι περιηγητές. Ο αρχιτέκτονας και αρχαιοκάπηλος Τσάρλς Ρ. Κόκρελλ,³ ο Ρόμπερτ Τάουνλε-Πάρκερ,⁴ και ο θεολόγος

- 1 Η περιγραφή του ταξιδιού προέρχεται από τη δεύτερη επαυξημένη έκδοση του διτομου βιβλίου του Thomas Smart Hughes (Τόμας Σμαρτ Χιούζ) με τίτλο «Travels in Greece and Albania» («Ταξίδια στην Ελλάδα και την Αλβανία») που εκδόθηκε το 1830 από τους Henry Colburn & Richard Bentley στο Λονδίνο και από το οποίο μετέφρασα τα σχετικά με την Πρέβεζα και την ευρύτερη περιοχή κείμενα και έκανα μια σύντομη περίληψη του ταξιδιού. Όλες οι παραπομπές σε κείμενα του Χιούζ αναφέρονται σε αυτή τη δεύτερη έκδοση του 1830. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, όταν στην πρώτη έκδοση αναφέρονται στοιχεία τα οποία παραλείπονται στη δεύτερη έκδοση, αυτά συμπεριλαμβάνονται στη μετάφρασή μου.
- 2 Όλες οι ημερομηνίες στα κείμενα του Thomas S. Hughes (Τόμας Σ. Χιούζ) είναι σύμφωνα με το νέο ημερολόγιο. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ίσχυε ακόμα το παλαιό ημερολόγιο το οποίο τότε υπολειπόταν του νέου κατά 12 ημέρες. Έτσι, ενώ ο Χιούζ και οι συνταξιδιώτες του βρίσκονταν στο Γαλαξίδι την 18^η Δεκεμβρίου του 1813, οι ντόπιοι Χριστιανοί γιόρταζαν τον άγιο Νικόλαο, αφού γι' αυτούς το ημερολόγιο έδειχνε 6 Δεκεμβρίου.
- 3 Ο Charles Robert Cockerell (Τσάρλς Ρόμπερτ Κόκρελλ) γεννήθηκε στο Λονδίνο την 27.4.1788. Γιος αρχιτέκτονα, σπούδασε και αυτός αρχιτεκτονική και στα 22 του χρόνια ήρθε στην Ελλάδα, την άνοιξη του 1810, για να συναντήσει τους συνεργάτες του αρχαιοκάπηλους. Τα έξοδα του ταξιδιού του Cockerell ανέλαβε να καλύψει ο υπουργός των Εξωτερικών της Αγγλίας William Hamilton, αναθέτοντάς του καθήκοντα βασιλικού αγγελιαφόρου. Ο Hamilton, οικογενειακός φίλος των Cockerell, τον διόρισε έκτακτο κομιστή εγγράφων για τον αγγλικό στόλο της Μεσογείου. Η «συμμορία» των αρχαιοκάπηλων επιστημόνων συναντήθηκε στην Αθήνα και αποτελείτο από τον Εσθονό αρχαιολόγο και καλλιτέχνη, βαρώνο Otto Magnus von Stackelberg, το Γερμανό ζωγράφο και αρχιτέκτονα, βαρώνο Haller von Hallerstein, τον Αυστριακό ζωγράφο Georg Christian Gropius που αργότερα (το 1816) διορίστηκε πρόξενος της Αυστρίας στην Αθήνα, το Βαυαρό von Haken, το Γερμανό ζωγράφο από τη Βυρτεμβέργη Jacob Linckh, το Δανό αρχαιολόγο και φιλόλογο Peter Oluf Brøndsted, το

Τόμας Σ. Χιούζ.⁵ Θα μείνουν στην πόλη μόνο για τέσσερις μέρες για να επισκεφθούν κυρίως τα ερείπια της Νικοπόλεως. Θα φιλοξενηθούν στο σπίτι ενός ευυπόληπτου Πρεβεζάνου εμπόρου που δεν κατάφερε να εγκαταλείψει την Πρέβεζα μετά το χαλασμό της από τον Αλή πασά και είχε περιέλθει σε κατάσταση ένδειας.

συμπατριώτη του φιλόλογο και μουσικό Georg H. C. Koës, τον Άγγλο John Foster από το Λίβερπουλ και φυσικά τον Cockerell. Ο Cockerell μαζί με τους Haller von Hallerstein, Jacob Linckh και John Foster ήταν αυτοί που ανέσκαψαν και έκλεψαν τα γλυπτά των αετωμάτων του ναού της Αφαιίας Αθηνάς στην Αίγινα, τα οποία κατέληξαν στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου μετά από πολλές διαβουλεύσεις και περιπλοκές και αφού πληρώθηκε ως αντίτιμο στη «δημοπρασία» το κολοσσιαίο για την εποχή εκείνη ποσό των 70.000 φιορινιών. Γλαφυρή περιγραφή της υπόθεσης των μαρμάρων του ναού της Αφαιίας παραθέτει ο Κυριάκος Σιμόπουλος στις σελίδες 134-139 του τόμου Γ2 του έργου του «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα». Ο Cockerell επιστρέφοντας στην Αγγλία έγινε ένας από τους διαπρεπέστερους Άγγλους αρχιτέκτονες, καθηγητής της αρχιτεκτονικής στη Βασιλική Ακαδημία και πρόεδρος του Βασιλικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής. Ήταν ο αρχιτέκτονας του γνωστού Μουσείου Ashmolean και του Ινστιτούτου Taylorian στην Οξφόρδη. Από το 1833 ήταν ο αρχιτέκτονας της Τράπεζας της Αγγλίας και έκτισε αρκετά κτήρια της Τράπεζας στην Αγγλία μέχρι το 1854. Πέθανε το 1863, στα 75 του χρόνια. Το 1903, σαράντα χρόνια μετά το θάνατο του Cockerell, ο γιος του, Samuel Pepys Cockerell, εξέδωσε στο Λονδίνο το ημερολόγιο του πατέρα του με τίτλο «Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C.R. Cockerell» («Ταξίδια στη νότια Ευρώπη και την Ανατολή, 1810-1817. Το Ημερολόγιο του C.R. Cockerell»). Στην εισαγωγή της έκδοσης ο γιος του Cockerell αναφέρεται στις δυσκολίες που αντιμετώπισε στην επιμέλεια των κειμένων του ημερολογίου του πατέρα του, ενός νέου 22 χρόνων που απεχθάνονταν και δεν είχε καθόλου έφεση προς το γράψιμο. Καταλήγει ότι τα υπέροχα σκίτσα του αρχιτέκτονα πατέρα του είναι αυτά που αποτελούν το πραγματικό ημερολόγιό του. 13 σκίτσα του Cockerell (το ένα από αυτά δισέλιδο) εικονογραφούν το βιβλίο του Thomas S. Hughes «Travels in Sicily, Greece and Albania».

4 Ο Robert Townley-Parker (Ρόμπερτ Τάουνλεϋ-Πάρκερ) γεννήθηκε το 1787 και σε ηλικία μόλις 17 ετών κληρονόμησε μια τεράστια περιουσία μετά το θάνατο του πατέρα του Thomas Townley-Parker, στα 1794. Ταξίδεψε στην Ελλάδα με τον Thomas Smart Hughes. Το 1817 επισκέυασε το σπίτι του (παλάτι) Cuerden Hall στην επαρχία του Λάνκαστερ (Lancaster) της δυτικής Αγγλίας, στο οποίο και έμεινε.

5 Ο Thomas Smart Hughes (Τόμας Σμαρτ Χιούζ) γεννήθηκε το 1786. Σπούδασε κλασικές και θεολογικές σπουδές στο St. John's College του Πανεπιστήμιου του Καίμπριτζ. Ήταν άριστος γνώστης της αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής γλώσσας. Συνόδευσε τον Robert Townley-Parker στο ταξίδι του στην Ελλάδα (1813-1814) με κύριο σκοπό να επισκεφθούν τα Γιάννενα και τον Αλή πασά. Μετά την επιστροφή του στην Αγγλία χειροτονήθηκε ιερέας το 1815 και έγινε εταίρος του Emmanuel College στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ. Συνέγραψε φιλολογικές και θεολογικές μελέτες, κυρίως γύρω από τον απόστολο Παύλο. Όταν ξέσπασε η επανάσταση του 1821, βρέθηκε ενταγμένος στις τάξεις των φιλελλήνων. Συχνά βλέπουμε να αναφέρονται σε αυτόν με το επώνυμο Χούγκες, λόγω άγνοιας της ορθής προφοράς του Αγγλικού επωνύμου του. Το 1820 εκδόθηκαν στο Λονδίνο, από τον J. Mawman, οι εντυπώσεις του από το ταξίδι στην Ελλάδα. Το δίτομο έργο, xxii και 926 σελίδων, σχήματος 4^ο, με τίτλο «Travels in Sicily, Greece and Albania» («Ταξίδια στη Σικελία, την Ελλάδα και την Αλβανία») είναι αφιερωμένο στο συνταξιδιώτη του Robert Townley-Parker. Περιέ-

Πορταίτο του Τσάρλς Ρ. Κόκρελλ από σχέδιο με μολύβι της J.D. Ingres
Λιθογραφία των Walker και Cockerell από το βιβλίο
«Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817» του Cockerell.

Λεπτομερής αναφορά στην περιγραφή του Χιούζ για την Πρέβεζα, τη Νικόπολη, το Άκτιο και τον Αμβρακικό κόλπο κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής τους εδώ, στο δρόμο τους προς τα Γιάννενα, θα γίνει στο κεφάλαιο με τίτλο «Πρέβεζα, Νικόπολη, Άκτιο, Αμβρακικός». Οι αναφορές του Χιούζ για το «Χαλασμό της Πρέβεζας» από τον Αλή πασά θα παρατεθούν στο ομότιτλο κεφάλαιο. Η επίσκεψη στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας κατά την επιστροφή του Χιούζ και της παρέας του από τα Γιάννενα, στα μέσα Μαΐου του 1814, θα περιγραφεί στο κεφάλαιο με τίτλο «Λάκκα Σουλίου, Ρωγοί, Καμαρίνα, Πρέβεζα».

Ακολουθεί μία περίληψη του ταξιδιού τους, το οποίο διήρκεσε περίπου 18 μήνες.

Το ταξίδι των Χιούζ και Πάρκερ

Ο Χιούζ ξεκίνησε το ταξίδι του το Δεκέμβριο του 1812 από το Πόρτσμουθ (Portsmouth) της νότιας Αγγλίας με το πλοίο «Ρηβέντζ» («Revenge») και συνταξιδιώτες του τον φίλο του Ρόμπερτ Τάουνλεϋ-Πάρκερ (Robert Townley-Parker) και τον υπηρέτη τους Λουίτζι Αντονιέττι (Luigi Antonietti) που ήταν πεπειραμένος στα ταξίδια του εξωτερικού και είχε γεννηθεί στο Πιέντμοντ (Piedmonte) της βορειοδυτικής Ιταλίας. Ο Χιούζ εξυμνεί την εντιμότητα, την αφοσίωση και την ηρεμία του χαρακτήρα του Αντονιέττι.

Την Πρωτομαγιά του 1813 έφθασαν στο Παλέρμο της Σικελίας και στις 25 Σεπτεμβρίου του 1813 κατέπλευσαν στην αγγλοκρατούμενη Ζάκυνθο όπου φιλοξενήθηκαν από τον εκεί πρόξενο της Αγγλίας Σπυρίδωνα Φορέστι (Foresti).⁶ Ο Χιούζ σημειώνει ότι η καθολική (Latin) εκκλησία στη Δυτική Ελλάδα έχει ως κεφαλή τον επίσκοπο που εδρεύει στη Ζάκυνθο και ότι η μητρόπολη αποτελείται από τα νησιά Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Ιθάκη, Λευκάδα, Κύθηρα καθώς και τις πόλεις Πρέβεζα και Βόνιτσα. Στη Ζάκυνθο θα δουν τα μαρμάρινα γλυπτά του αετώμα-

χει 13 χαρακτηριστικά των J. Smith και F.C. Lewis από σχέδια του συνοδοιπόρου του και αρχιτέκτονα Charles R. Cockerell και 2 χάρτες. Εντός κειμένου υπάρχουν και άλλα μικρά σκίτσα και χαρακτηριστικά, τα οποία φαίνεται να έχει χαράξει ο William Hughes. Το 1830 εκδόθηκε στο Λονδίνο από τους Henry Colburn και Richard Bentley η δεύτερη επαυξημένη έκδοση του έργου του Χιούζ με τίτλο «Travels in Greece and Albania» («Ταξίδια στην Ελλάδα και την Αλβανία») σε μικρότερο μέγεθος, σχήματος 8^{ου}, δίτομη και αυτή, αποτελούμενη από xii και 1028 σελίδες. Στη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις στην Πρέβεζα υπάρχουν και οι δύο εκδόσεις· η πρώτη με αριθμό καταχώρησης 897 και η δεύτερη με αριθμό καταχώρησης 2034. Το 1821 εκδόθηκε στο Παρίσι από τους αδελφούς Gide το έργο του Χιούζ, μεταφρασμένο στα Γαλλικά από τον ίδιο το συγγραφέα, σε δύο τόμους σχήματος 8^{ου}, με τίτλο «Voyage à Janina en Albanie, par la Sicile et la Grèce». Ο Χιούζ πέθανε στα 61 του χρόνια, στις 11 Αυγούστου του 1847.

6 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 153.

τος του ναού του Επικούρειου Απόλλωνα,⁷ τα οποία είχε αφαιρέσει ο Κόκρελλ και τελικά κατέληξαν, όπως και τα «Ελγίνια», στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου.

Από τη Ζάκυνθο πέρασαν απέναντι στην Πελοπόννησο, έφθασαν στην Πάτρα την 8^η Σεπτεμβρίου του 1813 και από εκεί πήγαν στην Τριπολιτσά όπου ήταν η έδρα του Πασαλικιού του Μωριά. Πασάς ήταν τότε ο Αχμέτ, ο οποίος είχε διαδεχθεί το Σεπτέμβριο του 1812 τον Βελή πασά, γιο του Αλή πασά της Ηπείρου. Ο Αχμέτ αρνήθηκε να τους δεχθεί και απαγόρευσε τη μετάβασή τους στη Σπάρτη. Με την παρέμβαση του Νουρήμ μπέη της Κορίνθου κατάφεραν να πάρουν μπουγιουρντί⁸ για να περάσουν τον Ισθμό. Στην Αρκαδία συνάντησαν τον Τσάρλς Ρ. Κόκρελλ (Charles R. Cockerell) και συνταξίδευσαν μέχρι την Αθήνα. Φθάνοντας στα Μέγαρα ο Χιούζ διαπίστωσε ότι οι Μεγαρίτες, παρόλο που ήταν αγράμματοι, πρόφεραν το ύψιλον σαν ιταλικό u (ιου) και όχι σαν ι ή η, όπως σ' όλη την άλλη Ελλάδα. «Είναι οι μόνοι που ξεχωρίζουν την προφορά των λέξεων υμείς και ημείς», γράφει. Στις 29 Οκτωβρίου 1813 έφθασαν στην Αθήνα, όπου παρέμειναν για ένα μήνα.

Ο Χιούζ και ο Πάρκερ είχαν στείλει ειδικό αγγελιαφόρο στα Γιάννενα, από την πρώτη μέρα που ήρθαν σε ελληνικά χώματα, εκφράζοντας στον Αλή πασά την επιθυμία να επισκεφθούν τα Γιάννενα. Την απάντηση του Βεζύρη έφερε στην Αθήνα ένας τάταρος, ο οποίος θα τους οδηγούσε στην Ήπειρο.

Ο υπηρέτης που προσέλαβαν όταν ήταν στη Ζάκυνθο, ο Ιωάννης Παξιμαδάκης (Giovanni Paximadachi), τους λήστεψε όταν πήγαν στη Λιβαδειά. Με μεγάλη δυσκολία αποκάλυψαν ότι τα κλεψιμαίικα χρυσά νομίσματα τα είχε κρύψει καλά στις σόλες των παπουτσιών του. Ο Παξιμαδάκης καταδικάστηκε σε ισόβια κάτεργα στο κάστρο της Λευκάδας.⁹

Όταν ο Χιούζ είχε σχεδόν αναρρώσει από τον τεταρταίο πυρετό σε βαθμό που να μπορεί να ταξιδέψει – το ταξίδι γινόταν με άλογα – αφιχθηκε στην Αθήνα ο στρατηγός Ντέιβις (Davies), αρχηγός του Βρετανικού στόλου της Μεσογείου,¹⁰ ο οποίος εκδήλωσε την επιθυμία να ταξιδέψει μαζί με τον Χιούζ και τον Πάρκερ στην πορεία τους στην Αλβα-

7 Ο ναός του Επικούρειου Απόλλωνα βρίσκεται στις Βάσσειες της Φιγαλείας, 13 περίπου χιλιόμετρα νότια της Ανδρίτσαινας στην Πελοπόννησο.

8 Άδεια, διαβατήριο.

9 Την όλη περιπέτεια περιγράφει ο Χιούζ στις σελ. 314-18 του πρώτου τόμου της δεύτερης έκδοσης του έργου του *Travels in Greece and Albania* που τυπώθηκε το 1830.

10 Ο Κόκρελλ στο ημερολόγιό του τον αναφέρει με τον τίτλο «quarter-master-general to the British forces in the Mediterranean», ο οποίος μπορεί να αποδοθεί ως «αρχηγός εφοδιασμού και υλικών των Βρετανικών δυνάμεων της Μεσογείου».

νία.¹¹ Την ίδια επιθυμία εκδήλωσε και ο αρχαιοκάπηλος, αρχαιολόγος Κόκρελλ.

Πριν φύγουν από την Αθήνα είχαν την τύχη να προσλάβουν έναν άριστο και έμπιστο υπηρέτη, το Δημήτριο Ζωγράφο,¹² ο οποίος είχε συνοδεύσει το λόρδο Βύρωνα και τον Χόμπχαουζ (Hobhouse) στο ταξίδι τους στην Αλβανία.¹³

Στις 29 Νοεμβρίου, έχοντας παραλάβει το σουλτανικό φερμάνι, ξεκίνησαν από την Αθήνα για τα Γιάννενα συνοδευόμενοι από τον Κόκρελλ και το στρατηγό Ντέιβις.

Έμειναν στη Λειβαδιά για μερικές μέρες για να αναρρώσει πλήρως ο Χιούζ¹⁴ και συνάντησαν εκεί τον άρχοντα της Λειβαδιάς Λογοθέτη. Στη Λειβαδιά ο στρατηγός Ντέιβις αποφάσισε να αποχωριστεί την ομάδα γιατί δεν άντεχε να ταξιδεύει άλλο κάτω από τέτοιες συνθήκες. «Ο δόλιος δεν είχε προμηθευτεί αγγλική σέλα και χαλινάρια για το άλογό του, ταξίδευε πάνω σε σαμάρι και οι αναβολείς¹⁵ ήταν τόσο κοντοί που τα γόνατά του σχεδόν άγγιζαν το πηγούνι του. Και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, πάντα του έδιναν το πιο δύστροπο άλογο γιατί δεν τα πήγαινε καθόλου καλά με τον Τούρκο αγωγιάτη τους. Αποφάσισε λοιπόν να πάει, ακόμη και με τα πόδια, μέχρι το κόλπο της Άμφισσας, όπου θα τον περίμενε ένα πολεμικό πλοίο του στόλου του για να

11 Ως Αλβανία ήταν γνωστή, την εποχή του Αλή πασά, όλη η σημερινή ελληνική Ήπειρος και η σημερινή Αλβανία. Στη συνέχεια του κειμένου θα δούμε πολλές αναφορές σε περιοχές που σήμερα είναι στην ελληνική Ήπειρο, ως αλβανικές. Το γεγονός δεν πρέπει να μας ξενίσει. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν τα εθνικά κράτη, όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Έτσι οι κάτοικοι στη χώρα που ονομάζεται «Αλβανία» δεν είναι απαραίτητα όλοι Αλβανοί. Αλβανούς θεωρούσαν όσους μιλούσαν την Αλβανική γλώσσα, τα Αρβανίτικα. Θα δούμε ότι ο Χιούζ αναφέρεται σε Έλληνες κατοίκους της Αλβανίας· είναι όσοι μιλούν την ελληνική γλώσσα ως μητρική και είναι Χριστιανοί. Παρόμοια αναφέρεται σε Τούρκους για όσους μιλούν την τουρκική και είναι Μωαμεθανοί. Η θρησκεία και η γλώσσα ήταν τα χαρακτηριστικά που ταύτιζαν μία ομάδα κατοίκων, όχι απλά το γεγονός ότι ζούσαν μέσα στα όρια της συγκεκριμένης χώρας ή επαρχίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Χιούζ κάνει μια εκτεταμένη αναφορά στο θέμα αυτό στις σελίδες 94-100 του δεύτερου τόμου της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του «Travels in Sicily, Greece and Albania». Θεώρησα σκόπιμο να μεταφράσω το μεγαλύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου που θα το βρείτε στο τέλος του άρθρου, στο κεφάλαιο με τίτλο «Η “Αλβανία” και οι κάτοικοί της».

12 Ο Χιούζ σημειώνει ότι πήρε το επίθετό του από το επάγγελμα του πατέρα του και σε όλο το μήκος της περιγραφής του τον αναφέρει ως «Demetrio».

13 Εκτεταμένο άρθρο μου για το ταξίδι του λόρδου Βύρωνα και του Τζων Χόμπχαουζ στην Πρέβεζα δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος (39-40) των Πρεβεζάνικων Χρονικών, σελίδες 65-111.

14 Ο πυρετός είχε επανέλθει στον Χιούζ από την πολλή βροχή και το κρύο που επικρατούσε στο δρόμο.

15 Οι κρίκοι που χρησιμοποιεί ο ιππέας σαν σκαλοπάτι, τα «πετάλια». Στο αγγλικό κείμενο «straps».

τον μεταφέρει μέχρι την Πρέβεζα» γράφει ο Χιούζ, ο οποίος κατάφερε στις 8 Δεκεμβρίου 1813 να πείσει τον αγωγιάτη να δώσει ένα άλογο και έναν οδηγό στον Ντέιβις για να πάει μέχρι τη Σκάλα της Άμφισσας και έτσι χαιρέτισαν το στρατηγό και ευχήθηκαν καλή αντάμωση. Μια ευχή που έμελλε να μη πραγματοποιηθεί γιατί ο στρατηγός αρρώστησε και πέθανε αιφνίδια όταν έφτασε στη Λευκάδα.¹⁶ Σε λιγότερο από τρεις εβδομάδες¹⁷ ο Χιούζ και η παρέα του θα άκουγαν τα κανόνια του φρουρίου της Λευκάδας να χαιρετούν τη σορό του στρατηγού Ντέιβις με πολλαπλούς κανονιοβολισμούς.¹⁸

Οι Χιούζ, Πάρκερ, Κόκρελλ και η συνοδεία τους συνέχισαν προς την Αράχωβα, το Χρυσό και τους Δελφούς. Στην Άμφισσα¹⁹ έπρεπε να αποφασίσουν ποια πορεία θα ακολουθήσουν. Από ξηράς είχαν δύο επιλογές. Η πρώτη ήταν μέσω της νότιας Θεσσαλίας, όπου όμως είχε ξεσπάσει λοιμός και ο Αλή πασάς είχε εφαρμόσει αυστηρή καραντίνα. Η δεύτερη επιλογή ήταν μέσω Αιτωλοακαρνανίας, όπου οι κλέφτες δρούσαν πολύ εκτεταμένα. Ο βοεβόδας της Άμφισσας δεν τους εγγυόταν την ασφάλεια της διαδρομής ακόμη και αν τους έδινε όλη τη φρουρά του ως ακολουθία και περιέγραψε τους Αιτωλοακαρνανές ως «κλέφτες κατ' επάγγελμα».²⁰ Ο Χιούζ σημειώνει ότι και ο Θουκυδίδης τους προσδίδει παρόμοιο χαρακτηρισμό, αφού θεωρούσαν το «επάγγελμά τους αυτό» ως τιμητική εργασία, «οὐκ ἔχοντός πω αἰσχύνης τούτῳ τῷ ἔργῳ, φέροντος δέ τι καὶ δόξης μᾶλλον».²¹ Η μόνη ασφαλής επιλογή που έμενε ήταν να ταξιδέψουν ακτοπλοϊκῶς μέχρι την Πρέβεζα. Αποχωρίστηκαν τον τάταρο οδηγό τους και από τη Σκάλα της Άμφισσας²² με μια φελούκα έφτασαν στο Γαλαξίδι την ημέρα που γιόρταζαν τον άγιο Νικόλαο.²³ Από το Γαλαξίδι πέρασαν απέναντι στην Πάτρα, όπου δεν μπόρεσαν να αποβιβαστούν λόγω της ισχύουσας καραντίνας²⁴ και παρακάλεσαν τον καπετάνιο τους εάν ήταν δυνατόν να τους μεταφέ-

16 Στην περιοχή είχαν εκδηλωθεί επιδημίες χολέρας, ελονοσίας και άλλοι λοιμοί. Ο Ντέιβις ποτέ δεν κατάφερε να επισκεφθεί την Ήπειρο και τα Γιάννενα, όπως αναφέρεται σε διάφορες πηγές.

17 Το πρωί της 26ης Δεκεμβρίου 1813, καθώς έφευγαν από τη Λευκάδα για την Πρέβεζα.

18 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 337 & 409.

19 Η Άμφισσα ήταν γνωστή τότε ως Σάλωνα.

20 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 396.

21 Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Βιβλ. Α', κεφ. 1.5.1 - 1.5.2.

Σε όποιες περιπτώσεις ήταν εφικτό, έχω μετατρέψει τις βιβλιογραφικές παραπομπές του Χιούζ σε σύγχρονες εκδόσεις.

22 Το λιμάνι (σκάλα) της Άμφισσας είναι η Ιτέα.

23 Στις 18.12.1813 με το νέο ημερολόγιο, 6.12.1813 με το παλαιό.

24 Συχνά επέβαλλαν καραντίνα σε νεοεισερχόμενους στην πόλη, ιδιαίτερα εάν στην περιοχή είχε ξεσπάσει λοιμός. Έμεναν στην καραντίνα για συγκεκριμένο αριθμό ημερών οπότεν θα εκδηλωνόταν η ασθένεια εφόσον είχαν μολυνθεί.

ρει μέχρι τη Λευκάδα. Ξεκίνησαν αμέσως με ούριο άνεμο αλλά όταν έφτασαν στις Εχινάδες νήσους²⁵ ξέσπασε ένα γερό μπουρίνι και αναγκάστηκαν να μείνουν τρεις μέρες αγκυροβολημένοι στην υπήνεμη πλευρά μιας εκ των Εχινάδων.²⁶

Το σούρουπο της 24^{ης} Δεκεμβρίου 1813 έφτασαν στο λιμάνι της Λευκάδας αφού πρώτα το πλοίο τους χτύπησε σε μια ξέρα στο κανάλι της Λευκάδας. Ο Χιούζ σημειώνει ότι ο Αλή πασάς εκμεταλλεύτηκε την άγνοια των κατοίκων της Λευκάδας στα 1810 και έκτισε δύο κάστρα στην Ακαρνανική ακτή, ένα στην αρχή του καναλιού της Λευκάδας και το άλλο στο βόρειο άκρο του, έτσι ώστε να ελέγχει και τις δύο εισόδους του, παρόλο ότι η συμφωνία μεταξύ Ενετών και Οθωμανών απαγόρευε την ανέγερση φρουρίων σε απόσταση ενός μιλίου από την ακτή.²⁷ Σημειώνει επίσης ότι το λιμάνι της Λευκάδας είχε πρόσφατα επεκταθεί υπό την επιστασία του συνταγματάρχη Μακ Κωμ (M'Combe). Στη Λευκάδα ίσχυε καραντίνα και δεν τους επιτράπηκε να αποβιβαστούν. Έμα-

Αεροφωτογραφία του φρουρίου «Γρίβας» που έκτισε ο Αλή πασάς στην Ακαρνανική ακτή απέναντι από τη Λευκάδα

- 25 Σύμπλεγμα μικρών νήσων δυτικά των εκβολών του Αχελώου και νοτίως του Αστακού της Αιτωλοακαρνανίας.
- 26 Ακόμη και σήμερα οι ναυτικοί χρησιμοποιούν την υπήνεμη πλευρά της νήσου Οξειάς των Εχινάδων για να αγκυροβολήσουν όταν ξεσπά γερό μπουρίνι.
- 27 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 405. Πρόκειται για το κάστρο του αγίου Γεωργίου, νοτιοδυτικά του χωριού Πλαγιά, και το κάστρο «Γρίβας», δύο χιλιόμετρα πριν τη πλωτή γέφυρα της Λευκάδας.

Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

θαν ότι ο στρατηγός Ντέιβις ήταν βαριά άρρωστος στο κάστρο της αγίας Μαύρας.²⁸ Ο Χιούζ διηγείται ότι κάποιος Ηπειρώτης που κατόρθωσε να σωθεί από την εκδίκηση του Αλή πασά, δολοφονήθηκε στην κεντρική πλατεία της Λευκάδας²⁹ από δύο ανθρώπους του Αλή.³⁰ Στην ανάκριση αποδείχθηκε ότι οι δύο φονιάδες δεν είχαν καθόλου συνείδηση της εγκληματικής τους πράξης. Το στρατιωτικό δικαστήριο καταδίκασε τον ένα σε ισόβια δεσμά και τον άλλο σε φυλάκιση δέκα χρόνων. Μόλις ο Αλή πασάς πληροφορήθηκε τις αποφάσεις του δικαστηρίου είχε την αναισχυντία να αξιώσει την απελευθέρωσή τους. Η απάντηση όμως ήταν τόσο καλά ζυγισμένη που τον έφερε σε δίλημμα. «Πρώτα-πρώτα διέπραξαν ασυγχώρητο έγκλημα και έπειτα είχαν το θράσος να συκοφαντήσουν την Υψηλότητά σας, καταθέτοντας πως έδρασαν με υποκίνηση και εντολή σας». Ύστερα από αυτή την απάντηση ο Αλή εγκατέλειψε τους δύο κακούργους στην τύχη τους.

Το μεσημέρι της 26^{ης} Δεκεμβρίου 1813 έφυγαν από τη Λευκάδα

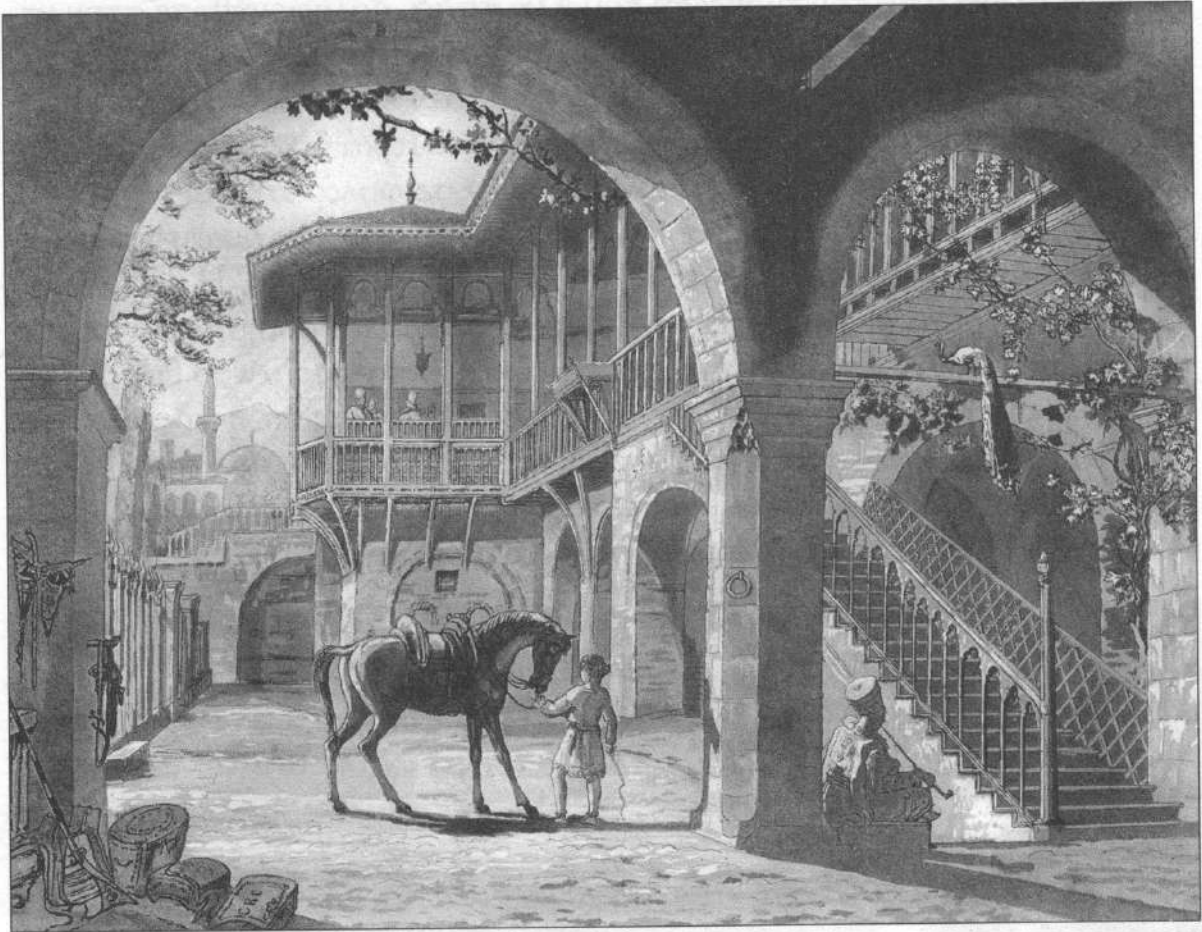
Αεροφωτογραφία του κάστρου της αγίας Μαύρας

28 Το κάστρο της Λευκάδας. Το κάστρο που είναι ακριβώς πριν την πλωτή γέφυρα της Λευκάδας.

29 Το θύμα ήταν ο κοτζάμπασης της Κατούνας, Μήτσος Μαυρομάτης. Στη θέση του ο Αλή πασάς διόρισε τον Πάνο Γαλάνη ή Μεγαπάνο. Απόγονός του είναι ο γνωστός οινολόγος και οινοπαραγωγός Αλέξανδρος Επαμεινώνδα Μεγαπάνος.

30 Ένας από τους φονιάδες ήταν ο Χρήστος Κατσικογιάννης.

για την Πρέβεζα³¹ και μέσω Σαλαώρας και Άρτας³² έφτασαν στα Γιάννενα στις 2 Ιανουαρίου 1814³³ και φιλοξενήθηκαν στο αρχοντικό

Η αυλή της οικίας του Νικολού Αργύρη στα Γιάννενα,
όπου φιλοξενήθηκαν ο Χιούζ και η παρέα του.
Σχέδιο του Κόκρελλ από το βιβλίο του Χιούζ

- 31 Λεπτομερής αναφορά ακολουθεί παρακάτω στο κεφάλαιο «Πρέβεζα, Νικόπολη, Άκτιο και Αμβρακικός».
- 32 Ο Χιούζ αναφέρει ότι η όψη της Άρτας ήταν ευχάριστη και ότι η αγορά της είχε πολλά μαγαζιά με άφθονες προμήθειες, διότι η εμπορική της ευημερία βελτιώθηκε πολύ μετά το χαλασμό της δύστυχης Πρέβεζας το 1798. Επαινεί τον καπνό που παράγεται στον κάμπο της Άρτας ως από τους καλλίτερους του Οθωμανικού κράτους και πουλιέται πέντε πιάστρες η οκά. Την 31^η Δεκεμβρίου 1813 επισκέφθηκε το ναό της Παρηγορήτισσας, όπου παρευρέθηκε σε ένα μνημόσυνο και περιγράφει τα κόλλυβα που του έκαναν εντύπωση. Παρέχει επίσης δύο σχέδια (κάτοψη και τομή) του ναού στη σελίδα 435 του πρώτου τόμου.
- 33 Ο Κυριάκος Σιμόπουλος, στο έργο του *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, εσφαλμένα αναφέρει ότι έφτασαν στα Γιάννενα την 15^η Ιανουαρίου 1814. Είναι ξεκάθαρο ότι έφυγαν από την Άρτα την πρωτοχρονιά του 1814, διανυκτέρευσαν στο χάνι των Πέντε Πηγαδιών και την επομένη, 2^α Ιανουαρίου 1814, μετά από μία στάση στο χάνι του αγίου Δημητρίου, έφτασαν στα Γιάννενα (Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 435-437). Το λάθος αυτό έχει αναπαραχθεί δυστυχώς πολλές φορές, λόγω της δεδομένης εγχυρότητας του έργου του Σιμόπουλου. Βλέπε π.χ. Αναστασίου Ι. Παπασταύρου, *Τα Γιάννενα του 19^{ου} αιώνα όπως τα περι-*

του Νικολού Αργύρη.³⁴ Πρόξενος της Αγγλίας στα Γιάννενα ήταν τότε ο Γεώργιος Φορέστι (George Foresti)³⁵ και της Γαλλίας ο Φρανσουά Πουκεβίλ (François C.H.L. Rouqueville),³⁶ ο οποίος ήταν αποκλεισμένος στο προξενείο από την εποχή που ο Αλή πασάς άλλαξε την πολιτική του από φιλογαλλική σε φιλοαγγλική. Ο αδελφός του Πουκεβίλ, Ουγκ Πουκεβίλ (Hughes Rouqueville), που ήταν υποπρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα, έμενε μαζί του όταν ο Χιούζ τον επισκέφθηκε στο σπίτι του στα Γιάννενα.³⁷

Συνάντησαν αρκετές φορές τον πολυφημισμένο ανάμεσα στους λόγιους Αθανάσιο Ψαλίδα, ο οποίος ήταν καταπέλτης ενάντια στους αρχαιοκάπηλους συμπατριώτες τους και ιδιαίτερα στο συνταξιδιώτη τους Κόκρελλ, τον οποίο αποκάλεσε «τυμβωρύχο, βέβηλο και ιερόσυλο».³⁸

έγραφαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές, Γιάννενα 1994, σελ. 87. Για το σχετικό κείμενο του σημαντικού έργου του κ. Παπασταύρου πρέπει να επισημάνω ότι ο Χιούζ έμεινε στα Γιάννενα πέντε μήνες· από τη 2^α Ιανουαρίου μέχρι την 11^η Μαΐου 1814 με μία μικρή απουσία δύο εβδομάδων περίπου στην περίοδο αυτή.

- 34 Ήταν ο γιος του Αναστάση Αργύρη Βρεττού, ζάμπλουτου και φημισμένου Γιαννιώτη εμπόρου που είχε και μεγάλη φιλανθρωπική δράση. Ο Αλή πασάς εξόρισε τον Αναστάση Βρεττό (γνωστό και ως Αναστάση Αργύρη, από το όνομα του πατέρα του) στο Αργυρόκαστρο, όπου και πέθανε από πυρετό. Μετά το θάνατο του Αναστάση η οικογένειά του έμεινε φτωχή γιατί τους καταλήστεψε ο Αλή πασάς με ραδιουργίες. Ο Αλή χάρισε το αρχοντικό του Αναστάση στο Αργυρόκαστρο στον ανιψιό του πασά της Οχρίδας και το αρχοντικό του στα Γιάννενα (όπου φιλοξενήθηκαν ο Χιούζ και η παρέα του) κατοικήθηκε από το γιο του Αλή πασά, Μουχτάρ, την ίδια εβδομάδα που έφυγαν οι περιηγητές από τα Γιάννενα. (Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 456)
- 35 Λίγο χρόνο μετά την αναχώρηση του Χιούζ από τα Γιάννενα (11 Μαΐου 1814) αναχώρησε από την πόλη και ο άγγλος πρόξενος Γεώργιος Φορέστι. (Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 250.)
- 36 Ο François Charles Hughes Laurent Rouqueville ήταν πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα για εννέα χρόνια. Διορίστηκε από το Ναπολέοντα γενικός επίτροπος (πρόξενος) στα Γιάννενα στα τέλη του 1805, αλλά έφτασε στα Γιάννενα στις αρχές του 1806, όταν ήταν 35 χρόνων. Στα τέλη του 1814 καταργήθηκε το προξενείο της Γαλλίας στα Γιάννενα και ο Πουκεβίλ διορίστηκε πρόξενος στην Πάτρα. Έμεινε στα Γιάννενα μέχρι τις 28 Φεβρουαρίου 1815, οπότε έφυγε για την Πάτρα. Στο ταξίδι του για την Πάτρα πέρασε από τη Σαλαώρα, όπου παρέμεινε για μερικές μέρες μέχρι να αλλάξει ο άνεμος σε ούριο και εκεί είδε σε ένα πλοίο τους αγάδες και τους μπέηδες της Θεσπρωτίας, που τους έστειλε ο Αλή πασάς εξορία στην Αλγερία. Παρέμεινε πρόξενος στην Πάτρα μέχρι το 1817, οπότε τον διαδέχθηκε στο προξενείο ο αδελφός του, Hughes Rouqueville, που ήταν μέχρι τότε υποπρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα και ο οποίος παρέμεινε πρόξενος στην Πάτρα μέχρι το 1821.
- 37 Από τον Ιούλιο του 1807 ο Αλή πασάς απαγόρευσε κάθε επικοινωνία των υπηκόων του με το Γάλλο πρόξενο. Το σπίτι του Πουκεβίλ στα Γιάννενα ήταν από τότε σαν φυλακή. Όλες οι επαφές γίνονταν διά μέσω του αδελφού του Πουκεβίλ, Hughes Rouqueville, που ήταν υποπρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα και είχε εγκατασταθεί στα Γιάννενα ως γραμματικός του προξένου François Rouqueville.
- 38 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος I, σελ. 443.

Στις 3 Ιανουαρίου 1814, στις τέσσερις το απόγευμα, συνάντησαν για πρώτη φορά τον Αλή πασά στο καινούργιο σεράι στα Λιθαρίτσια μαζί με τον συνταγματάρχη Ρίτσαρντ Τσέρτς (Richard Church)³⁹ και τον πρόξενο Γεώργιο Φορέστι⁴⁰ και τον περιγράφει ως εξής: «Το πρόσωπο του Αλή δεν έδειχνε τίποτα από τα αιμοχαρή ένστικτά του, ούτε την ακόρεστη δίψα για εκδίκηση, την ακαταπόνητη και ανικανοποίητη φιλοδοξία, την πανουργία του. Αντίθετα, η όψη του φανέρωνε γλυκύτητα, ειλικρίνεια και καλοκαγαθία. Με τη μακριά άσπρη γενειάδα που έπεφτε στο στήθος του φαινόταν σαν πατριάρχης. Ο απαλός τόνος της φωνής του, η στοργική οικειότητα που επιστρατεύει όταν μιλάει στους ανθρώπους του, δημιουργούν απατηλές εντυπώσεις. Παρατηρώντας τον ωστόσο προσεκτικά μπορεί κανείς να διακρίνει στα γκριζωπά φρύδια του τα σημάδια της δολιότητας και της θηριωδίας και στις ρυτίδες του μετώπου του την υποουλότητα και την πανουργία. Το χαμόγελό του έχει κάτι σαρκαστικό και το γέλιο του προκαλεί φρίκη. Αλλά γενικά οι τρόποι του είναι ευχάριστοι και ευγενικοί. Επειδή το μπόι του είναι κάτω από το κανονικό και έχει κοντά πόδια, προτιμάει να εμφανίζεται καβάλα σε άλογο ή καθιστός στο σοφά». Στα Λιθαρίτσια ο Χιούζ σημειώνει ότι μεταξύ των μελών της «Αλβανικής» φρουράς του Αλή πασά υπάρχουν και δύο φημισμένα παλικάρια ο Οδυσσέας και ο Γκούρας.⁴¹

Στις 16 Ιανουαρίου 1814 ξεκίνησαν για ένα ταξίδι στη Θεσπρωτία. Πήγαν στους Δραμεσούς, είδαν τα ερείπια και το θέατρο της Δωδώνης,⁴² πέρασαν τα Δερβίζιανα αλλά σταμάτησαν και επέστρεψαν στα

39 Ο Ρίτσαρντ Τσέρτς (Richard Church) ήταν αξιωματικός του Βρετανικού στρατού. Γεννήθηκε το 1784. Το 1809 συμμετείχε στην αποστολή για την κατάληψη των Ιονίων Νήσων από τους Βρετανούς και δημιούργησε εκεί ένα ελληνικό σύνταγμα που πληρώνονταν από τους Άγγλους. Πολλά μέλη αυτού του συντάγματος έγιναν αργότερα ηγετικές μορφές των Ελλήνων στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821. Ο Richard Church διοικούσε αυτό το σύνταγμα κατά την κατάληψη της Λευκάδας από τους Άγγλους. Στη διάρκεια αυτών των επιχειρήσεων το αριστερό του χέρι αχρηστεύτηκε από μια σφαίρα. Το 1817 υπηρέτησε ως αντιστράτηγος τον βασιλιά Φερδινάνδο της Νάπολης. Το 1821 ο βασιλιάς Γεώργιος Δ' της Αγγλίας του απένειμε ιπποτικό τίτλο και έτσι έγινε Sir Richard Church. Στις 15 Απριλίου του 1827 ορκίστηκε αρχιστράτηγος του Ελληνικού στρατού. Έζησε στην Ελλάδα την υπόλοιπή του ζωή μέχρι που πέθανε την 30^η Μαρτίου 1873.

40 Ο πρόξενος Γεώργιος Φορέστι έκανε χρέη μεταφραστή, γιατί ο Χιούζ και ο Πάρκερ εξομολογήθηκαν ότι δεν μιλούσαν Ρωμαίικα, ο Κόκρελλ υποκρίθηκε ότι δεν ήξερε τη γλώσσα καλά και ο Τσέρτς για πολιτικούς λόγους δήλωσε άγνοια της γλώσσας αν και τη μιλούσε άριστα.

41 Για τον Οδυσσέα Ανδρούτσο αναφέρει ότι ήταν το αγαπημένο παλικάρι του Αλή πασά και ότι την εποχή εκείνη ο Γκούρας ήταν φίλος και σύντροφος του Οδυσσέα αλλά αργότερα θα γινόταν ο δολοφόνος του.

42 Δεν γνώριζαν ότι ήταν η Δωδώνη. Ο Χιούζ αναφέρει ότι ήταν κοντά στους Δραμεσούς. Τότε θεωρούσαν ότι η αρχαία Δωδώνη ήταν εκεί που σήμερα είναι τα ερείπια της αρχαίας Πασσαρώνος, στους λόφους βορειοδυτικά των Ιωαννίνων.

Γιάννενα όταν ο Αρβανίτης οδηγός τους έπεσε με το άλογό του στον φουσκωμένο από τις πρόσφατες βροχές Αχέροντα και παραλίγο να πνιγεί.

Στις 25 Ιανουαρίου 1814 ο Κόκρελλ αποφάσισε να φύγει από τα Γιάννενα και να επιστρέψει στην Αθήνα διασχίζοντας την Πίνδο και τη Θεσσαλία. Ο Χιούζ και ο Πάρκερ πήγαν από τα Γιάννενα, μέσα από τη λίμνη, με καϊκια στην Καστρίτσα για να τον ξεπροβοδίσουν. Ο Κόκρελλ έφτασε στη Λειβαδιά εννιά μέρες αργότερα και έγραψε στον Χιούζ για τη μοναδική εμπειρία της διάσχισης της Πίνδου, κάτι που ο Χιούζ και ο Πάρκερ δεν κατάφεραν να κάνουν.

Στα Γιάννενα συνάντησαν τον Αλέξη Νούτσο, που διοικούσε τα 48 χωριά του Ζαγορίου (μία από τις τέσσερις επικράτειες του Αλή) και παρευρέθησαν στο γάμο του νεαρού εμπόρου Γιάννη Μελά με μια 12χρονη και περιγράφει το τριήμερο πανηγύρι που ακολούθησε. Εξιστορεί εκτενέστατα τη ζωή του Αλή πασά⁴³ και ασχολείται σε μεγάλη έκταση με τους πολέμους του Αλή ενάντια στους Σουλιώτες,⁴⁴ τις προσπάθειές του να καταλάβει την Πάργα⁴⁵ και γενικά με τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων.⁴⁶ Ήταν στα Γιάννενα όταν τα ξημερώματα της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1814 ο Αλή με όλα τα στρατεύματά του έφυγαν από τα Γιάννενα εκστρατεύοντας κατά της Πάργας. Οι αναφορές του Χιούζ σχετικά με τη ζωή των κατοίκων των Ιωαννίνων την εποχή εκείνη είναι από τις πληρέστερες και λεπτομερέστερες που έχουν υπάρξει. Χαρακτηριστικά περιγράφει ένα από τα πολλά δείπνα που τους πρόσφεραν σε αρχοντικό των Ιωαννίνων, παρουσία του Αλή πασά, με 86 διαφορετικά πιάτα.

Το απόγευμα της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1814 επισκέφθηκαν για μια ακόμη φορά, από τις πολλές που είχαν την ευκαιρία στη διάρκεια της παραμονής τους στα Γιάννενα, τον Αλή πασά στα Λιθαρίτσια, στο αγαπημένο του «Αλβανικό δωμάτιο». Το απόγευμα εκείνο ο Αλή πασάς είχε τόσο καλή διάθεση που δεν άφησε τους επισκέπτες του να φύγουν μέχρι που τελείωσε και την τρίτη πίπα του. Ο Χιούζ περιγράφει τα πανάκριβα ρούχα που φόραγε ο Αλή και αναφέρει ότι λίγο πριν την άφιξή τους στην επικράτειά του, ο Αλή είχε αγοράσει έξι μαργαριτάρια, που λέγεται ότι είναι τα μεγαλύτερα στην Ευρώπη. Μετά την αναχώρηση του Χιούζ από την Ελλάδα, ο Αλή αγόρασε ένα διαμάντι από τον έκπτωτο βασιλιά της Σουηδίας στην τιμή των 13.000 λιρών, το οποίο, μαζί με αρκετά άλλα, τοποθέτησε σε σχήμα αστεριού, μι-

43 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, κεφάλαιο V.

44 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, κεφάλαια VI & VII.

45 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, κεφάλαιο VIII.

46 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, κεφάλαια IX & X.

μούμενος το διάσημο που είχε δει στο πανωφόρι του Σερ Φρέντερικ Άνταμ (Sir Frederic Adam).⁴⁷ Την «καρφίτσα» αυτή φορούσε στο πέτο

Πορτραίτο του Αλή πασά, που φιλοτέχνησε ο Λευκάδιος ζωγράφος Σπύρος Βεντούρας στην Πρέβεζα το 1818. Ο Αλή πασάς φέρει στο πέτο του «το παράσημό του» με συλλογή διαμαντιών.

47 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 60. Ο αμερικανός περιηγητής Theodore Lyman Jr. (1792-1849), ο οποίος επισκέφθηκε τα Γιάννενα τον Απρίλιο του 1819, περιγράφει τα σχετικά γεγονότα ως εξής : « ... το φημισμένο ξίφος

του, πάνω από το στήθος του, και την αποκαλούσε «το παράσημό μου».⁴⁸ Λίγα κεφάλαια πιο κά-

με τη διαμαντένια λαβή, που λέγεται ότι αξίζει 30.000 λίρες, ήταν τοποθετημένο πάνω στο ντιβάνι σε πλήρη θέα. Πολλά από τα διαμάντια στη λαβή του ξίφους [ο Αλή] τα αγόρασε από την βασίλισσα της Νάπολης Καρολίνα [γυναίκα του Murat και αδελφή του Ναπολέοντα] και το μεγαλύτερο από τον πρώην βασιλιά της Σουηδίας [Γουσταύο Δ' Αδόλφο (1778-1837)] το οποίο κόστισε 8.000 λίρες. Η λαβή διακοσμήθηκε από ένα Έλληνα των Ιωαννίνων. Η λεπίδα είναι μακριά και βαριά και εξαιρετικής της λαβής είναι μια χονδροκομμένη δουλειά, αν και το ατσάλι μπορεί να είναι αρκετά πολύτιμο. Σε μία από τις συναντήσεις της άνοιξης του 1819, όταν ο Αλή κατέβηκε στη θάλασσα [ίσως στο Βουθρωτό] για να συσχεφθεί με τον Sir Thomas Maitland, κυβερνήτη της Μάλτας και των Ιονίων Νήσων, έφερε μαζί του, στον κόρφο του, μία μικρή σακούλα γεμάτη με διαμάντια και, ρίχνοντάς τα πάνω σε ένα δίσκο, πρότεινε να αντιγράψει με διαμάντια το αστέρι του τάγματος του Λουτρού, που ο Sir Thomas φορούσε. Αλλά επειδή δεν υπήρχε κατάλληλο μέρος για ένα τέτοιο κόσμημα πάνω στα φαρδιά ρούχα ενός Αλβανού, τα διαμάντια τοποθετήθηκαν στη λαβή ενός ξίφους». Βλέπε Theodore Lyman, *Επίσκεψη στα Γιάννενα και στον Αλή Πασά, Απόσπασμα Ημερολογίου, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Θεόδωρου Δ. Κοσμά, Ιωάννινα 2005, σελ. 77-79 και 120. Αν και ο Αλή φόρεσε το «παράσημό του» στις αρχές του 1818 όπως θα δούμε στην επόμενη υποσημείωση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τελικά οι πολύτιμοι λίθοι κατέληξαν το 1819 να διακοσμοούν τη λαβή του ξίφους του, εφόσον οι πληροφορίες που μας δίνει ο Lyman είναι αληθείς. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο αμερικανός περιηγητής Edward Everett, συνοδοιπόρος του Lyman. Βλέπε Έντουαρντ Έβερρετ, *Σελίδες Ημερολογίου, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Άντειας Φραντζή, Αθήνα 1996, σελ. 78.**

48 Το «παράσημο» αυτό απεικονίζεται σε ένα θαυμάσιο πορτραίτο του Αλή πασά, το οποίο φιλοτέχνησε ο Λευκάδιος ζωγράφος Σπύρος Βεντούρας (1761-1835) κατά παραγγελία του προξένου του Αλή στην Πρέβεζα, Μαρίνου Λάζαρη. Από την αγωγή που έκανε ο Σπυρίδων Βεντούρας κατά του Μαρίνου Λάζαρη, Λευκάδιου εμπόρου και προξένου του Αλή στην Πρέβεζα, μαθαίνουμε αρκετά για την ιστορία του πορτραίτου αυτού. Ο Λάζαρης κάλεσε τον Βεντούρα στην Πρέβεζα για να φιλοτεχνήσει την προσωπογραφία του Αλή Βεζύρ. Τον Ιανουάριο του 1818, όταν ο Αλή βρισκόταν στην Πρέβεζα, ο Λάζαρης πήγε στη Λευκάδα και πήρε τον Βεντούρα στην Πρέβεζα, όπου συνάντησε το Βεζύρη, που πόζαρε για να του κάνει το πορτραίτο. Μετά από τέσσερις μήνες, στις 7 Απριλίου του 1818, ο Βεντούρας πήγε στην Πρέβεζα με την προσωπογραφία μέσα σε ένα κιβώτιο για να την τελειώσει εκεί. Την 23^η Ιουνίου

Το «παράσημο» του Αλή πασά
Λεπτομέρεια από τον πίνακα
του Βεντούρα

τω⁴⁹ ο Χιούζ προσδιορίζει το χρόνο που ο έκπτωτος βασιλιάς Γουσταύος Αδόλφος της Σουηδίας επισκέφθηκε τον Αλή, στις αρχές του έτους 1816. Ο έκπτωτος βασιλιάς ήρθε στην Πρέβεζα περιμένοντας το φερμάνι από την Υψηλή Πύλη που θα του επέτρεπε να επισκεφθεί τους Αγίους Τόπους.⁵⁰ Ο επιφανής αυτός εξόριστος έγινε δεκτός από τον βεζύρη με όλες τις τιμές που αρμόζουν στο αξίωμα από το οποίο είχε εκπέσει. Ο Χιούζ επαναλαμβάνει ότι ο Αλή πασάς αγόρασε από αυτόν κάποια πολύτιμα κοσμήματα και δέχθηκε από τον καλεσμένο του ως δώρο ένα σπαθί που ανήκε κάποτε στον βασιλιά Κάρολο ΙΒ΄.

Στα τέλη Μαρτίου βλέπουν τους πελαργούς να φτάνουν στα Γιάννενα και στις 28 Μαρτίου 1814 μπόρεσαν να ταξιδέψουν στη Βόρεια Ήπειρο αφού όλοι οι κλέφτες της περιοχής είχαν εκδιωχθεί από τους στρατιώτες του Αλή. Μαζί με το Νικολό Αργύρη, τους υπηρέτες του Αντονιέτι και Δημήτρη Ζωγράφο, τέσσερις σουρατζήδες και τον Μουσταφά⁵¹ εφοδιασμένο με το μπουγιουρντί, πέρασαν την Ζίτσα, είδαν τον καταρράκτη της Γλύζιανης (Glizani)⁵² που είχε ύψος 50 πόδια

την παρέδωσε στον Λάζαρη τελειωμένη. Ο Λάζαρης την έστειλε στα Γιάννενα στο βεζύρη, χωρίς όμως να πληρώσει τον Βεντούρα τα 200 τάλληρα, όπως είχαν συμφωνήσει. Ο Λάζαρης ήθελε να κάνει το πορτραίτο δώρο στο βεζύρη με αντάλλαγμα πολλαπλάσιο της αξίας του, υποστήριξε ο Βεντούρας. Επειδή όμως ο Λάζαρης δεν πήρε από τον βεζύρη ό,τι περίμενε, δεν πλήρωσε τον Βεντούρα, ο οποίος περίμενε στην Πρέβεζα μέχρι τις 17 Ιουλίου, οπότε επέστρεψε στη Λευκάδα. Έκανε αγωγή στον Λάζαρη την 30^η Ιουνίου 1819 και το δικαστήριο υποχρέωσε τον Λάζαρη να πληρώσει τον Βεντούρα 100 τάλληρα ως αμοιβή για την προσωπογραφία του Αλή πασά, ποσό που εισέπραξε με απόδειξη την 18^η Σεπτεμβρίου του 1819. Βλέπε Πάνου Γ. Ροντογιάννη, «Η Χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τόμος Γ', Αθήνα 1974, σελ. 379-385. Η προσωπογραφία συμπεριλαμβάνονταν μέχρι το 2003 στη συλλογή του Ντίνου Νοταρά. Βλέπε *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σελ. 267. Το έργο δημοπρατήθηκε από τον οίκο δημοπρασιών Πέτρου Βέργου την 31^η Οκτωβρίου 2003 και πουλήθηκε στη τιμή των 100.000 ευρώ περίπου σε συλλέκτη που δεν επιθυμεί να γίνει γνωστό το όνομά του. Βλέπε κατάλογο δημοπρασιών του οίκου Πέτρου Βέργου, *Ελληνική Ζωγραφική 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα Οκτώβριος 2003, σελ. 64-65.

49 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 252.

50 Ο Κυριάκος Σιμόπουλος αναφέρει ότι τελικά η Πύλη δεν επέτρεψε τη μετάβαση του βασιλιά Γουσταύου Αδόλφου στην Παλαιστίνη. Βλέπε Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τόμος Γ2, Αθήνα, 1999, σελ. 260.

51 Ο Μουσταφά ήταν ο οδηγός που τους έδωσε ο Αλή πασάς για να τους συνοδεύσει στο ταξίδι τους μέχρι την Κορυτσά, αλλά φαίνεται πως τους ακολούθησε σε όλο τους το ταξίδι μέχρι που έφυγαν από την Πρέβεζα, την 28^η Μαΐου 1814.

52 Η σημερινή ονομασία του χωριού Γλύζιανη είναι Καταρράκτης, που είναι και η ακριβής μετάφραση της σλαβικής λέξης glizani. Ο καταρράκτης αυτός που περιγράφει ο Χιούζ κατέρρευσε το 1880, ανήμερα της γιορτής του αγίου Νικολάου όπως περιγράφει ο Μιχαήλ Χρυσόχοος (Στέφανος Μπέττης, «Ο Καλαμάς», εφημερίδα *Πρωϊνός Λόγος* Ιωαννίνων, φύλλο 26.9.2001), και στη θέση του δημιουργήθη-

και φάρδος 30 πόδια,⁵³ τη λίμνη Ζαροβίνα (Tzarovina) και επισκέφθηκαν το Δελβινάκι, την Παλαιά Επισκοπή, το Λιμπόχοβο, το Αργυρόκαστρο, τα ερείπια του Γαρδικιού,⁵⁴ το Τεπελένι, το Μπεράτι και έφθασαν στην Κορυτσά. Την 6^η Απριλίου 1814 άρχισε η επιστροφή μέσα από τα στενά της Κλεισούρας, όπου περνάει ο Αώος, το Μπεράτι, την Οστάνιτσα, την Κόνιτσα και έφτασαν στα Γιάννενα τα ξημερώματα της Κυριακής του Πάσχα.

Στις 12 Απριλίου συνάντησαν ξανά τον άρχοντα της Λειβαδιάς Λογοθέτη που ήταν σε υποχρεωτική επίσκεψη στα Γιάννενα αφού ο Αλή πασάς υποχρέωνε τους άρχοντες των πόλεων υπό τη διοίκησή του να παραμένουν για αρκετό καιρό στην πρωτεύουσα του πασαλικιού, τα Γιάννενα. Στις 4 Μαΐου⁵⁵ ανέβηκαν στο μοναστήρι του αγίου Γεωργίου, σχεδόν στην κορυφή του Μιτσικελίου, για να γιορτάσουν και αυτοί με πολλούς Γιαννιώτες, στο πανηγύρι του προστάτη αγίου των Άγγλων. Στις 10 Μαΐου είδαν για τελευταία φορά τον Αλή και στις 11 Μαΐου αναχώρησαν από τα Γιάννενα και μέσω Δωδώνης,⁵⁶ Δραμεσών και Ελευθεροχωρίου, φτάνουν στην Παραμυθιά. Συνεχίζουν το ταξίδι τους και επισκέπτονται τη Γλυκή, την Αχερουσία λίμνη, το Φανάρι, το Καστρί (θεωρούν ότι ήταν το αρχαίο Βουχέτιο)⁵⁷ και ανεβαίνουν στο κάστρο της Κιάφας. Εκεί χαιρετά τον Αχέροντα με ένα ποίημα⁵⁸ και το πρωί της 15^{ης} Μαΐου σημειώνει ότι ένα παλικάρι της συνοδείας τους είχε αυτοκτονήσει.⁵⁹ Το πρωί της 16^{ης} Μαΐου αναχώρησαν πολύ νωρίς με τελικό προορισμό την Πρέβεζα, όπου έφτασαν το βράδυ της

κε ένα θεογέφυρο, που είναι τώρα δύσκολα προσβάσιμο. Δεν πρόκειται για το θεογέφυρο που υπάρχει σήμερα δίπλα στο χωριό Λίθινο της Ζίτσας, αλλά ένα δεύτερο, λίγο βορειότερα αυτού, όπως μου περιέγραψε ο φίλος κ. Μιχάλης Πασιάκος από τη Σαγιάδα.

53 Ένα πόδι είναι 30,48 εκατοστά του μέτρου. Ο καταρράκτης της Γλύζιανης είχε λοιπόν, σύμφωνα με την περιγραφή του Χιούζ, ύψος περίπου 15 μέτρα και πλάτος περίπου 9 μέτρα.

54 Το Γαρδίκι είχε καταστραφεί το 1799 από την επιδρομή του Αλή πασά.

55 22 Απριλίου με το παλαιό ημερολόγιο και παραμονή της εορτής του αγίου Γεωργίου.

56 Ο Χιούζ, όπως και πολλοί άλλοι περιηγητές της εποχής εκείνης δεν γνώριζαν ότι η αρχαία πόλη κοντά στους Δραμεσούς ήταν η Δωδώνη. Θεωρούσαν ότι η πόλη που σήμερα είναι γνωστή ως αρχαία Δωδώνη ήταν η αρχαία Ηπειρωτική πόλη Κασσώπη (Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 428-429), αν και ο Χιούζ είχε τις αμφιβολίες του και θεωρούσε ότι ήταν η αρχαία Πασσαρών. Και τι ειρωνεία! Ενώ τα ερείπια της αρχαίας Πασσαρώνος νόμιζε ότι ήταν η αρχαία Δωδώνη, τα ερείπια της αρχαίας Δωδώνης θεωρούσε ότι ήταν η αρχαία Πασσαρών.

57 Η σημερινή άποψη είναι ότι στο Καστρί Μεσοποτάμου βρίσκονται τα ερείπια της αρχαίας Πανδοσίας και ότι το αρχαίο Βουχέτιο ήταν στο λόφο του κάστρου των Ρωγών μεταξύ των χωριών Στεφάνης και Νέας Κερασούντος στο νομό Πρεβέζης.

58 Το ποίημα υπάρχει μόνο στην πρώτη έκδοση: Thomas S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Λονδίνο 1820, τόμος II, σελ. 319.

59 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, 1830, τόμος II, σελ. 450.

19^{ης} Μαΐου 1814.⁶⁰ Στις 8 το βράδυ της 28^{ης} Μαΐου απέπλευσαν από το λιμάνι της Πρέβεζας για το ταξίδι της επιστροφής. Πέρασαν τον κόλπο του Κομάρου και ξημέρωσαν στον κόλπο του Φαναρίου, στη σημερινή Αμμουδιά (Σπλάντζα). Συνέχισαν με το καράβι και έφτασαν στην παραλία του Βάλτου, στην Πάργα, όπου και κατασκήνωσαν. Έξω από την πόλη φαίνονταν ακόμη τα σημάδια από τις τελευταίες μάχες εναντίον των στρατευμάτων του Αλή. Όλες οι ελιές ήταν ακρωτηριασμένες από τα βόλια των κανονιών. Στην Πάργα τους υποδέχθηκε ο άγγλος κυβερνήτης Σερ Τσάρλς Γκόρντον (Sir Charles Gordon). Την 31^η Μαΐου 1814 αναχώρησαν από την Πάργα για τη Μπαρλέττα (Barletta) της Ιταλίας, αφού πρώτα ταξίδεψαν μέχρι τους Παξούς με την κανονιοφόρο του Σερ Τσάρλς Γκόρντον. Στις 2 Ιουνίου έφυγαν από τους Παξούς, πέρασαν στην Αδριατική μέσω του καναλιού της Κέρκυρας και έφτασαν στη Μπαρλέττα της Ιταλίας την 9^η Ιουνίου, όπου παρέμειναν στην καραντίνα για 40 ημέρες! Ο Χιούζ αναφέρει ότι παλιότερα θα έμεναν λιγότερο χρόνο με ένα μικρό φιλοδώρημα. Από εκεί, μέσω Νάπολης, Ρώμης, Φλωρεντίας, Λυών και Παρισιού επέστρεψαν στην πατρίδα τους την Αγγλία.

Πρέβεζα, Νικόπολη, Άκτιο και Αμβρακικός

«Το μεσημέρι της 27^{ης} Δεκεμβρίου⁶¹ σηκώσαμε πανιά στο μικρό πλοίο, αλλά σύντομα το σκαρί μας κόλλησε στο κανάλι της Λευκάδας, όπου θα μέναμε για πολύ περισσότερο χρόνο εάν δεν υπήρχε ένας Έλληνας ναυτικός ο οποίος με μεγάλη προσπάθεια και δύναμη μας τράβηξε μακριά από τα ρηχά νερά του καναλιού. Οι μύδεις ώμοι και η υπερβάλλουσα δύναμη αυτού του άντρα μας θύμισαν αρχαίο αθλητή.

Αφού περάσαμε το κάστρο⁶² και ένα μικρό νησάκι⁶³ σχεδόν απέναντι από το βόρειο άκρο του κάστρου, όπου μας κάλεσε σε αναγνώριση ένας Άγγλος φρουρός, ξεχώρισαν αμυδρά στο βάθος, πάνω από τα μακρινά κύματα, οι πύργοι και τα κάστρα της Πρέβεζας.

«... και παρακάτω τ' άγρια αλβανικά βουνά και οι μελανόμορφες επάλξεις του Σουλίου κι οι βουνοκορφές της Πίνδου στον ορίζοντα μισοζωσμένες στην αχλή, ντυμένες με χιονιού κατεβασιές λευκόμορφες με πλήθος χρώματα της ίριδας, φαιά και ξανθωπά και προφυρίζοντα.»⁶⁴

60 Η λεπτομερής αναφορά και περιγραφή του Χιούζ από το πρωί της 16^{ης} Μαΐου μέχρι το βράδυ της 28^{ης} Μαΐου 1814, ακολουθεί παρακάτω στο κεφάλαιο «Λάκκα Σουλίου, Ρωγοί, Καμαρίνα, Πρέβεζα».

61 Κατά την άποψή μου το μεσημέρι της 26^{ης} Δεκεμβρίου, γιατί όπως θα δούμε πιο κάτω ο Χιούζ φαίνεται να έχει κάνει λάθος σε αυτή την ημερομηνία.

62 Το κάστρο της άγιας Μαύρας.

63 Κατά πάσα πιθανότητα τη μικρή νησίδα άγιος Νικόλαος, βορειοανατολικά της Λευκάδας, που ήταν τότε λομποκαθαρτήριο.

Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

Με τον ήλιο φωτεινό και τα νερά της θάλασσας διάφανα και εντελώς ήρεμα, μπορούσαμε σε όλη τη διαδρομή να βλέπουμε το βυθό, που ήταν καλυμμένος με φυτά της θάλασσας, θυμίζοντας συστάδες από θάμνους.⁶⁵ Καθώς πλέαμε πάνω στην ήσυχη θάλασσα και στοχαζόμασταν αυτό το ασυνήθιστο και όμορφο θέαμα, απέσπασε την προσοχή μας ο μελαγχολικός ήχος των κανονιών του κάστρου της άγιας Μαύρας που απέδιδαν τις τελευταίες τιμές στη σορό του μακαρίτη συντρόφου μας.⁶⁶

Αεροφωτογραφία της νησίδας άγιος Νικόλαος,
βορειοανατολικά της Λευκάδας

64 Από το ποιητικό έργο του λόρδου Βύρωνα *Childe Harold*, 2^ο άσμα, 42^η στροφή, στίχοι 1-4. Η μετάφρασή μου ήταν:

«... και μαζί τους, της Αλβανίας τα τραχιά βουνά,
οι μαύροι βράχοι του Σουλιού, της Πίνδου στο βάθος οι κορφές,
μισές στην άχλη τυλιγμένες, ντυμένες με χιονόλευκες νεροσυρμές,
με πλήθος ακτίνες φωτισμένες, φαιές, καστανές και πορφυρές»,

αλλά επειδή η ποίηση χάνεται στη μετάφραση παρακάλεσα τον συμπατριώτη ποιητή κ. Γιάννη Δάλλα και μου παραχώρησε την ποιητική μετάφραση, στην οποία διατήρησε την πλεχτή ομοιοκαταληξία του πρωτοτύπου.

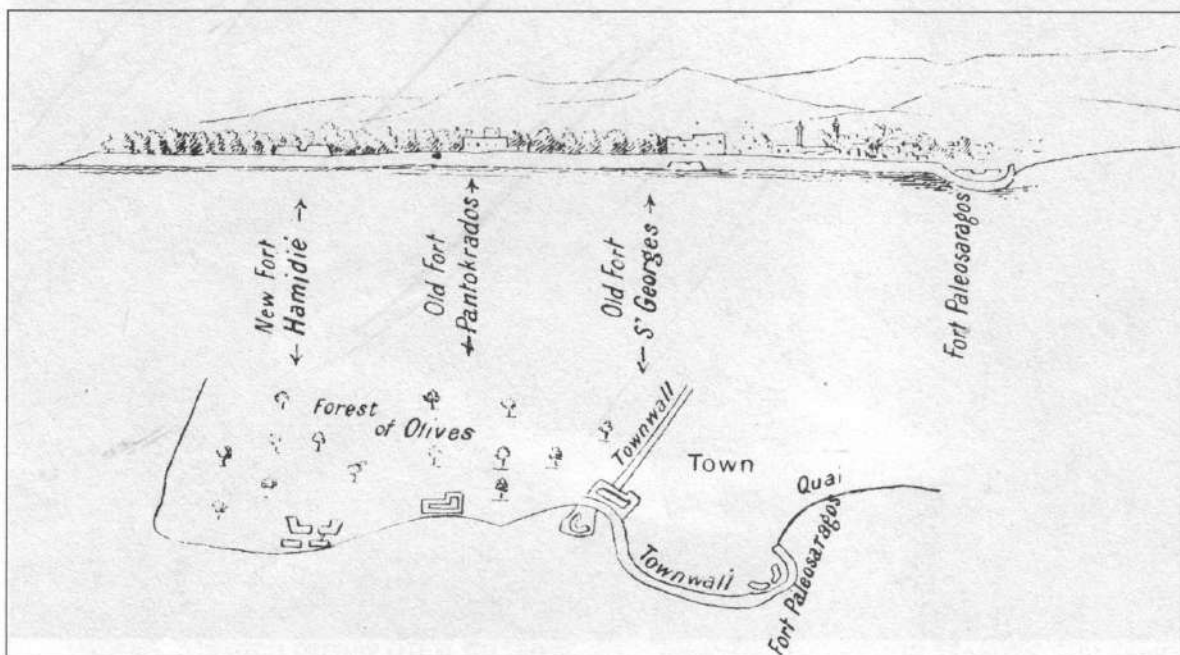
65 Το βάθος της θαλάσσιας περιοχής μεταξύ Λευκάδος και Πρεβέζης είναι σχετικά μικρό και έτσι μπορεί να φανεί ο βυθός σε συνθήκες όπως αυτές που περιγράφει ο Χιούζ. Στην πρώτη έκδοση του έργου του ο Χιούζ αναφέρει ότι το βάθος είναι περίπου 3 με 4 οργιές. (Τόμος Ι, σελ. 406)

66 Τη σορό του στρατηγού Ντέιβις (Davies), όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

Τελικά παρουσιάστηκε μπροστά μας ένα πραγματικά ανατολίτικο θέαμα. Ήταν η Πρέβεζα, με το υπέροχα βαμμένο σεράι,⁶⁷ τα οχυρά⁶⁸ και τους μιναρέδες της, που περιέβαλαν τη στενή είσοδο του Αμβρακικού κόλπου εκεί όπου ένας ψυχρός τύραννος, ένας θερμοκέφαλος ακόλαστος, μάχονταν για την ηγεσία του κόσμου. Ο αγανακτισμένος βάρδος θα μπορούσε να αναφωνήσει:

“Θεέ μου! Ήταν γραφτό ο κόσμος σου να κερδίσει και να χάσει τόσα;”

Τα άθλια καλύβια της πόλης περικλείονταν από τα οχυρά κτίσματα, τα οποία από κάποια απόσταση φαίνονταν σαν να επέπλεαν στα κύματα, ενώ τα σκούρα βράχια του Σουλίου και οι χιονοσκεπείς κορυφές της πιο μακρινής Πίνδου σχημάτιζαν ένα φόντο τόσο υπέροχο που μόνο να φανταστεί μπορεί κανείς.

Όψη και κάτοψη της νότιας άκρης της χερσονήσου της Πρέβεζας, για τον πλέοντα από τη Λευκάδα
Σχέδιο του Ντε Γιόρντεϊ του 1897

67 Πρόκειται για το μεγάλο σεράι που είχε κτίσει ο Αλή πασάς στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, στο νότιο άκρο της Πρέβεζας, απέναντι από το κάστρο του Ακτίου, στη θέση όπου σήμερα είναι το μνημείο του Ναύτη και που ακόμη ονομάζεται «Παλιοςάραγα». Το σεράι ήταν μια ξύλινη κατασκευή σε πέτρινη βάση. Η ξύλινη κατασκευή συνηθίζονταν να βάφεται με έντονα χρώματα. Το σεράι κάηκε από το γιο του Αλή πασά, Βελή, το 1820 και λόγω των υλικών κατασκευής του δεν απέμεινε τίποτα παρά μόνο τα πέτρινα θεμέλιά του.

68 Τα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας περιελάμβαναν το κάστρο του Παντοκράτορα ή Ουτζ Καλέ (έξω κάστρο), το κάστρο του αγίου Γεωργίου ή Γενή Καλέ (νέο κάστρο), το κάστρο του αγίου Αντρέα ή του Ριζόκαστρου ή Ιτς Καλέ (έσω κάστρο), τον προμαχώνα της Βρυσούλας, την περιμετρική τάφρο (ντάπια), το προτείχισμα που ένωνε το κάστρο του αγίου Γεωργίου με το μεγάλο σεράι και το προτείχισμα του κάστρου του αγίου Αντρέα.

Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

Όταν περίπου έδυε ο ήλιος, μπήκαμε στον κόλπο στον οποίο είδαμε ένα μπρίκι και μια σκούνα αγκυροβολημένα αρόδο και περιστοιχισμένα από ένα σημαντικό στολίσκο. Μέρος της ακτής ήταν γεμάτο με φαρόβαρκες, αλλά δεν υπήρχαν παρά ελάχιστα εμπορικά πλοία. Στο μώλο μας συνάντησε ο Άγγλος υποπρόξενος κύριος Βαλεντίνης⁶⁹ και ο κύριος Γενοβέλης,⁷⁰ ο Έλληνας κοτζάμπασης⁷¹ ο οποίος μας οδήγησε στο σπίτι ενός σεβάσμιου γέροντα ο οποίος την εποχή τον Ενετών υπήρξε ένας ευυπόληπτος έμπορος, αν και τώρα έχει περιέλθει σε κα-

Η περιοχή των Παλιοσαράγων από φωτογραφία του Φρέντ Μπουασσονά, την 28^η Μαΐου 1913. Εμφανές το προτείχισμα και τα κτίσματα στην περιοχή «Παλιοσάραγα» και ο μύλος στο ακρωτήριο του Ακτίου.

69 Στην πρώτη έκδοση «Signor Valentini» (τόμος I, σελ. 407). Πρόκειται κατά τη γνώμη μου για τον Αντώνιο Βαλεντίνη, προεστό της Πρέβεζας και αδελφό του Αλέξανδρου Βαλεντίνη.

70 Στο αγγλικό κείμενο «Signor Giannivella». Ο Κυριάκος Σιμόπουλος τον αναφέρει ως Γιάννη Βέλλα. Θεωρώ ότι πρόκειται για τον Ιωάννη Γενοβέλη ή Γκενοβέλη που την εποχή της αυτονομίας κατείχε σημαντική θέση στη διοίκηση της Πρέβεζας.

Η κ. Ρόδη Σταμούλη αναφέρει ότι ο Ιωάννης Γενοβέλης ανήκε σε μία από τις πρώτες οικογένειες του Συμβουλίου της Πρέβεζας. Ήταν γιος του Νικολάου Γενοβέλη, που απογράφεται ως εύπορος της Πρέβεζας και διετέλεσε νοτάριος κατά τα έτη 1779-1789. Ο Ιωάννης απασχολείται μέχρι το «Χαλασμό» (1798) στις γραμματείες διαφόρων υπηρεσιών της Πρέβεζας (κοινότητα, υγειονομείο, κτλ.) και εργάζεται για λίγα χρόνια ως νοτάριος. Ο συμβολαιογραφικός κώδικας 43 (αρίθμηση π. Φιλάρτου Βιτάλη) του αρχείου της Ιεράς Μητρόπολης Νικοπόλεως και Πρεβέζης είναι γραμμένος από τον Ιωάννη Γενοβέλη. Η καταγραφή διακόπτεται λόγω του «Χαλασμού», σύμφωνα με ιδιόγραφη σημείωση στο περιθώριο του κώδικα. Ο Ιωάννης Γενοβέλης κατείχε σημαντική θέση στη διοίκηση της Πρέβεζας επί προνομιακού καθεστώτος. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς διορίζεται γενικός διαχειριστής του Αλή πα-

τάσταση ένδειας. Δεν είχαμε ωστόσο κανένα λόγο να παραπονιόμαστε για το κατάλυμά μας.

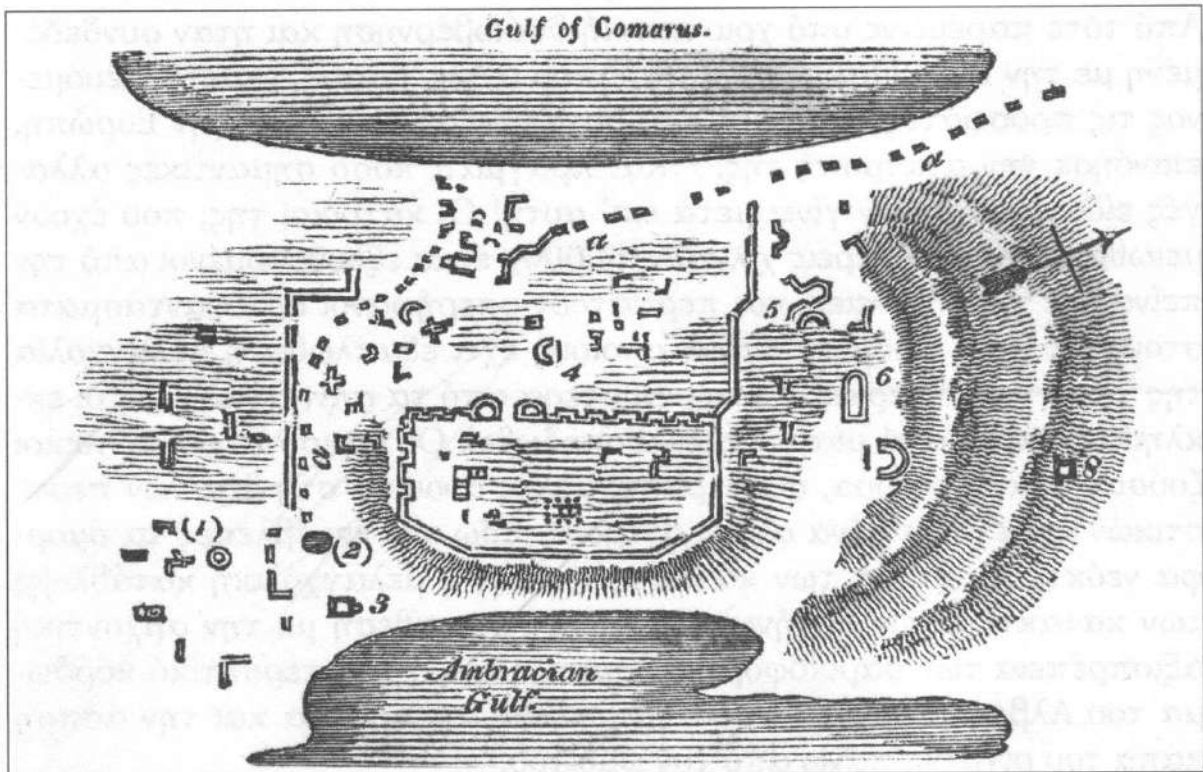
Το επόμενο πρωινό⁷² περπατήσαμε σε αυτήν την άλλοτε ακμάζουσα πόλη και είδαμε σε τι κακή κατάσταση είχε περιέλθει. Στο παρελθόν είχε ένα περίεργο μείγμα ελληνικής και ιταλικής αρχιτεκτονικής στις όμορφες εκκλησίες, τα μοναστήρια, τους δρόμους και τις πλατείες της και είχε έναν πληθυσμό δεκαέξι χιλιάδων ψυχών. Ευλογημένη με

σά στην Πρέβεζα και προμηθευτής του στρατού και του στόλου, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Φ. Δημάρατος. Αναπτύσσει εμπορικές επιχειρήσεις στα χρόνια του Αλή πασά. Ο Ιωάννης Γενοβέλης ήταν έμπιστος του Ιωάννη Καποδίστρια και έγινε περισσότερο γνωστός για τη δράση του ως έκτακτος επίτροπος Λακωνίας (από 16 Απριλίου 1828) αλλά και ως γεροϋσιαστής (από 14 Αυγούστου 1828). Βλέπε Ρόδης Σταμούλης, «Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον “Χαλασμό” (1798-1801)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 6ος, Αθήνα 2000, σελ. 322-323.

Ο Παναγιώτης Αραβαντινός αναφέρει ότι ο Ιωάννης Γκενοβέλης ήταν ευπατρίδης της Πρέβεζας και χρημάτισε προεστός της πόλεως μέχρι το 1821 περίπου, οπότε αν έφυγε από την Πρέβεζα και πήρε μέρος στον αγώνα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Τον Γκενοβέλη διαδέχθηκε στην προεστία της Πρέβεζας ο Κωνσταντίνος Μόσχος και αυτόν ο Κωνσταντίνος Λευκαδίτης. Πριν δε τον Γκενοβέλη προεστός της Πρέβεζας ήταν ο Γεώργιος Λουρόπουλος για δύο χρόνια, αλλά δεν ήταν αρεστός στον Αλή πασά και αντικαταστάθηκε από τον Γκενοβέλη. Ο Γκενοβέλης διέπρεψε και στον στρατιωτικό και τον πολιτικό τομέα επιδεικνύοντας μεγάλο πατριωτισμό και γενναιότητα. Αναδείχθηκε υποστράτηγος και πήρε τη θέση γεροϋσιαστή. Δεν απέκτησε απογόνους και έζησε ως συνταξιούχος στη Βόνιτσα. Πέθανε το 1841 σε ηλικία μεγαλύτερη των ογδόντα χρόνων. Πέραν των πολιτικών του προσόντων ο Γκενοβέλης υπήρξε και ελλόγιμος έχοντας ακούσει αρκετά τις διδασκαλίες του παπά-Διονυσίου του Ακαρνανά. Βλέπε Παναγιώτη Αραβαντινού, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία. Μέρος Γ΄*, Ιωάννινα 1984, σελ. 296, 317 και 319. Ο Ηλίας Βασιλάς σε εκτενές άρθρο του αναφέρει πάρα πολλά για τον Ιωάννη Γκενοβέλη. Μεταξύ αυτών ότι ο πατέρας του Νικόλαος χρημάτισε τελώνης του τελωνείου της Σαλαώρας πριν την κατάληψη της Πρέβεζας από τον Αλή πασά το 1798. Ο μύλος στη Μεσιανή πόρτα (ερείπιά του σώζονται ακόμη στην οδό Ατιντάνων) και ο μύλος στο Άκτιο (ερείπιά του σώζονταν μέχρι το 1940 και τα θεμέλιά του σώζονται μέχρι σήμερα) ήταν αρχικά του Γκενοβέλη και μετά περιήλθαν στο συγγενή του Βαρζέλη. Αναφέρει επίσης ότι ο Ιωάννης Γκενοβέλης μνήθηκε στο τμήμα της Φιλικής Εταιρείας της Πρέβεζας μαζί με τους Αναστάσιο Γερογιάννη, Μαμάτη, Λουρόπουλο, Δίπλα και Γκινάκα. Στο σπίτι του Ιωάννη Γκενοβέλη στην Πρέβεζα έγινε η περίφημη συνάντηση του Ιωάννη Παπαρηγόπουλου (διερμηνέα του ρώσικου προξενείου στην Πάτρα) με τον Αλή πασά λίγο πριν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Για αυτά και πολύ περισσότερα βλέπε Ηλία Βασιλά, «Ιωάννης Γκενοβέλης ο πρώτος έπαρχος Αθηνών», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχος 2, Πρέβεζα, Απρίλιος-Ιούνιος 1984, σελ. 18-28.

71 «Τα βασικά καθήκοντα αυτού του αξιωματούχου είναι να φροντίζει για τα οικονομικά θέματα των Ελλήνων κατοίκων – να εισπράττει το χαράτσι και τους άλλους φόρους, να κατανέμει δίκαια τα οικονομικά βάρη μεταξύ των συμπολιτών του – να παρέχει τα αναγκαία κλπ. σε όσους φέρουν το μπουγιουρντί του πασά. Στα χωριά έχει το ρόλο του κυβερνήτη.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

72 Κατά την άποψή μου, το πρωινό της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1813.

Σχέδιο της Νικόπολης

Ευλογραφία του W. Hughes από το βιβλίο του Χιούζ

1. Τάφοι. 2. Μικρή λίμνη. 3. Ελληνική εκκλησία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. 4. Μικρό Θέατρο (Ωδείο). 5. Γυμνάσιο. 6. Στάδιο.
7. Μεγάλο Θέατρο. 8. Μικρό Σεράι του Αλή Πασά.
- α.α.α. Ερείπια Υδραγωγείου.

ένα θαυμάσιο κλίμα και ένα ασύγκριτα γόνιμο έδαφος, είχε επίσης τους καλύτερους φαρότοπους στο Ιόνιο πέλαγος,⁷³ ελαιώνες και αμπελώνες που προκαλούσαν τον φθόνο των γειτόνων της, λιμάνια προστατευμένα από κάθε αέρα και ξυλεία για ολόκληρο το Ελληνικό ναυτικό στα δάση που εκτείνονται γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο. Εν κατακλείδι, συνδύαζε κάθε πλεονέκτημα τόσο για τη γεωργία όσο και για το εμπόριο. Ένας τόπος που περισσότερο από αλλού θα μπορούσε να υλοποιηθεί το όραμα του χρυσού αιώνα. Οι Ενετοί, αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα της προσάρτησης της Πρέβεζας στα Ιόνια νησιά, κατάφεραν, μετά από μεγάλες προσπάθειες, να την καταλάβουν το 1684.⁷⁴

73 «Ο Αμβρακικός κόλπος στην αρχαιότητα ήταν ονομαστός για τα ψάρια του. Προμήθευε το τραπέζι του επίκουρου (επίκουρος = καλοφαγάς) με δύο είδη ψαριών που ήταν ιδιαίτερα ξακουστά, τον κάπρο και τον λάβρακα. Το τελευταίο δε ψάρι το τιμούσαν με τον “παρ’ άξίαν” τίτλο θεόπαις. (Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, 7.86)» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

74 Στην πρώτη έκδοση του έργου του (τόμος I, σελ. 409) ο Χιούζ συνεχίζει αναφέροντας ότι αμέσως μετά την κατάληψη της Λευκάδας, οι δυνάμεις των Ενετών υπό τις διαταγές του Μοροζίνι προσπάθησαν να καταλάβουν την Πρέβεζα και όταν οι Ενετοί είχαν περικυκλώσει το κάστρο της Πρέβεζας, έστειλαν ένα αγγελιοφόρο

Από τότε παρέμεινε υπό χριστιανική διακυβέρνηση και ήταν συνδεδεμένη με την Ιόνιο Πολιτεία,⁷⁵ μέχρι που ο Αλή πασάς, εκμεταλλευόμενος τις πρόσφατες διαμάχες που συγκλόνιζαν ολόκληρη την Ευρώπη, επινόησε την ανατροπή της.⁷⁶ Και πράγματι πόσο σημαντικές αλλαγές είδαμε να έχουν γίνει μετά απ' αυτή! Οι κάτοικοί της, που έχουν μειωθεί σε περίπου τρεις χιλιάδες (3.000), είναι εξουθενωμένοι από την πείνα και τις ασθένειες, και περπατούν υπερήφανοι σαν φαντάσματα στους έρημους δρόμους στους οποίους έχει εξαπλωθεί η μελαγχολία της χαμένης ευημερίας. Τα περισσότερα από τα σπίτια και όλες οι εκκλησίες, εκτός από μία,⁷⁷ είχαν ισοπεδωθεί. Οι περισσότεροι κάτοικοι ζούσαν στα περίχωρα, σε παραπήγματα, ανοικτά στη θέα των περαστικών και εκτεθειμένα στους ανέμους. Εδώ και κει έβλεπες τα όμορφα νεόκτιστα κτίρια των κατακτητών και η μελαγχολική κατάθλιψη των κατακτημένων Ελλήνων ερχόταν σε αντίθεση με την αρχοντική αξιοπρέπεια των σαρικοφόρων Οσμανληδών ή το υπεροπτικό κόρδωμα του Αλβανού ορεσίβιου, με τα μαλλιά του μοιραία και την άσπρη κάπα του ριγμένη πάνω από τον ώμο του.

Κάποιοι από τους παλιούς κατοίκους διατηρούσαν ακόμη ένα μέρος των υπαρχόντων τους, αλλά ο αριθμός τους μειωνόταν καθημερινά. Τα δάκρυα έτρεχαν στα μάγουλα του σεβάσμιου οικοδεσπότη μας καθώς μας εξιστορούσε μια σειρά από λεηλασίες,⁷⁸ αποτέλεσμα των οποίων ήταν η κατάσταση ένδειας στην οποία είχε περιέλθει, κάνοντάς τον να συνειδητοποιήσει ότι, την ηλικιωμένη σύζυγό του και τον ίδιο, τους περιμένει ένας παρατεταμένος θάνατος από πείνα στο δρόμο, όπως είχαν χαθεί και χιλιάδες από τους συμπολίτες του.

για να ζητήσει την παράδοση της πόλης, τον οποίο οι Τούρκοι βάρβαροι εκτέλεσαν. Η τουρκική φρουρά της Πρέβεζας σύντομα παραδόθηκε με τους ακόλουθους όρους: 30 από τους αρχηγούς να αναχωρήσουν από την πόλη με τον οπλισμό και τα υπάρχοντά τους, οι υπόλοιποι άοπλοι και με όσα αντικείμενα μπορούσε ο καθένας να μεταφέρει και όλοι οι σκλάβοι να αφεθούν ελεύθεροι.

75 Ο Χιούζ φαίνεται να αγνοεί τη δεύτερη Οθωμανική κατοχή της Πρέβεζας από το 1699/1701 μέχρι το 1717 και την ουσιαστική αυτονομία της από το 1800 έως το 1807. Βλέπε Κωνσταντίνου Γ. Παπαγεωργίου, *Η Συμπολιτεία των Ηπειρωτικών πόλεων των ακτών του Ιονίου (1800-1806) (Πρέβεζα-Πάργα-Βόνιτσα-Βουθρωτό)*. Μία λαμπρή σελίδα της Ηπειρωτικής ιστορίας, Αθήνα 2005.

76 Στην πρώτη έκδοση του έργου του ο Χιούζ συμπληρώνει ότι ο Αλή πασάς νίκησε τη Γαλλική φρουρά υπό τον στρατηγό La Salcette, στη μάχη στην πεδιάδα της Νικόπολης.

77 Πρόκειται για τον ιερό ναό του αγίου Αθανασίου, ο οποίος «επέζησε» του χαλασμού της Πρέβεζας χωρίς να υποστεί καμία ζημιά.

78 Στην πρώτη έκδοση του έργου του (τόμος Ι, σελ. 410) ο Χιούζ συμπληρώνει: «Λίγο καιρό πριν φτάσουμε στην Πρέβεζα του πήρανε τα τελευταία 300 θαυμάσια ελαιόδενδρα και τα δώσανε σε ένα Αλβανό αξιωματικό της υπηρεσίας του Αλή πασά. Υποχρεώθηκε να πληρώνει εισφορά 3.000 πιάστρες ετησίως χωρίς να περιμένει να του επιστραφεί ούτε ένας παράξ».

Στις ερωτήσεις μας γιατί δεν πούλησε ό,τι απέμεινε από την περιουσία του και δεν μετανάστευσε, απάντησε ότι, έχοντας πειστεί από τις δόλιες υποσχέσεις του Αλή να παραμείνει στην Πρέβεζα, όταν η πόλη καταλήφθηκε απ' αυτόν, έγινε υποτελής του και δεν μπορούσε να φύγει από τη χώρα χωρίς σχετική άδεια και εγγυήσεις για την επιστροφή του. Είπε ακόμη ότι κανείς δεν μπορούσε να αγοράσει την περιουσία του· ακόμη και η πρόταση για πώληση της περιουσίας του θα είχε ως αποτέλεσμα δήμευσή της και μόνιμη φυλάκισή του. Παρά τη συστηματική αυτή καταπίεση και τη συνεχή καταστροφή της, η Πρέβεζα αποτελούσε τον αγαπημένο τόπο διαμονής του Πασά και το ναύσταθμό του. Ήταν οχυρωμένη με ισχυρά έργα και στολισμένη με το κομψότερο ανάκτορο της επικράτειάς του. Ούτε ο τυχαίος παρατηρητής μα ούτε και τα άτυχα θύματα του δεσποτισμού του Πασά μπορούσαν να εξηγήσουν αυτή την εμφανή αντίθεση και τα κίνητρα μιας τέτοιας ιδιοτροπίας. Για να το κατανοήσει κανείς είναι απαραίτητο να γνωρίζει την ιστορία αυτού του ασυνήθιστου ανθρώπου.

Επειδή δεν υπήρχε ταχυδρομική υπηρεσία,⁷⁹ ο Τούρκος βοεβόδας μας πρόσφερε τα άλογα και τους υπηρέτες του για να επισκεφθούμε τα ερείπια της Νικόπολης. Εμείς με τη σειρά μας τον επισκεφθήκαμε για να τον ευχαριστήσουμε για την ευγενική του προσφορά και συμφωνήσαμε να επωφεληθούμε της προσφοράς του το επόμενο πρωινό. Η κατοικία του βοεβόδα ήταν στο παλιό σεράι,⁸⁰ στην αυλή του οποίου μπήκαμε από μία πελώρια πύλη, όπου τα αρχαία μάρμαρα⁸¹ είναι ανάμικτα με σύγχρονους πλίνθους. Σε ένα από αυτά τα μάρμαρα αντέγραψα την παρακάτω επιγραφή:

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑΙΣΑ
ΡΙΘΕΟΥΥΙΩΙΣΕΒΑ
ΣΤΩΙΜΑΛΛΩΤΑΙ⁸²

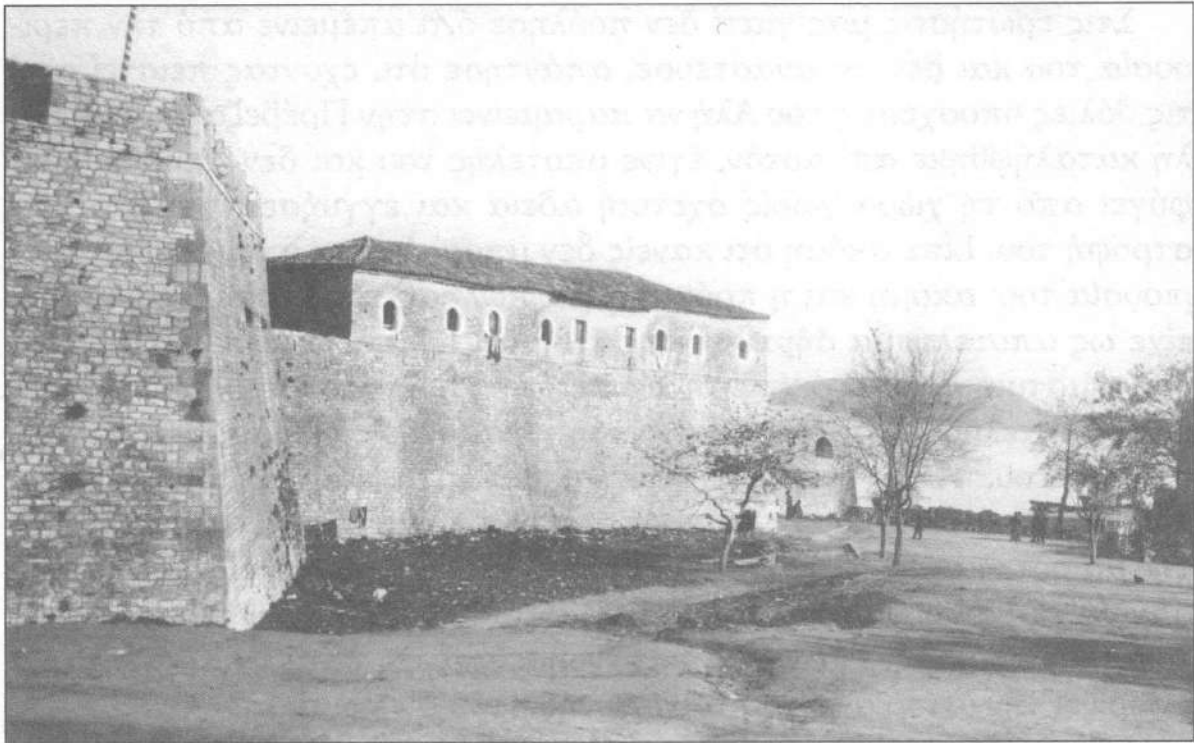
η οποία σημαίνει: Στον αυτοκράτορα Καίσαρα Αύγουστο, γιο του θεϊκού Ιουλίου, οι κάτοικοι της Μαλλού.

79 Η ταχυδρομική υπηρεσία στην Αγγλία νοίκιαζε άμαξες για μετακίνηση ανθρώπων και είχε και τακτικές συγκοινωνίες με τις άμαξες που μετέφεραν τους ταχυδρομικούς σάκους.

80 Το σεράι αυτό ήταν ανατολικά του κάστρου του αγίου Ανδρέα, μέσα στην περιτειχισμένη, ασφαλή, περιοχή που έμεναν όλοι οι προύχοντες της Πρέβεζας. Σχετική αναφορά γίνεται και από το Δανό αρχαιολόγο Peter O. Brøndsted (Νίκου Δ. Καράμπελα, «ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχος 37-38, Πρέβεζα 2001, σελ. 25).

81 Με τις λέξεις «ancient marbles» θεωρώ ότι ο Χιούζ εναφέρεται σε κάθε λογής αρχαία πέτρινα αρχιτεκτονικά μέλη και όχι υποχρεωτικά φτιαγμένα από μάρμαρο.

82 Η γκρίζα μαρμάρινη αυτή επιγραφή περιέργως βρίσκεται σήμερα μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών στο χώρο της βασιλικής του αγ. Αλκίσιωνος στη Νικόπολη. Είναι άγνωστο πώς έφτασε εκεί, πιθανολογώ όμως ότι περισυνελλέγη από τους αρ-

Το κάστρο του αγίου Αντρέα στην Πρέβεζα το 1913
 Φωτογραφία του Γάλλου πολεμικού ανταποκριτή Etienne Labranche
 Συλλογή Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις»

Αυτή η αφιέρωση πιθανόν να έγινε μετά τη ναυμαχία του Ακτίου, αλλά μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε για το πού βρισκόταν ο λαός αυτός.⁸³ Παρατήρησα κι αρκετές άλλες επιγραφές τις οποίες είχαν σπάσει οι εργάτες με τις αξίνες τους, γεγονός για το οποίο δεν μπορεί

χαιολόγους μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας, το 1912, και φυλάσσονταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο, που στεγάστηκε στο παλαιό μεγάλο τζαμί. Το τζαμί-μουσείο βομβαρδίστηκε στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τα φυλασσόμενα εκεί αρχαιολογικά ευρήματα μεταφέρθηκαν στο θησαυροφυλάκιο της Εθνικής Τραπέζης στην Πρέβεζα. Η επιγραφή μεταφέρθηκε στον αρχαιολογικό χώρο – άγνωστο τότε – αλλά είναι μάλλον απίθανο να βρίσκεται σήμερα στον ίδιο χώρο απ' όπου αρχικά προήλθε. Σχετικά με την επιγραφή δεξ την ανακοίνωση της Χρυσήϊδος Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρείες στη Νικόπολη», στο *Νικόπολις Α', Πρακτικά του πρώτου διεθνούς συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, σελ. 189, υποσημείωση 190 και πίνακα 16 στη σελίδα 478.

83 «Η Μαλλός είναι πόλη της Κιλικίας, όπου υπήρχε το γνωστό μαντείο του Αμφίλοχου, και αναφέρεται από πολλούς γεωγράφους και ιστορικούς, αλλά δεν μπορώ να βρω ούτε έναν που να υπαινίσσεται ότι υπάρχει πόλη με τέτοιο όνομα στην Ευρώπη. Παρόλα αυτά φαίνεται να υπάρχει κάποια σχέση με αυτόν τον Αμφίλοχο που έδωσε το όνομά του στο Αμφιλόχιο Άργος στον Αμβρακικό κόλπο, ο οποίος, σύμφωνα με τον Ωριγένη (Ωριγένης, *Κατά Κέλσου*, τόμος 3.35), λατρευόταν στην Ακαρνανία. Από αυτό θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι όντως υπήρχε πόλη με αυτό το όνομα κάπου εδώ. «Τόν γάρ Μόψον φασί καί τόν Ἀμφίλοχον ἐκ Τροίας ἐλθόντας κτίσαι Μαλλόν, εἴτ' Ἀμφίλοχον εἰς Ἄργος ἀπελθεῖν.» (Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο xiv, κεφ. 5.16)» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

κανείς παρά να αγανακτεί, που η ενδιαφέρουσα αλλά άτυχη αυτή χώρα υπόκειται σε τόσο βάρβαρους κυρίαρχους.

Βρήκαμε τον βοεβόδα, όπως οι περισσότεροι Αλβανοί διοικητές, να καπνίζει την πίπα του ανάμεσα στους γραφικούς και ρακένδυτους υποτελείς του. Μας υποδέχθηκε τόσο εγκάρδια και ευγενικά που χωρίς αμφιβολία κατάλαβα ότι περιμέναμε πολλά από την επίσκεψή μας σε αυτή τη χώρα. Η άποψή μου αυτή επιβεβαιωνόταν συνεχώς στη διάρκεια της επίσκεψής μας στην Αλβανία. Αφού καπνίσαμε πίπες και δοκιμάσαμε καφέ, επιστρέψαμε στο κατάλυμά μας και είδαμε καθ' οδόν, κοντά στη μεγάλη πύλη του σεραγιού, ένα λαμπρό τζαμί⁸⁴ που μόλις πρόσφατα είχε οικοδομηθεί από τον Αλή για τις θρησκευτικές ανάγκες εκείνων που τώρα χόντραιναν από τα λάφυρα της άτυχης Πρέβεζας, ενάντια στις πομπώδεις υποσχέσεις της Συνθήκης. Το κτήριο αυτό είχε κατασκευαστεί με μεγάλη κομψότητα. Πάνω σε μία κολώνα υπήρχαν, αντί για έλικες, ανάγλυφες παραστάσεις αετών με καλάθια ανάμεσά τους και από κάτω στολίδια σε μορφή φύλλων.⁸⁵ Το τζαμί τροφοδοτούνταν επίσης με νερό από ένα υδραγωγείο που μετέφερε το άκρως απαραίτητο για το πλύσιμο των πιστών μουσουλμάνων νερό.

Το απόγευμα περάσαμε λίγες ώρες με τον κύριο Γενοβέλη (Giannivella), τον κοτζάμπαση της Πρέβεζας, ο οποίος είχε στην κατοχή του μια καταπληκτική συλλογή από καμέο και σφραγιδόλιθους και μερικά

Το μεγάλο τζαμί της Πρέβεζας το 1913
Φωτογραφία του Γάλλου πολεμικού
ανταποκριτή Etienne Labranche
Συλλογή Ιδρύματος «Αχτία Νικόπολις»

84 Πρόκειται για το μεγαλύτερο και αρχιτεκτονικά καλλίτερο τζαμί της Πρέβεζας. Βρίσκονταν ανατολικά και δίπλα στο κάστρο του αγίου Ανδρέα, μέσα στο περιτείχισμα του κάστρου. Μετά την απελευθέρωση χρησιμοποιήθηκε ως Αρχαιολογικό Μουσείο. Βομβαρδίστηκε το 1940 και κατεδαφίστηκε περί το 1950. Στη θέση του κτίστηκε το κτήριο της λέσχης Προσκόπων. Υπολείμματα του περιστυλίου του τζαμιού, το ανειληματικό τείχος και οι κρήνες του σώζονται μέχρι σήμερα.

85 Πολλές κολώνες είχαν μεταφερθεί από τις μεγάλες βασιλικές της Νικόπολης.

πανέμορφα μετάλλια.⁸⁶ Ανάμεσα στους σφραγιδολίθους της συλλογής του υπήρχε ένας που απεικόνιζε την κεφαλή της Αρσινόης, καλυμμένη με πέπλο, και ήταν εξαιρετης τεχνικής. Γι' αυτή την πολύτιμη πέτρα αρνήθηκε να πάρει το ποσό των εκατό δολλαρίων. Όταν αναχωρήσαμε μας συνόδευσε στο κατάλυμά μας ένας υπηρέτης, προχωρώντας μπροστά με ένα φανάρι, χωρίς τη συνοδεία του οποίου θα είχαμε δεχθεί σοβαρή επίθεση από την περίπολο. Αυτό αποτελούσε αστυνομικό κανονισμό σε ολόκληρη την Τουρκία, αλλά επιβαλλόταν αυστηρότερα στην επικράτεια του Αλή. Προς δυσφορία των καημένων των Πρεβεζάνων, η ώρα μετά την οποία έπρεπε να χρησιμοποιούνται τα φανάρια καθιερώθηκε εδώ νωρίτερα από άλλες περιοχές για να εξαναγκάζονται να πηγαινούν για ύπνο νωρίτερα, όπως θα λέγαμε λαϊκά «με τις κότες».

28 Δεκεμβρίου.⁸⁷ Σήμερα το πρωί ο βοεβόδας έστειλε έξι άλογα πλούσια στολισμένα και δύο φύλακες για να μας συνοδεύσουν στη Νικόπολη. Πήραμε μαζί μας τα όπλα μας, γιατί μας είχαν διαβεβαιώσει ότι υπήρχε αρκετό κυνήγι, κάθε είδους, στην περιοχή. Μετά από διαδρομή μιας ώρας, ανάμεσα σε εύφορους ελαιώνες, διακρίναμε από μακριά τα εκτεταμένα ερείπια της μεγαλοπρεπούς Πόλης της Νίκης, που ιδρύθηκε από τον Αύγουστο σε ανάμνηση της ναυμαχίας που τον καθιέρωσε κυρίαρχο του κόσμου. Η μεγαλοπρέπειά της φαίνεται να έχει συμπέσει με τη λαμπρότητα της καταγωγής της και τη δόξα του κτήτορά της. Ένας μικρός ισθμός λίγο πλατύτερος από ένα μίλι στο πιο στενό του σημείο, που σχηματίζεται από τον κόλπο του Κομάρου στα δυτικά και μία διεισδυτική γλώσσα του Αμβραχικού κόλπου στα ανατολικά,⁸⁸ είναι προστατευμένος από το βορρά με μια σειρά λόφων σκεπασμένων από αμπελώνες και ανοικτός στη νότια αύρα. Ανεβαίνοντας πάνω σε μια μικρή πλαγιά στα βόρεια του ισθμού, μπορεί κανείς να διακρίνει το Ιόνιο πέλαγος και τα νησιά του. Ο ισθμός χρησίμευσε ως

86 Στο αγγλικό κείμενο «intaglios».

87 Υπάρχει σύγχυση στην ημερομηνία από τον Χιούζ. Ενώ γράφει ότι έφτασαν στην Πρέβεζα το απόγευμα της 27^{ης} Δεκεμβρίου και την επόμενη μέρα (28^η Δεκεμβρίου) περιδιάβηκαν την Πρέβεζα και συμφώνησαν με τον βοεβόδα να επισκεφθούν την αρχαία Νικόπολη την επομένη (29^η Δεκεμβρίου), ξεκινά την περιγραφή της επίσκεψης στη Νικόπολη με την ημερομηνία «28 Δεκεμβρίου». Θα πρέπει λοιπόν να έφτασαν μια μέρα νωρίτερα στην Πρέβεζα, δηλαδή την 26^η Δεκεμβρίου του 1813. Επειδή υπάρχει συνεχής αναφορά των ημερομηνιών από την 28.12.1813 μέχρι την 01.01.1814, ημέρα που βρίσκεται στην Άρτα και του στέλνουν πρωτοχρονιάτικο δώρο και έτσι δεν θα μπορούσε να είναι λανθασμένη η ημερομηνία 01.01.1814, συμπεραίνω ότι η ημερομηνία αναχώρησής τους από τη Λευκάδα, που στο κείμενο του Χιούζ αναφέρεται ως 27^η Δεκεμβρίου, είναι λανθασμένη και η ορθή είναι μία ημέρα νωρίτερα (26^η Δεκεμβρίου). Μετά από αυτή τη διόρθωση συμφωνούν και οι ημέρες παραμονής τους στη Λευκάδα στο κείμενο που προηγείται της περιγραφής με την οποία ασχολούμαστε σε αυτό το άρθρο.

88 Τη λιμνοθάλασσα του Μαζώματος.

θαυμάσια θέση για το μνημείο αυτό της Ρωμαϊκής ισχύος.⁸⁹ μία πόλη η οποία δεν εξελίχθηκε, όπως πολλές άλλες, από ένα ταπεινό παρελθόν σε ένα θαυμάσιο και λαμπρό μέλλον, αλλά η οποία από την πρώτη κιόλας στιγμή της δημιουργίας της ανέτειλε με μεγαλοπρέπεια.

Το ακριβές σημείο στο οποίο κτίστηκε η πόλη συνέπεσε με το σημείο στο οποίο στρατοπέδευσαν οι δυνάμεις του Αυγούστου. Εποικίστηκε από ανθρώπους και καλλωπίστηκε με μνημεία τέχνης διαφόρων πόλεων της Ηπείρου και της Ελλάδας, κυρίως εκείνων που βρίσκονταν στα όρια του Αμβραχικού κόλπου και πόλεων της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας.⁹⁰ Οι κάτοικοι της Νικόπολης, στους οποίους δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα, δεν είχαν κανένα λόγο να μετακινούνται για αυτήν τους τη μετακίνηση, εάν λάβει κανείς υπόψη του τη δύστυχη κατάσταση των πόλεων τους εκείνη την εποχή, και κυρίως επειδή έλαβαν σημαντικές απαλλαγές και προνόμια από τη γενναιοδωρία του κτήτορά της. Ανάμεσα σε αυτά τα προνόμια βρίσκουμε την εποπτεία των Ακτίων Αγώνων, που μεταφέρθηκαν σε αυτή τη νέα τοποθεσία από το αρχαίο ακρωτήριο [του Ακτίου], το ζηλευτό προνόμιό τους να στέλνουν μέλη στο Συμβούλιο των Αμφικτυονιών και την τιμή να κατοικούν σε μία ελεύθερη πόλη.⁹¹

Η πρώτη εικόνα που έχει κανείς απ' τον ισθμό, που καλύπτεται από αμέτρητα ερείπια αρχαίων κτισμάτων, είναι πολύ ασυνήθιστη και εντυπωσιακή. Το πιο εξέχον κτίσμα είναι ένα μεγάλο, ερειπωμένο θέατρο τοποθετημένο στην παρειά ενός υψώματος δίνοντας από μακριά την εντύπωση φρουρίου. Κοντά στην είσοδο της πόλης είδαμε και εξερευνήσαμε αρκετούς τάφους, τόσο εντός όσο και εκτός των τειχών,

89 Εννοεί την ίδια τη Νικόπολη.

90 « Πόλιν τε τινά ἐν τοῦ στρατοπέδου τόπῳ, τοὺς μὲν συναγείρας τοὺς δὲ ἀναστήσας τῶν πλησιοχώρων, συνώκισε » (Δίων Κάσσιος, βιβλίο 51, κεφ. 1.3). Ο Παιανίας ονοματίζει την Αμβραχία, το Ανακτόριο (Ελλάδος περιήγησις, βιβλίο ν, κεφάλαιο 23.3) και την Καλυδόνα (Ελλάδος περιήγησις, βιβλίο vii, κεφάλαιο 18.8). Ο Στράβων στα Γεωγραφικά, βιβλίο vii, κεφάλαιο 7.6 αναφέρει « Ἡ μὲν οὖν Νικόπολις εὐάνδρῃ καὶ λαμβάνει καθ' ἡμέραν ἐπίδοσιν, χώραν τε ἔχουσα πολλήν καὶ ἐκ τῶν λαφύρων κόσμον... » Η σημείωση είναι του Χιούζ.

91 « Πλίνιος ο πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία, βιβλίο iv, κεφάλαιο 1. Παιανίας, Ελλάδος περιήγησις, βιβλίο x, κεφάλαιο 8.3-8.5. Ο Servius στην Αινειάδα 3.501 κάνει την παρακάτω παρατήρηση: « Cum in Epiro Nicopolim conderet (Augustus) cavit in foedere civitatis ipsius ut cognati observarentur a Romanis. » Αυτή τη συμμαχία ή σχέση υπαινίσσεται ο Βιργίλιος όταν βάζει αυτούς τους στίχους στο στόμα του Αινεία (Βιργίλιος, Αινειάδα, 3.502 - 3.505):

*Cognatas urbes olim, populosque propinquos,
Epiro, Hesperia, (quibus idem Dardanus auctor
atque idem casus) unam faciemus utramque
Trojam animis: maneat nostros ea cura nepotes.*

Ακριβώς μετά την ίδρυση της Νικόπολης πολλοί Ρωμαίοι και Ιταλοί εγκαταστάθηκαν στις δυτικές ακτές της Ηπείρου για εμπορικούς λόγους και το Βουθρωτό έγινε Ρωμαϊκή αποικία.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

που δεν ήταν ελληνικού τύπου, αλλά ήταν κτισμένοι με ρωμαϊκούς πλίνθους. Το εσωτερικό τους είναι γενικά τετράγωνο με εσοχές, άλλες μεγαλύτερες και άλλες μικρότερες σε μέγεθος, στις οποίες τοποθετούνται, σαν παιχνίδια σε κάποιο κατάστημα, τα δοχεία από τερακότα που περιέχουν τις στάχτες του νεκρού.⁹² Μεγάλο αριθμό παρόμοιων τεφροδόχων μπορεί να δει κανείς στο Βρετανικό Μουσείο.

Ανάμεσα στα ερείπια των κτιρίων, είτε δημοσίων είτε ιδιωτικών, το πιο εντυπωσιακό είναι μια εκτενής σειρά από σπασμένες αφίδες και αντερείσματα που ανήκαν σε ένα τεράστιο υδραγωγείο, το οποίο μετέφερε μεγάλη ποσότητα νερού από μια απίστευτη απόσταση τουλάχιστον τριάντα μιλίων. Στη διάρκεια του ταξιδιού μας επισκεφθήκαμε την αρχή του, στο μικρό χωριό του αγίου Γεωργίου, κοντά στις πηγές του ποταμού Λούρου. Το υδραγωγείο ακολουθεί μια ελικοειδή γραμμή κατά μήκος των βουνών έως τη Νικόπολη, όπου ξεκινούν οι αφίδες. Σε ποια χώρα δεν διείσδυσαν οι Ρωμαίοι, είτε κυριεύοντας είτε αποικίζοντάς την, χωρίς να αφήσουν ανεξίτηλα τα σημάδια της ισχύος τους;

*Όπου και να στρατοπέδευσε ο στρατός σας,
Ατεγκτοι κατακτητές, σας θυμούνται ακόμη
άλλοι για ένα πράσινο λόφο,
και άλλοι για μια λαξευμένη πέτρα.*

Πόσο αντίθετο δεν είναι κάτι τέτοιο με τις πράξεις των Τούρκων που με βαρβαρική λύσσα αναποδογυρίζουν και καταστρέφουν τα ευγενή μνημεία προηγούμενων εποχών και δεν κατασκευάζουν τίποτε στη θέση τους, αλλά μέσα σε λίγα χρόνια τα εξαφανίζουν από προσώπου γης;

Έχοντας μπει στα περίχωρα της πόλης, περάσαμε κοντά από μια ελληνική εκκλησία, στην άκρη του Αμβρακικού κόλπου.⁹³ Σε ένα τοίχο της εκκλησίας υπήρχαν δύο αρχαίες πέτρινες πλάκες, σκαλισμένες με πολλά ανάγλυφα που απεικόνιζαν στεφάνια κεφαλής από λουλούδια, αλλά πρόχειρης κατασκευής. Από κει κατευθυνθήκαμε προς ένα μεγάλο περιτείχισμα, το οποίο φαίνεται να υπήρξε η ακρόπολη⁹⁴ και η οποία

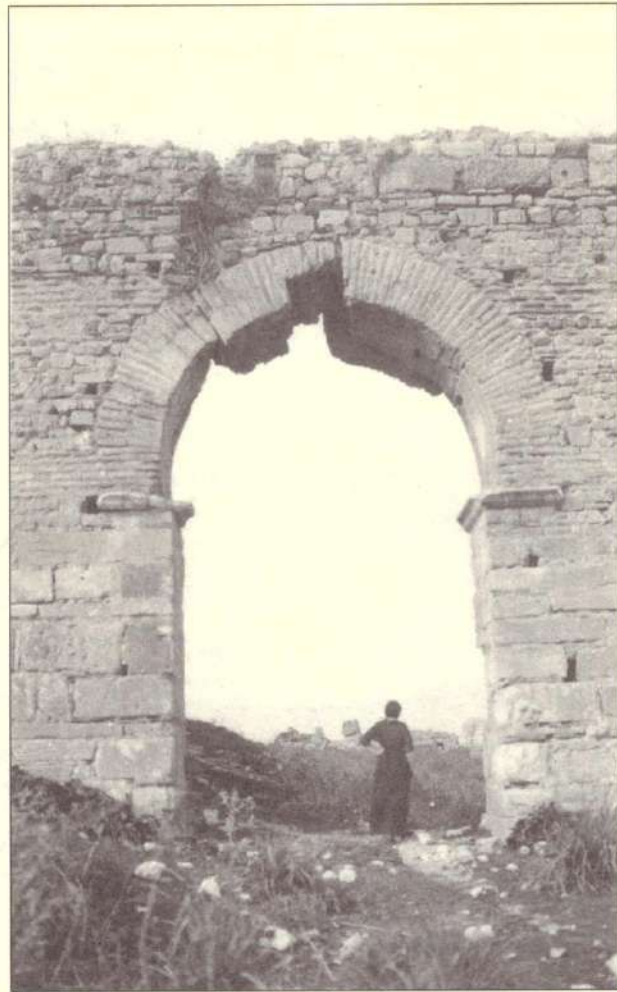
92 Περιγράφει το εσωτερικό κάποιου μεγάλου μαυσωλείου από τα πολλά που υπάρχουν στον ερειπιώνα της Νικόπολης.

93 Πρόκειται για την εκκλησία της Αναλήψεως, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται πολύ κοντά στη νότια άκρη της λιμνοθάλασσας του Μαζώματος. Η περιοχή νοτιοανατολικά της Νικόπολης και ανατολικά της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων ονομάζεται «Ανάληψη» μέχρι σήμερα. Βλέπε και Γιώργου Ι. Μουστάκη, «Τοπωνύμια του κάμπου», Τα Πρεβεζάνικα, Πρέβεζα 2002, σελ. 400-404.

94 Ο Χιούζ, όπως και οι περισσότεροι περιηγητές του 19ου αιώνα, πίστευε ότι η περιτειχισμένη Βυζαντινή Νικόπολη – της οποίας τα τείχη σωζόταν τότε, όπως και σήμερα, σε αρκετό ύψος και ήταν πολύ ψηλότερα από τα Ρωμαϊκά – ήταν η ακρόπολη της Ρωμαϊκής Νικόπολης. Δεν ήταν εύκολο να κατανοήσουν ότι τα ψηλά Βυζαντινά τείχη εντός των Ρωμαϊκών τειχών ήταν η συρρικνωμένη σε έκταση Νικόπολη των Βυζαντινών χρόνων.

κτίστηκε πιθανόν γύρω από το σημείο που στρατοπέδευσε ο στρατός του αυτοκράτορα τη νύχτα πριν τη ναυμαχία του Ακτίου,⁹⁵ και την οποία, όπως μας πληροφορεί ο [Λατίνος ιστορικός] Σουητώνιος, ο Αύγουστος στόλισε με λάφυρα από τη νικηφόρα ναυμαχία του.⁹⁶

Μαθαίνουμε από τον Δίωνα τον Κάσσιο ότι αυτός ο χώρος οχυρώθηκε στη συνέχεια και ότι τα οχυρωματικά έργα έφταναν έως τον κόλπο του Κομάρου, ερείπια των οποίων βρίσκονται σε όλη την έκταση, κυρίως δε αυτά που ξεκινούν από τη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης προς τη θάλασσα.⁹⁷ Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει αυτό το κομμάτι της οχύρωσης ξεκάθαρα στο σχέδιο της Νικόπολης (στη σελίδα 75). Το νότιο και το δυτικό τείχος της ακρόπολης διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, ιδιαίτερα το δυτικό, το οποίο ενισχύεται εξωτερικά

Η Δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης το 1913

Φωτογραφία του Etienne Labranche
Συλλογή Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις»

με ισχυρούς τετράγωνους πύργους σε τακτά διαστήματα περίπου εκατό γιάρδων, σε αντιστοιχία με τους οποίους εσωτερικά υπάρχουν προεκτάσεις που η καθεμιά στηρίζεται σε τρεις κυκλικές αφίδες με

95 «Η τοποθεσία της σκηνής του αυτοκράτορα ήταν σ' ένα από τα υψώματα στα βόρεια της Νικόπολης πίσω από το μεγάλο θέατρο, όπου έχουν αποκαλυφθεί πολλά ερείπια, και που πιθανόν να αποτελούσαν μέρος του περιτειχίσματος που αναφέρει ο Δίων ο Κάσσιος. "Τό τε χωρίον ἐν ᾧ ἐσκήνησε, λίθοις τε τετραπέδοις ἐκρηπίδωσε καὶ τοῖς ἀλοῦσιν ἐμβόλοις ἐκόσμησεν, ἔδος τι ἐν αὐτῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπαίθριον ἰδρυσάμενος." Βιβλίο 51, κεφάλαιο 1.3.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

96 «"Ampliatio veterē Apollinis templo locum castrorum, quibus fuerat usus, exornatum navalibus spoliis Neptuno ac Marti consecravit." (Που σημαίνει: "αφού έκανε μια επέκταση στον παλαιό ναό του Απόλλωνα, διακόσμησε το χώρο όπου είχε στρατοπεδεύσει με ναυτικά τρόπαια και τον αφιέρωσε στον Ποσειδώνα και τον Άρη."), Σουητώνιος, *Divus Augustus*, κεφάλαιο 18.2.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

97 «"Καὶ αὐτό τε ἐκρατύνατο καὶ τείχη ἀπ' αὐτοῦ ἐς τόν λιμένα τόν ἔξω τόν Κόμαρον καθῆκε." Δίων Κάσσιος, βιβλίο 50, κεφ. 12.4-12.5.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

δύο κλίμακες για ν' ανεβοκατεβαίνουν οι πολεμιστές στις επάλξεις.⁹⁸ Περίπου στο μέσο αυτής της πλευράς του τείχους, αλλά πιο κοντά προς τη νοτιοδυτική γωνία, βρίσκεται μια καλοδιατηρημένη μεγάλη πύλη⁹⁹ εκατέρωθεν της οποίας, εξωτερικά, υπάρχουν δύο τεράστιοι στρογγυλοί πύργοι, που φέρουν ακόμη τις αυλακιές όπου ανεβοκατέβαινε η βαριά καταρρηκτική θύρα. Η εμφάνιση τόσο της πύλης όσο και των τειχών μαρτυρούν το βεβιασμένο τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκαν· σειρές από μεγάλες πέτρες εναλλάσσονται με σειρές από πλίνθους, ενώ παρατηρεί κανείς στα υλικά μαρμάρινα θραύσματα ακόμη και επιτύμβια,¹⁰⁰ όπως συνέβαινε και με τα μακρά τείχη των Αθηνών που περιγράφει ο Θουκυδίδης. Αντέγραφα από ένα από αυτά τα μαρμάρινα κομμάτια το παρακάτω τμήμα μιας μισοσβησμένης επιγραφής:

ΓΛΥΚΥΤΑΤΗ ΜΗΤΡΙ ΑΙΓΙΛΕ
ΤΗ ΓΛΥΚΥΤΑΤΗ ΘΥΓΑΤΡΙ ΚΑ¹⁰¹

Φαίνεται να είναι αφιερωμένη στη “Γλυκυτάτη των Μητέρων και στη Γλυκυτάτη των Θυγατέρων”. Τα ονόματα δεν είναι ευανάγνωστα, αλλά είναι άξιο λόγου το πόσο αγαπούσαν οι αρχαίοι Έλληνες να μνημονεύουν τις ήπιες αξίες της γυναικείας φύσης. Το εσωτερικό της ακρόπολης περιέχει πολλά ερείπια ναών, λουτρών και άλλων κτιρίων, για τα οποία θα ήταν παρακινδυνευμένο να προσδώσουμε όνομα ή ερμηνεία. Το συνηθέστερο υλικό από το οποίο έχουν κτιστεί είναι το μεγάλο ρωμαϊκό τούβλο και το αθάνατο κονίαμα, ενώ πολλά δωμάτια και αψίδες είναι καλυμμένα με θαυμάσιο σοφά. Άνθρωποι του Αλή άρχισαν εκσκαφές σε ένα σημείο όπου βρισκόταν κάποτε ένα σπουδαίο ιερό.¹⁰² Πολλές μαρμάρινες κολώνες και κομμάτια από θωράκια¹⁰³ που βρέθηκαν, μεταφέρθηκαν για να ενσωματωθούν στα οχυρά και στο σεράι της

98 Το αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: «...which is flanked externally with strong square towers...opposite to which internally are projections, each supported by three circular arches with two flights of steps for combatants to ascend the battlements.»

99 Η οποία σήμερα ονομάζεται εσφαλμένα «Αραπόπορτα» και την οποία ο γνωστός Άγγλος περιηγητής Γουίλιαμ Μ. Λήκ (William M. Leake) αναφέρει ως «μεγάλη πύλη». Δες σχετικά Νίκου Δ. Καράμπελα, «ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχος 39-40, Πρέβεζα 2003, σελ. 88.

100 Ο τρόπος κτισίματος που περιγράφει ο Χιούζ είναι ο τρόπος που έχτιζαν κατά τη Βυζαντινή περίοδο. Τα Βυζαντινά τείχη κτίστηκαν ίσως βεβιασμένα, λόγω επικείμενων επιδρομών, και το δομικό υλικό προήλθε κυρίως από προγενέστερα των τειχών κτίσματα.

101 Την ίδια επιγραφή κατέγραψε και ο Λήκ (Leake) όταν επισκέφθηκε τη Νικόπολη στις 24 Ιουνίου 1805 και τη δημοσίευσε ως «Τῆ γλυκυτάτη μητρί Αἰλία Ἄλε.../ καὶ τῆ γλυκυτάτη θυγατρί Κλ...». (William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμ. I, London 1835, σελ. 188).

102 Στη δεύτερη έκδοση η λέξη «ιερό» αντικαταστάθηκε από τη λέξη «κτήριο».

103 Στο αγγλικό κείμενο «pieces of entablature».

Η είσοδος του κάστρου του αγίου Αντρέα το 1920 περίπου
Φωτογραφία του Ernest Hébrard
Συλλογή Χάρη Γιακουμή, Παρίσι

Πρέβεζας.¹⁰⁴ Με αυτόν τον τρόπο τα ερείπια της Νικόπολης χάνονται σταδιακά και τα μνημεία της δόξας του Αυγούστου χρησιμεύουν ως διάκοσμος της κατοικίας ενός Αλβανού ληστή.¹⁰⁵ Μετά την αποχώρησή μας από την Ήπειρο πληροφορήθηκα ότι οι ανασκαφείς του αποκάλυψαν μία άψογη προτομή του Τραϊανού, η οποία διακοσμεί ένα από τα κύρια διαμερίσματα του σεραγιού του στην Πρέβεζα.

104 Μεγάλα κομμάτια από θωράκια ήταν εντοιχισμένα, ως διακόσμηση, στην μεγάλη είσοδο του κάστρου του αγίου Αντρέα στην Πρέβεζα, όπως φαίνονται σε αρκετές φωτογραφίες του 1912-13. Το τμήμα αυτό του κάστρου κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1950. Τα θωράκια αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν στον περίβολο του μικρού αρχαιολογικού μουσείου στη Νικόπολη, όπου υπάρχουν και σήμερα.

105 Εννοεί τον Αλή πασά.

Το Ωδείο της Νικόπολης το 1913, εκατό χρόνια μετά την επίσκεψη του Χιούζ
Φωτογραφία του Etienne Labranche
Συλλογή Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολης»

Το Ωδείο της Νικόπολης φωτογραφημένο από το ίδιο ακριβώς σημείο
στις 28.12.2004, διακόσια ένα χρόνια μετά την επίσκεψη του Χιούζ
Φωτογραφία του Νίκου Δ. Καράμπελα

Περνώντας τη μεγάλη πύλη μπαίνουμε σ' αυτή καθαυτή την πόλη,¹⁰⁶ όπου το πρώτο πράγμα που μας τραβά την προσοχή είναι ένα όμορφο μικρό θέατρο,¹⁰⁷ τέλειο στα περισσότερα μέρη του εκτός από το πάνω διάζωμα.¹⁰⁸ Καθώς το [μικρό] θέατρο είναι κτισμένο σε επίπεδο έδαφος, το κοίλο στηρίζεται πάνω σε αψιδωτούς διαδρόμους, στους οποίους οδηγούν είσοδοι, όπως γίνεται και στα αμφιθέατρα. Οι διάδρομοι φωτίζονται απ' έξω μέσω πολλών στενόμακρων ανοιγμάτων το πλάτος των οποίων αυξάνεται στο πάχος του τείχους, ακριβώς όπως και τα παράθυρα στη Σαξωνική και Νορμανδική αρχιτεκτονική μας. Το προσκήνιον¹⁰⁹ αυτού του θεάτρου σώζεται άριστα καθώς επίσης και η καλοφτιαγμένη σκάλα που οδηγεί στο πάνω διάζωμα.¹¹⁰ Στην περιοχή του μικρού θεάτρου υπάρχουν πάμπολλα ερείπια κτηρίων, πολύ δύσκολα να περιγραφούν. Προχωρώντας νοτιοδυτικά, στα μέσα περίπου της διαδρομής από το [μικρό] θέατρο προς τον κόλπο του Κομάρου, φτάνουμε σ' ένα ευρύχωρο, μεγάλο κτίριο που λεγόταν κοινά Ναός του Ερμή,¹¹¹ αλλά το μοναδικό και πολύπλοκο σχέδιο των πολλών διαμερισμάτων του, οι πολλές εσοχές όπου τοποθετούνταν αγάλματα, τα βαθιά κυκλικά αυλάκια στο μαρμάρινο οδόστρωμα και η γειτνίασή του ή μάλλον η σύνδεσή του με το μεγάλο υδραγωγείο, το καθιστούν ολοφάνερα ως ένα από τα μεγαλοπρεπή δημόσια λουτρά στα οποία έβρισκαν ευχαρίστηση πάνω απ' όλους οι Ρωμαίοι.¹¹² Αφού εξετάσαμε αρκετά ερείπια σ' αυτό το κομμάτι της Νικόπολης και πήραμε τις διαστάσεις μερικών οικιών, τις οποίες βρήκαμε μικρές σε σύγκριση με τα σημερινά σπίτια, επιστρέψαμε στο μικρό θέατρο και από κει, περνώντας μέσα από ένα άνοιγμα στο τείχος της πόλης¹¹³ που οδηγούσε από τη βορειοδυτική γωνία της ακρόπολης στη θάλασσα, οδηγηθήκαμε σ' ένα μεγάλο και υπέροχο προάστιο¹¹⁴ το οποίο φαίνεται πως είχε διακοσμηθεί με δημόσια κτίρια περισσότερο και από την ίδια την πόλη και που αποτελούσε τον τόπο διεξαγωγής των περι-

106 Στην πραγματικότητα βγήκαν από την περιτειχισμένη Βυζαντινή Νικόπολη και συνέχισαν να βρίσκονται στη Ρωμαϊκή Νικόπολη.

107 Το Ρωμαϊκό Ωδείο της Νικόπολης.

108 Στο αγγλικό κείμενο «except the upper gallery or portico».

109 Το ημικύκλιο μπροστά από τη σκηνή, ο χορός. Στο αγγλικό κείμενο «proscenium».

110 Νομίζω αναφέρεται στην εξωτερική σκάλα του Ωδείου που οδηγεί στο πάνω διάζωμα. Αναφέρεται σε μία σκάλα (the fine flight of steps) από το οποίο αντιλαμβανόμαστε ότι η δεύτερη ήταν από τότε ελάχιστα ή καθόλου ορατή.

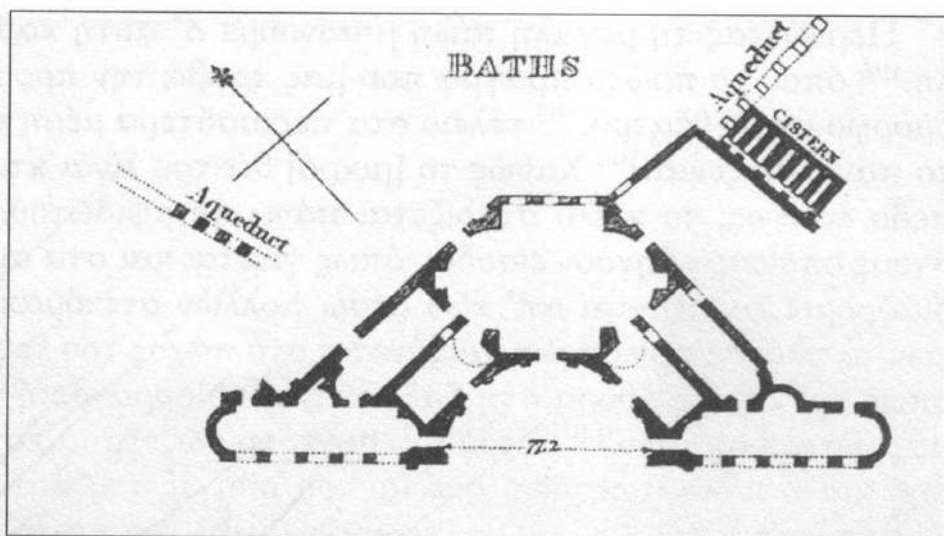
111 «temple of Ceres». Πρόκειται για τα κτίσματα που σήμερα ονομάζουμε «Νυμφαίο».

112 Το κείμενο στην πρώτη έκδοση είναι ελαφρώς διαφορετικό: «... δημόσια λουτρά, τα οποία περισσότερο από όλα τα έθνη αρέσκοντο να κτίζουν οι Ρωμαίοι».

113 Μάλλον πέρασαν μέσα από κάποιον κατεστραμμένο πύργο των Βυζαντινών τειχών κοντά στη Ρωμαϊκή βίλα του Μάνιου Αντωνίνου.

114 «Ονομάζεται από τον Στράβωνα “Προάστιον”. (Στράβων, Γεωγραφικά, βιβλίο vii, κεφάλαιο 7.6)» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

Σχέδιο
των Βόρειων
Θερμών της
Νικόπολης
από το βιβλίο
του Λήκ,
«Ταξίδια
στη Βόρεια
Ελλάδα»

φημων Ακτίων Αγώνων. Εδώ σύμφωνα με τον Στράβωνα βρισκόταν το ιερό άλσος με ένα γυμνάσιο και ένα στάδιο, για τον εορτασμό των αγώνων οι οποίοι ήταν όμοιοι με αυτούς της Ολυμπίας. Σύντομα φτάσαμε σ' ό,τι ήταν προφανώς τα ερείπια του γυμνασίου που αναφέρθηκε παραπάνω. Τα διαμερίσματά του ήταν ευρύχωρα και ασύμμετρα, κάποια τετράγωνα, άλλα τρίγωνα και άλλα ημικυκλικά. Πήρα τις διαστάσεις ενός από τα ημικυκλικά, του οποίου η διάμετρος ήταν 82 πόδια.¹¹⁵ Σε απόσταση περίπου διακοσίων γιάρδων από το γυμνάσιο, ξεχώρισε το στάδιο, το περίγραμμα του οποίου ήταν εξαιρετικά ευδιάκριτο, αλλά όμως ήταν κατάφυτο με θάμνους και βάτα που μας εμπόδισαν να πάρουμε τις ακριβείς διαστάσεις του. Σχεδόν δίπλα στο στάδιο βρίσκεται το τεράστιο θέατρο που τράβηξε την προσοχή μας από την πρώτη κιόλας επαφή μας με τη Νικόπολη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κτίσμα αυτό κατασκευάστηκε για τους Ακτίους Αγώνες, αν και ο Στράβων δεν κάνει λόγο για κάτι τέτοιο. Ο Δίων ο Κάσσιος αναφέρει πρώτο στον κατάλογο ένα μουσικό αγώνα¹¹⁶ και πιστεύω ότι τέτοιοι αγώνες διεξάγονταν πάντοτε στο θέατρο αυτό.

115 Περιγράφει τα κτίσματα των βόρειων Θερμών της Νικόπολης που βρίσκονται δυτικά του εστιατορίου Ακρίβη στον «Έλεγχο», στη διασταύρωση της εθνικής οδού Πρεβέζης-Ιωαννίνων με την οδό που οδηγεί στην παραλία του Μονολιθίου. Σχέδιο των Βόρειων Θερμών της Νικόπολης από τον T. L. Donaldson δημοσιεύτηκε το 1835 στο βιβλίο του William M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμος α'. Η μέτρηση της διαμέτρου του ημικυκλικού κτηρίου από τον Χιούζ διαφέρει κατά πέντε πόδια από αυτή του Ντόναλντσον.

116 «“Αγώνά τε τινά καί μουσικόν καί γυμνικόν, ἵπποδρομίας τε, πεντετηρικόν, ἱερὸν (οὕτω γάρ τούς τήν σίτησιν ἔχοντας ὀνομάζουσι) κατέδειξεν, Ἄκτια αὐτόν προσ-αγορεύσας.” Δίων Κάσσιος, βιβλίο 51, κεφάλαιο 1.2. Μαθαίνουμε από αυτό το εδάφιο όχι μόνο για τη μεταφορά των Ακτίων αγώνων στη Νικόπολη από το αρχαίο ακρωτήριο, όπου ο Βιργίλιος για να κολακεύσει τον ηγεμόνα του παρουσιάζει τον Αινεία να τους γιορτάζει (*Actiaque Iliacis celebramus littora ludis*) [*Αινειάδα*, 3.280], αλλά και για τη φύση των αγώνων, οι οποίοι συμπεριλάμβαναν μουσικούς αγώ-

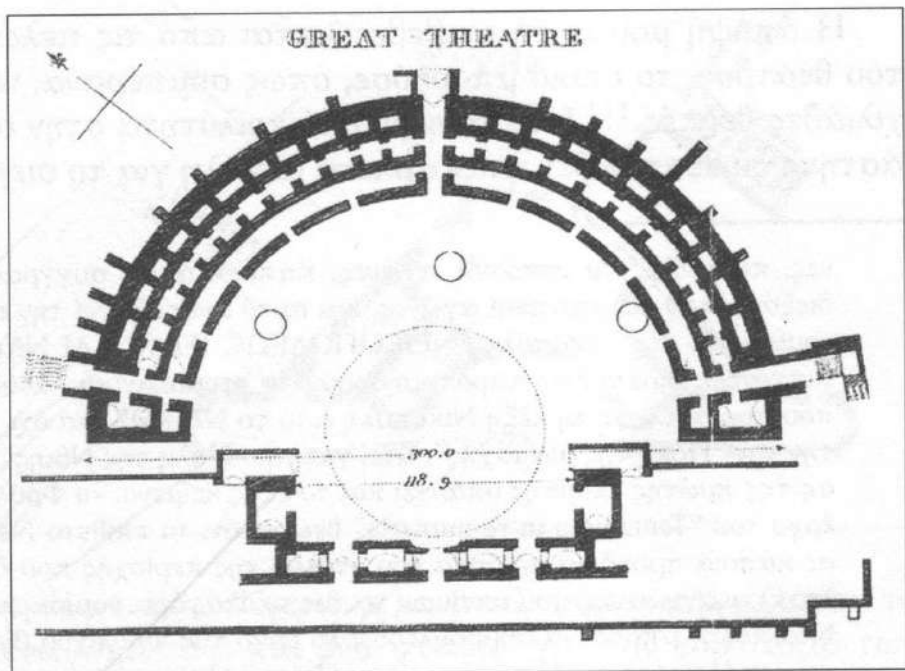
Η άποψή μου αυτή επιβεβαιώνεται από τις πελώριες διαστάσεις του θεάτρου, το οποίο μπορούσε, όπως συμέρανα, να δέχεται είκοσι χιλιάδες θεατές.¹¹⁷ Επειδή η φυσική κοιλότητα στην οποία κατασκευάστηκε το θέατρο δεν ήταν αρκετά μεγάλη για το συγκεκριμένο μέγε-

νες, πένταθλο και ιππικούς αγώνες. Κάποιοι άλλοι συγγραφείς αναφέρουν ότι διεξάγονταν και ναυτικοί αγώνες, και αυτό ίσως εξηγεί την επιγραφή σε μερικά νομίσματα της Νικόπολης ΝΕΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΝΑΥΑΡΧΙΔΟΣ, (παρεμπιπτόντως πρέπει να παρατηρήσουμε το ετυμολογικό λάθος του νομισματοκόπου που άντλησε τη λέξη Νικόπολη από το ΝΕΙΚΟΣ και όχι τη ΝΙΚΗ, κάνοντάς την την “Πόλη της Διαμάχης”, αντί για την “Πόλη της Νίκης”). [Στην υποσημείωση της πρώτης έκδοσης υπάρχει και το εξής κείμενο: «ο Φρύλιχος (Froelich) στο έργο του “Tentamine in re numaria” θεωρεί ότι το επίθετο Ναυαρχίς αναφέρεται σε κάποια προεδρία-αρχηγία του στόλου της περιοχής που δόθηκε στη Νικόπολη. Ο αναγνώστης που επιθυμεί να δει τα διάφορα νομίσματα και μετάλλια της Νικόπολης μπορεί να συμβουλευθεί το έργο του Φρύλιχου (Froelich) και του Αριγώνιου (Arigonijs) “de numism. Imp. Graec.” Πολλές από τις επιγραφές των νομισμάτων είναι οι εξής: ΚΤΙΣΤΗΣ ΑΥΤΟΥΣΤΟΣ, ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ, ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΚΤΙΣΜΑ, ΙΕΡΑΣ ΝΙΚΟΠΟΛΕΟΣ. Τα νομίσματα της εποχής του Αυγούστου φέρουν συνήθως την κεφαλή του ίδιου του αυτοκράτορα, στεφανωμένη ή διακοσμημένη με την πυργοφόρο κορώννα (corona turrata). Στην πίσω όψη μία γυναικεία μορφή καθήμενη σε θρόνο με ξίφος στο ένα χέρι και μικρή Νίκη στο άλλο, ή ένα ζευγάρι πλοίων γεμάτα με οπλισμένους άντρες ή το δελφίνι και την τριάινα, ή την οπλισμένη Αθηνά κλπ. Οι απεικονίσεις σε νομίσματα άλλων αυτοκρατόρων είναι πάρα πολλές και μερικές εξαιρετικά όμορφες. Δί-ιππα (bigae), τέθριππα (quadrigae), Νίκες δαφνοστεφανοκρατούσες ή βαιφόρες, Ηρακλής με ρόπαλο και δέρμα λιονταριού, τρίποδα με φίδι περιτυλιγμένο κλπ.».]. Όσον αφορά στο επίθετο ΙΕΡΑ που αποδίδεται στη Νικόπολη αναμφίβολα το πήρε από την προεδρία της στους αγώνες, οι οποίοι επίσης χαρακτηρίστηκαν ιεροί, αν και όχι για τον ασυνήθιστο λόγο που επισημαίνει ο Δίων ο Κάσσιος στο απόσπασμα που αναφέρεται παραπάνω, δηλ. επειδή γινόταν κάποια δημόσια γιορτή. Εάν με τον όρο γιορτή (σίτησις) εννοεί lectisternium, είναι πιο κοντά στην αλήθεια, αν και κάτι τέτοιο είναι ασαφές. Ο Ιούλιος Πολυδεύκης (Julius Pollux, *Όνομαστικόν*, βιβλίο iii, κεφάλαιο 10, 3.153) ονομάζει αγώνες ιερούς αυτούς στους οποίους ο νικητής λάμβανε ως βραβείο μόνο μία κορδέλα ή στεφάνι. Αλλά ο Στράβων φαίνεται να κάνει διάκριση ανάμεσα στους ιερούς και τους στεφανίτες αγώνες όταν ονομάζει τους Ολυμπιακούς αγώνες “ἀγῶνά τε στεφανίτην τε καὶ ἱερόν” (Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο viii, κεφάλαιο 3.30). Πιθανόν η πραγματική προέλευση του επιθέτου ήταν η ιερή αφιέρωση των αγώνων σε κάποια θεότητα. Σ’ αυτήν την υπόθεση ίσως αντιτίθεται το επίγραμμα του Αρχία: “Τέσσαρες εἰσὶν ἀγῶνες ἀν’ Ἑλλάδα, τέσσαρες ἱεροί. Οἱ δύο μὲν θνητῶν οἱ δύο δ’ ἀθανάτων, κλπ.” (Anthologia Graeca, *Ἐπιδεικτικῶν Ἐπιγραμμάτων*, 9.357 [κατά τον Χιούζ το επίγραμμα είναι του Αρχία, κατά το TLG είναι “Ἀδέσποτο” αλλά το 9.343 είναι του Αρχία. Δες επίσης Scholia in Platonem, *Εἰς τοὺς νόμους*, Lg.950e]), στο οποίο μπορεί να απαντήσει κανείς ότι τα Νέμεα και τα Ἴσθμια ήταν υπό την προστασία του Δία και του Ποσειδώνα, των οποίων οι ναοὶ βρίσκονταν στα σημεία εκείνα, αν και οι αγώνες καθιερώθηκαν προς τιμὴ του Αρχέμορου και του Μελικέρτη.»

Η σημείωση είναι του Χιούζ.

117 Στην πρώτη έκδοση του έργου του ο Χιούζ είχε προσθέσει τη λέξη “τουλάχιστον”. «...να δέχεται τουλάχιστον είκοσι χιλιάδες θεατές».

Σχέδιο
του Θεάτρου
της Νικόπολης
από το βιβλίο
του Λήκ,
«Ταξίδια
στη Βόρεια
Ελλάδα».

θος, ένα μέρος της εξωτερικής του περιφέρειας που υποστήριζε το άνω διάζωμα ήταν κατασκευασμένο από μεγάλους πέτρινους όγκους διάτρητους με τετράγωνες οπές που χρησίμευαν για να στερεώνονται οι πάσσαλοι που κρατούσαν την τέντα. Η σκηνή από μόνη της είναι αρκετά μεγάλη. Είναι μια τούβλινη κατασκευή με τρεις μεγάλες και αψιδωτές εισόδους, μία στο κέντρο και άλλες δύο σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους. Η κεντρική είσοδος είναι αυτή που ονομάζει ο Βιτρούβιος Βασιλική Πύλη (Portae Regiae). Αυτές που βρίσκονταν στα δύο άκρα (hospitalia) χρησιμοποιούνταν για την είσοδο των ηθοποιών που έπαιζαν τους ρόλους των ξένων στο έργο.¹¹⁸

Σε κάθε πλευρά της σκηνής¹¹⁹ υπάρχει ένα μεγάλο τετράγωνο δωμάτιο το οποίο πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως καμαρίνι ή αποθήκη για τα μηχανήματα. Ας μου επιτραπεί να τα ονομάσω “Παρασκήνια”, η θέση των οποίων έχει προβληματίσει καθέναν που έχει ασχοληθεί με το Ελληνικό θέατρο, και τα οποία συνήθως αποτελούν ακαθόριστο μέρος της ίδιας της σκηνής. Στις εισόδους αυτών των δωματίων φαίνεται από το κείμενο του Pollux¹²⁰ ότι τοποθετούνταν κινητές μηχανές (περίακτοι), στις οποίες προσαρτώνταν οι σκηνικές διακοσμήσεις “ή μὲν δε-

118 «Σύμφωνα με τον Julius Pollux (Όνομαστικόν, βιβλίο iv, κεφάλαιο 19, 4.124-4.125) η μεσαία είσοδος ονομάζεται “Βασιλειον” ή “οἶκος ἔνδοξος” ή “σπήλαιον”, καθώς ήταν η έξοδος για τον πρωταγωνιστή. Τη δεξιά είσοδο ονομάζει “Ξενώνα” ή είσοδο για τους ξένους και εκείνη στα αριστερά “Εἰρκτή” (= φυλακή) από την οποία οδηγούνταν οι εγκληματίες και οι φυλακισμένοι.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

119 Στο αγγλικό κείμενο: «On each side of the proscenium, or stage,...».

120 Ο Ιούλιος Πολυδεύκης (Julius Pollux) ήταν σοφιστής και γραμματικός από τη Ναύκρατο της Αιγύπτου και έζησε τον 2^ο αι. μ.Χ. Στο δεκαεπτάτομο λεξικό του, που επιγράφεται Όνομαστικόν, διαπραγματεύεται μεταξύ άλλων περί του θεάτρου.

Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

ξιά τὰ ἔξω πόλεως δηλοῦσα, ἢ δ' ἀριστερά τὰ ἐκ πόλεως, μάλιστα τὰ ἐκ λιμένος” (Julius Pollux, Ὀνομαστικόν, βιβλίο iv, κεφάλαιο 19, 4.126).

Ἡ σκηνή¹²¹ του θεάτρου αὐτοῦ ἔχει πλάτος 116 πόδια¹²² ἀλλὰ το βᾶθος τῆς εἶναι μόνο 28 πόδια, μετρημένη ἀπὸ το υποσκήνιο¹²³ μέχρι το μεγάλο τείχος, ὅπου βρίσκονται οἱ προαναφερθεῖσες εἰσοδοὶ των ἠθοποιῶν. Καὶ ἐδῶ ἐντοπίζεται ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξύ του ἀρχαίου καὶ σύγχρονου θεάτρου. Ὅπως λοιπὸν στο ἀρχαῖο θέατρο θεωροῦμε ὅτι ὑπάρχει λίγος χώρος γιὰ τὰ δρώμενα πάνω στη σκηνή, ἔτσι πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοκιμάσουμε το σύγχρονο θέατρο γιὰ τον τεράστιο χώρο που ἀφιερώνει στο πομπῶδες καὶ το θέαμα, υποστηρίζοντας ἔτσι μιὰ ἐσφαλμένη αἴσθησι που μερικὲς φορές ἀπομακρύνει το αὐθεντικὸ δρᾶμα ἀπὸ τῆ σκηνή καὶ το ἀντικαθιστᾶ με τον ἀρλεκίνο¹²⁴ καὶ τὴν παντομίμα.

Ὅσον ἀφορᾶ στις κερκίδες, οἱ ὁποῖες λείπουν παντελῶς, δὲν εἴμαστε σε θέση νὰ ἀποφασίσουμε ἐὰν ἀκολουθήθηκε ἐδῶ το Ρωμαϊκὸ ἢ το Ἑλληνικὸ ἔθιμο.¹²⁵ Στο μέσο ὅμως του θεάτρου (cavea) εἶδαμε με ἐκπληξὴ τρεῖς ἐκσκαφές, σαν φρεάτια, σχεδὸν γεμάτες με πέτρες καὶ σκουπίδια. Γιὰ μιὰ στιγμὴ σκεφτήκαμε ὅτι αὐτὰ ἦταν το ἀποτέλεσμα σύγχρονων ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ἀπόσπασμα στο *Sicula* του D' Orville¹²⁶ πιστεύω πως ἦταν δεξαμενὲς νεροῦ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι των θεατῶν.¹²⁷

Σε μιὰ κορυφὴ πίσω ἀπὸ το θέατρο τῆς Νικόπολης¹²⁸ βρίσκεται ἓνα μικρὸ σεράι¹²⁹ κτισμένο ἀπὸ τον Βεζύρη στο σημεῖο που εἶχε στή-

121 Στο ἀγγλικὸ κείμενο «proscenium», ἀλλὰ ο Χιούζ τείνει με τον ὄρο αὐτὸ νὰ ἐννοεῖ τὴν σκηνή, ὅπως ἄλλωστε ο ἴδιος ἐπεξηγεῖ. Δες το κείμενο τῆς προ-προηγούμενης σημειώσεως.

122 Σχέδιο του Θεάτρου τῆς Νικόπολης ἀπὸ τον T. L. Donaldson δημοσιεύτηκε το 1835 στο βιβλίο του William M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμος α'. Οἱ μετρήσεις του Χιούζ πλησιάζουν αὐτὲς του Ντόναλντσον.

123 Στο ἀγγλικὸ κείμενο «hyproscenium».

124 Στο ἀγγλικὸ κείμενο «harlequinade».

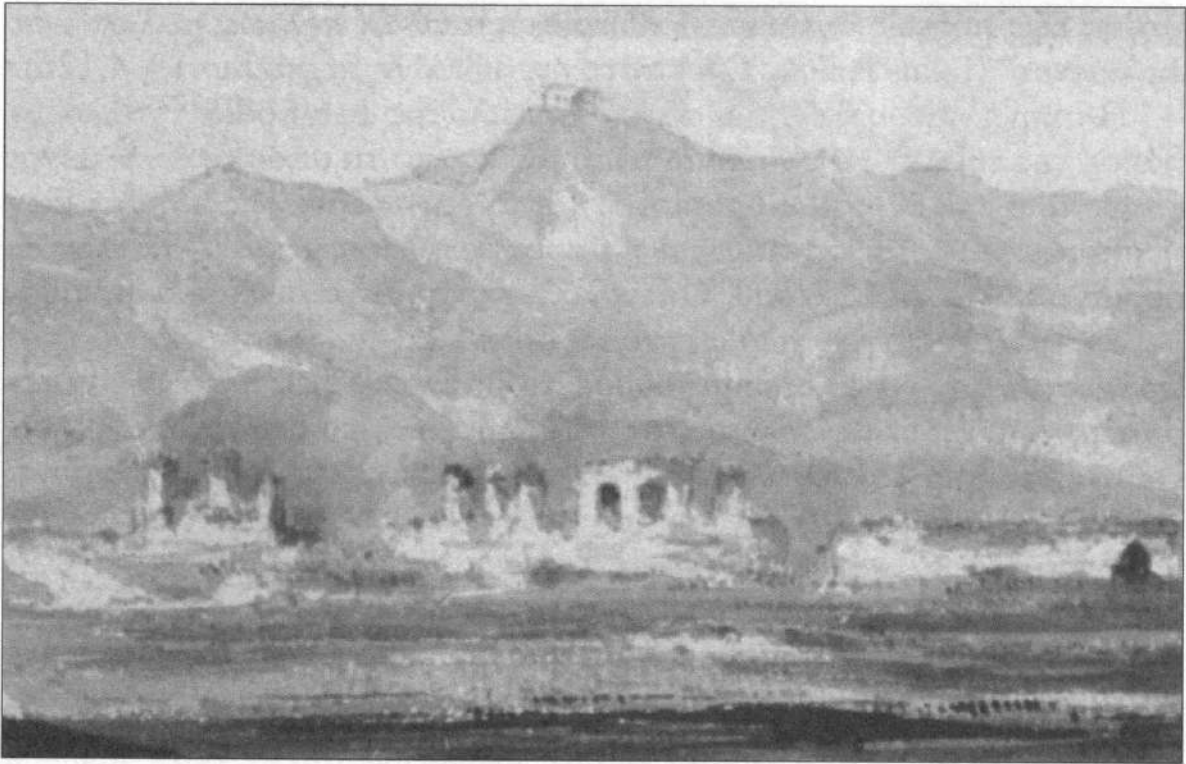
125 «Οἱ Ἕλληνες κάλυπταν τὶς κερκίδες των θεάτρων κυρίως με πέτρα ἢ μάρμαρο ἐνὼ οἱ Ρωμαῖοι με ξύλο.» Ἡ σημείωσι εἶναι του Χιούζ.

126 Jacobus Philippus d' Orville, *Sicula, quibus Siciliae veteris rudera, additis antiquitatem tabulis...*, Ἀμστερνταμ, 1764.

127 «Στον Scipio Maffaeus, *Galliae Antiquitates epistolae*, κεφ. xxiv, σελ. 142. “...agnoscit in theatro Arausionensi aquarum conductum sive receptaculum subterraneum ex more antiquorum.” καὶ σελ. 264 “...in theatro Hadriensi sunt duorum quasi puteorum ora IN IPSIS CUNEIS.”» Ἡ σημείωσι εἶναι του Χιούζ.

128 Στην πρώτη ἐκδοσι το κείμενο ἔχει ως ἐξῆς: «πίσω ἀπὸ το θέατρο, πάνω σε μιὰ ἀπὸ τὶς ψηλότερες κορυφές τῆς βόρειας σειρᾶς λόφων...».

129 Πολλοὶ ἔχουν ἀμφισβητήσει τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ του σαραγιού του Ἀλή πασᾶ σε λόφο του Μιχαλιτσίου πάνω ἀπὸ το θέατρο τῆς Νικόπολης. Ἐκτὸς τῆς ἀναφορᾶς που κάνει ο Χιούζ στὴν περιηγητικὴ του καταγραφὴ καὶ τῆς τοπογράφησής του

Λεπτομέρεια από σχέδιο της Νικόπολης του W. Haygarth
Στο βάθος θεωρώ ότι απεικονίζεται το μικρό σεράι του Αλή πασά
στο λόφο του Μιχαλιτσίου.

σει την σκηνή του για να παρακολουθήσει τη μάχη της Νικόπολης¹³⁰, όταν ο μεγαλύτερος γιος του Μουχτάρ πασάς, που ηγείτο του Αλβανικού ιππικού του, κατατρόπωσε τους Γάλλους και τους Πρεβεζά-

με τον αριθμό 8 στο σχέδιο της Νικόπολης που υπάρχει στη σελίδα 75 του παρόντος τόμου, το σεράι φαίνεται να απεικονίζει σε σχέδιό του ο Γουίλλιαμ Χέϋγκαρθ (William Haygarth). Σε πρόσφατη επίσκεψή μου στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη των Αθηνών, μεταξύ των 120 πρωτότυπων σχεδίων (μικτή τεχνική υδατογραφίας και παστέλ) του William Haygarth με θέματα από την Ελλάδα, που σχεδιάστηκαν επί τόπου στη διάρκεια της επίσκεψής του κατά τα έτη 1810 και 1811, βρήκα δύο σχέδια που αφορούν στην αρχαία Νικόπολη. Το πρώτο (No 15) με τίτλο «Ruins of Nicopolis - in Epirus» («Ερείπια της Νικόπολης στην Ήπειρο») και χρονολογία «Augt 1810» («Αύγουστος 1810») απεικονίζει τη νότια πλευρά των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης σε μεσαίο πλάνο και σε πρώτο πλάνο δύο εργάτες (ή αρχαιοκάπηλους) να σκάβουν. Στο βάθος στην κορυφή του λόφου υπάρχει ένα κτίσμα. Θεωρώ ότι το κτίσμα αυτό είναι το σεράι του Αλή πασά στο λόφο του Μιχαλιτσίου. Το δεύτερο (No 19) με τίτλο «Ruins & Fountain at Nicopolis» («Ερείπια και πηγή στη Νικόπολη») και χρονολογία «Aug. 1810» («Αύγουστος 1810») απεικονίζει τα «Βαγένια» (δεξαμενές νερού) της Νικόπολης με ανθρώπους να παίρνουν νερό σε πηγή κάτω από τα «Βαγένια» και κατσίκα πάνω στα αρχαία. Οι διαστάσεις και των δύο είναι 28 εκατοστά περίπου σε ύψος και 45 εκατοστά περίπου σε πλάτος. Στο άρθρο απεικονίζεται λεπτομέρεια του πρώτου σχεδίου.

130 Στην πρώτη έκδοση το κείμενο έχει ως εξής: «...ένα μικρό σεράι, που ανήκει στο βεζύρη, κτισμένο στο σημείο...».

νους.¹³¹ Στο ίδιο σημείο λέγεται από πολλούς ταξιδιώτες ότι έστησε τη σκηνή του και ο Αύγουστος πριν από τη ναυμαχία του Ακτίου. Μετά τη ναυμαχία έκτισε εκεί ένα υπαίθριο κτίριο προς τιμήν του Απόλλωνα, το περιέβαλλε με ένα πέτρινο περιτείχισμα και το διακόσμησε με λάφυρα της ναυμαχίας και δύο μπρούτζινα αγάλματα που παρίσταναν έναν άνθρωπο και ένα γάιδαρο. Από τον Πλούταρχο και τον Σουητώνιο μαθαίνουμε ότι ο Αύγουστος βγαίνοντας από την σκηνή του νωρίς το πρωί της ναυμαχίας για να αναγνωρίσει τους στόλους, συνάντησε ένα χωρικό να οδηγεί ένα γάιδαρο και ρώτησε για το όνομά του. Ο χωρικός (catus quamvis rusticus) αναγνωρίζοντας τον αυτοκράτορα και θέλοντας να τον ευχαριστήσει με ένα καλό οiwνό, απάντησε: “Εμένα με λένε Ευτύχιο και το γάιδαρό μου Νίκωνα”. Ο Αύγουστος μετά τη νίκη του θυμήθηκε το επεισόδιο και αφιέρωσε τα δύο αγάλματα, αλλά δεν αναφέρεται πουθενά στην ιστορία κατά πόσο διόρισε το χωρικό, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, επί κεφαλής της “ακαδημίας των οiwνών”. Τα αγάλματα μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και τοποθετήθηκαν στον Ιππόδρομο ή στο Atmeidan,¹³² απ’ όπου λεηλατήθηκαν από τους βάρβαρους Λατίνους κατά την άλωση της πόλης από τον Βαλδουίνο, οι οποίοι τα έλιωσαν μαζί με πλείστα από τα καλύτερα δείγματα αρχαίας τέχνης.¹³³

Καθώς στεκόμουν στο ψηλότερο σημείο αυτού του πελώριου θεάτρου, όπου μπορεί κανείς να δει όλα τα μνημεία της Νικόπολης, ευχήθηκα αυτή η συμπαθής χώρα να τύχει και πάλι μιας πολιτισμένης και χριστιανικής διοίκησης, που θα εφάρμοζε ένα σχέδιο επισκευής όλων αυτών των αρχαίων κτιρίων και επανεγκατάστασης μιας νέας αποικίας στην ίδια περιοχή. Τα τείχη, οι τάφοι, τα λουτρά και οι οικίες θα μπορούσαν να αποδοθούν στην αρχική τους χρήση. Θα μπορούσαν να ανεγερθούν εκκλησίες πάνω στους αρχαίους ναούς, το γυμνάσιο θα μπορούσε να μετατραπεί σε γήπεδο τένις και το στάδιο σε σχολή ιππασίας. Το δε υδραγωγείο θα μπορούσε να αναπαλαιωθεί και τα θέατρα να προσαρμοστούν για την παρουσίαση σύγχρονου δράματος. Η ευκολία αυτού του σχεδίου και το οικονομικό όφελος, αν μη τι άλλο, θα υποστήριζαν ανεπιφύλακτα την υλοποίησή του.

Σχετικά με τα χρονικά της Νικόπολης μόνο λίγα γεγονότα μπορούμε να σταχυολογήσουμε από τα έργα των ιστορικών. Δεν είναι απολύτως γνωστό πώς έλαβε τόσο σύντομα τα φώτα του Χριστιανισμού, αλλά το γεγονός ότι τιμήθηκε νωρίς από την παρουσία του υπέρμαχου της

131 Αναφέρεται στην κατάληψη της Πρέβεζας, που τότε ήταν υπό Γαλλική κυριαρχία, από τον Αλή πασά την 12^η Οκτωβρίου 1798 σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο, 24^η Οκτωβρίου σύμφωνα με το νέο.

132 Στα τουρκικά at meidani σημαίνει «πλατεία αλόγων».

133 Michael Glycas (Μιχαήλ του Γλυκά), Βίβλος Χρονική, τμήμα iii.380.

Χριστιανικής πίστης αποστόλου Παύλου, μπορούμε να το συμπεράνουμε από την πρόθεσή του – όπως δήλωσε στον Τίτο¹³⁴ – κατά την επιστροφή του από τη Μακεδονία να περάσει το χειμώνα εκεί, όπου φαίνεται ότι είχαν προσηλυτιστεί πολλοί Νικοπολίτες. Η διάρκεια του μεγαλύτερου της ήταν σύντομη, γιατί γρήγορα γεύτηκε κι αυτή την ίδια τύχη που γνώρισαν οι περισσότερες επαρχίες κατά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τα μεγάλα κτήρια, οι οχυρώσεις και οι αγώνες αποκαταστήθηκαν σε σημαντικό βαθμό μεγαλοπρέπειας από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, αλλά αυτό αποτέλεσε μια παροδική αναλαμπή ευημερίας. Ο Αλάριχος και οι θηριώδεις Γότθοι του υποχωρώντας από τα νικηφόρα όπλα του Στελίχωνα στον Μωριά, εξαπλώθηκαν στην Ήπειρο και κατέστρεψαν τα πάντα στο πέρασμά τους. Αμέσως μετά οι Ούνοι υπό τον Τοτίλα, έχοντας λεηλατήσει τα νησιά στις ακτές, εισέβαλαν στην Ήπειρο και κατερήμωσαν ιδιαίτερα την περιφέρεια της Νικόπολης.¹³⁵ Μετά από αυτές τις ατυχίες αναστήθηκε και πάλι υπό τον Ιουστινιανό που επιδιόρθωσε τα ερειπωμένα μεγάλα κτήρια,¹³⁶ και οχυρώσεις της και τη βρίσκουμε να αναφέρεται στα Βυζαντινά χρονικά ως η πρωτεύουσα σε μια από τις επαρχίες που ονομάζονταν «θέματα» και στις οποίες χωρίστηκε η αυτοκρατορία από τους διαδόχους του Ηρακλείου. Στη βασιλεία του Μιχαήλ του Παφλαγόνος, (ο οποίος άρχισε τη βασιλεία του το 1034 μ.Χ.) η Νικόπολη πήρε μέρος σε μία στάση των Βουλγάρων εναντίον του αυτοκράτορα, την οποία προκάλεσαν η θρασύτητα και οι εκβιασμοί του αξιωματούχου του Ιωάννη Κουτζομούτη¹³⁷ προς απαίτηση της πληρωμής του φόρου υποτέλειας. Είναι αδύνατο να πει κανείς τότε ερημώθηκε η Νικόπολη, αλλά από την κατάσταση των ερειπίων της πιθανολογώ ότι έχουν περάσει μερικοί αιώνες από τότε που κατοικήθηκε από ανθρώπους παρά από κουκουβάγιες και αλεπούδες. Τα τελευταία δε είκοσι χρόνια¹³⁸ η Νικόπολη έχει υποστεί τη μεγα-

134 Προς Τίτον επιστολή, κεφάλαιο 3, στίχος 12. «Η πόλη που αναφέρεται στο σχετικό κείμενο δεν θα μπορούσε να είναι (σύμφωνα με τις εικασίες κάποιων κριτικών) η Νικόπολη του Δούναβη, ή εκείνη της Θράκης, διότι εκείνες χτίστηκαν και οι δύο από τον Τραϊανό προς ανάμνηση των νικών του. Η πρώτη αναφέρεται σε νομίσματα ως ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΚΤΡΩ, η δεύτερη ΠΡΟΣ ΝΕΚΤΩ.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

135 «Διαβάντες δέ και ές τήν ήπειρον έξαπιναίως άπαντα έληϊζοντο τά άμφί Δωδώνην χωρία, και διαφερόντων Νικόπολιν τε και Άγχίσον.» Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων λόγοι, βιβλίο viii, κεφάλαιο 22.30 - 22.31. Η σημείωση είναι του Χιούζ.

136 «Ανανέωσατο δέ τήν Νικόπολιν τε και Φωτικήν και τήν Φοινίκην ώνομασμένην.» Προκόπιος, Περί των κτισμάτων, βιβλίο iv, κεφάλαιο 1.37 & 11.20. Η σημείωση είναι του Χιούζ.

137 Georgius Cedrenus (Γεώργιος ο Κεδρηνός), Σύνοψις Ιστοριών άρχομένη από κτίσεως κόσμου και μέχρι τής βασιλείας Ίσαακίου του Κομνηνού, συλλεγεΐσα παρά κύρου Γεωργίου του Κεδρηνού έκ διαφόρων βιβλίων, κεφ. 2.529 - 2.530.

138 Εννοεί από το 1800 έως το 1820.

λύτερη ερείπωση και «αποπέτρωσή» της απ' ό,τι τους περασμένους αιώνες, καθόσον οι οχυρώσεις και άλλα μεγάλα έργα της Πρέβεζας οφείλουν την ύπαρξή τους στην καταστροφή της Νικόπολης.

Κατά τη διάρκεια της εκδρομής μας ανάμεσα στα ερείπια κυνηγήσαμε χαραδριούς,¹³⁹ μπεκατσίνια¹⁴⁰ και αγριόπαπιες¹⁴¹ και τριγυρνώντας στον κάμπο αναζητώντας τα θηράματά μας κατανοήσαμε περισσότερο την οριοθέτηση της Νικόπολης και ήρθαμε σε επαφή με περισσότερα μνημεία από ό,τι θα είχαμε συναντήσει εάν είχαμε ακολουθήσει τη συνηθισμένη μέθοδο εξερεύνησης. Κατά το δειλινό ο φίλος μας ο κοτζάμπασης ήρθε καβάλα στ' άλογό του για να μας συνοδεύσει στο σπίτι κι εμείς τον ακολουθήσαμε μέχρι την Πρέβεζα, συζητώντας για τη δόξα των αρχαίων Ελλήνων και την αθλιότητα των φτωχών απογόνων τους.

Το επόμενο πρωινό¹⁴² επιθεωρήσαμε τα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας που είχε κτίσει ο Αλή υπό την καθοδήγηση Γάλλων μηχανικών, αφού εκείνη την περίοδο είχε φιλικές σχέσεις με τον Βοναπάρτη. Ο συνταγματάρχης Vaudoncourt,¹⁴³ στον οποίο είχε ανατεθεί αυτή η αποστολή, παραπονιέται έντονα για την φιλαργυρία του πασά η οποία ανέκοψε όλα τα σχέδιά του μέχρι που αναγκάστηκε να υποχωρήσει έμμεσα στις προτάσεις ενός ημιαγροίκου και να κτίσει έργα για επίδειξη μάλλον παρά για αντοχή.¹⁴⁴ Τα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας

139 Ο χαραδριός είναι ένα μικρό παρυδάτιο πουλί της οικογένειας των χαραδριειδών στην οποία ανήκουν οι ποταμοσφυρικτές, τα βροχοπούλια κ.ά. Στο αγγλικό κείμενο «plover».

140 Είδος πουλιού που μοιάζει με την μπεκάτσα. Έχει ψηλότερα πόδια και συχνάζει σε βάλτους. Στο αγγλικό κείμενο «snipe».

141 Στο κείμενο της πρώτης έκδοσης συνεχίζει: «...είμαι σίγουρος ότι στην περιοχή υπάρχει πληθώρα κυνηγιού. Μέσα από κάποιους χαμηλούς θάμνους ξεσήκωσα μια μπεκάτσα (woodcock), ένα είδος που για πρώτη φορά είδαμε στην Ελλάδα, αν και κάποιες περιόδους και σε ορισμένες περιοχές λέγεται ότι απαντώνται σε μεγάλους αριθμούς.» Την περίοδο του χειμώνα υπάρχουν στην περιοχή πολλά είδη πουλιών που ξεχειμωνιάζουν στις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού ή κατεβαίνουν από τα χιονισμένα ορεινά για να βρουν ευκολότερα τροφή. Η μπεκάτσα είναι πουλί που δύσκολα μπορεί να δει κανείς εκτός εάν έχει εκπαιδευμένο σκυλί που τις μυρίζει και τις «σηκώνει», ή εάν είναι τυχερός, όπως φαίνεται να ήταν ο Χιούζ.

142 Το πρωινό της 29^{ης} Δεκεμβρίου 1813.

143 «Είναι τώρα στρατηγός του Γαλλικού στρατού και έχει εκδώσει ένα έργο για τα Ιόνια νησιά γεμάτο πρωτοτυπία αλλά και λάθη όπως είναι γενικά τα έργα των συμπατριωτών του.» Η σημείωση είναι του Χιούζ. Αναφέρεται στο έργο του F. F. Guillaume de Vaudoncourt με τίτλο «Memoirs on the Ionian Islands», Λονδίνο 1816.

144 Στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη των Αθηνών, μεταξύ των χειρογράφων της συλλογής της, υπάρχουν και χειρόγραφα του Frédéric François Guillaume de Vaudoncourt (Φρεντερίκ Φρανσουά Γκυγιώμ ντε Βοντονκούρ) με αριθμούς καταλόγου MSS 148 έως MSS 160. Τα χειρόγραφα με αριθμό καταλόγου MSS 149 και MSS 150 χρήζουν έρευνας από γαλλομαθή ερευνητή, γιατί αναφέρονται στην περιοχή της Πρέβεζας.

δεν φαίνεται να είναι ισχυρά, εκτός από την φαρδιά και βαθιά τάφρο η οποία απομονώνει την επίπεδη περιοχή στην οποία είναι κτισμένη η πόλη. Οι προμαχώνες του περιμετρικού τείχους φέρουν κανόνια όλων των διαμετρημάτων, από παλιά κανόνια πλοίων, εικοσιδυάρια και εικοσιτεσσάρια¹⁴⁵ κανόνια, μέχρι μικρά περιστρεφόμενα κανόνια και ελαφριά πεδινά κανόνια, όλα ανακατεμένα μαζί. Τα περισσότερα από αυτά είναι άχρηστα και με την πρώτη κανονιά είτε θα σπάσουν, είτε θα γίνει κομμάτια το σκουριασμένο τους όχημα. Ενσωματωμένα σε αυτά τα οχυρωματικά έργα είδαμε πολλά κομμάτια από υπέροχα μαρμάρινα γείσα¹⁴⁶ και “ακρωτηριασμένες” επιγραφές, μια συλλογή από κλασικά λάφυρα από τη Νικόπολη, το Άκτιο, το Ανακτόριο και άλλες πόλεις γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο. Το περιδιάβασμα των οχυρώσεων μας έφερε στο μεγαλοπρεπές νέο σεράι που ο βεζύρης έκτισε στην είσοδο του κόλπου. Το εσωτερικό του ήταν ακόμη μισοτελειωμένο και μερικά μονάχα διαμερίσματα ήταν επιπλωμένα με σοφάδες από Κυπριακό βελούδο, Περσικά χαλιά και Βενετσιάνικους καθρέπτες. Μέτρησα τη μεγάλη σάλα ή το διαμέρισμα για τη φρουρά, που είχε μήκος 200 πόδια και πλάτος 40 πόδια.

Από το κέντρο σχεδόν αυτής της σάλας, διακλαδίζονται προς τα έξω δύο μεγάλες αίθουσες, η κάθε μία από τις οποίες έχει μήκος 60 πόδια. Στη μια πλευρά της σάλας είναι τα διαμερίσματα του βεζύρη, ενώ στην άλλη πλευρά το χαρέμι, χωρισμένο σε πολλά μικρά δωμάτια για τη στέγαση των πολυάριθμων ομάδων γυναικών του. Ο επάνω όροφος είχε παραχωρηθεί στους αξιωματούχους οικονόμους. Περνώντας από τον κήπο είδαμε εξάισια λουτρά,¹⁴⁷ δίπλα στις κουζίνες, και στο μπροστινό μέρος του παλατιού κοντά στην παραλία είδαμε ένα μακρύ και βαθύ κανάλι, που έφτανε από κάτω από το κτίριο έως στο χαρέμι και που φυλασσόταν από ισχυρή σιδερένια πύλη της οποίας το κλειδί κρατούσε ο ίδιος ο βεζύρης. Το εξωτερικό του παλατιού ήταν κτισμένο από ξύλο, πάνω σε υπόγειο κτισμένο από πέτρα, βαμμένο με έντονα χρώματα για γενικό αποτέλεσμα, ευχάριστο μεν από κάποια απόσταση, που είχε όμως εκτελεστεί από ντόπιους τεχνίτες χωρίς ιδιαίτερο γούστο στο σχέδιο ή κάποια ιδιαίτερη δεξιοτεχνία. Κατά τη διάρκεια της κατασκευής του μερικές χιλιάδες εξαθλιωμένοι χωρικοί από την Πρέβεζα και την περιοχή της είχαν υποχρεωθεί με αυστηρή διαταγή,

145 Στο αγγλικό κείμενο «twenty two and twenty four pounders» που σημαίνει ότι μπορούσαν να φέρουν βόλια βάρους 22 και 24 pounds (1 pound = 12 ουγγιές = 373 γραμμάρια, ή κατ' άλλους 1 pound = 16 ουγγιές = 454 γραμμάρια).

146 Στο αγγλικό κείμενο «fine marble cornice».

147 Τα λουτρά (χαμάμ) του Αλή πασά σώζονται μερικώς μέχρι σήμερα ενσωματωμένα στα κτήρια των ιαματικών λουτρών της Πρέβεζας, Στο χώρο αυτό προβλέπεται να κατασκευαστεί το θερμαλιστικό κέντρο.

Η μεγάλη σάλα ακροάσεων του σεραγιού του Αλή πασά στα Γιάννενα
Εγχρωμη λιθογραφία του Beresford

να εκτελούν όλο το δύσκολο αυτό έργο, χωρίς καμιά άλλη πληρωμή παρά μόνο μερικές μερίδες σκληρού ψωμιού από τούρκικο στάρι και λίγους παράδες σε αραιά διαστήματα.¹⁴⁸

Πιο ξεκάθαρα από όλες τις τέχνες η αρχιτεκτονική μας δίνει τον χαρακτήρα μιας εποχής. Στα ερείπια της αρχαίας Ελλάδας ανακαλύπτουμε το μεγαλείο ενός γενναιόδωρου και ελεύθερου λαού δίπλα στα ερείπια μεγαλοπρεπών κτιρίων που ήταν προορισμένα τόσο για χρηστικούς όσο και διακοσμητικούς λόγους. Στα σύγχρονα κτίρια που βρίσκονται διασκορπισμένα στον ίδιο χώρο παρατηρούμε άκομφες και πομπώδεις κατασκευές φτιαγμένες από τα πιο πρόσκαιρα υλικά για

148 Παραθέτω και τη μετάφραση του σχετικού κειμένου της πρώτης έκδοσης: «... Δίπλα στον κήπο και κοντά στις κουζίνες, είναι τα εξάισια λουτρά, που είναι πολυτελή (with every accommodation for luxury). Περνώντας από τους κήπους, φτάσαμε στο μπροστινό μέρος του σεραγιού, κοντά στην παραλία, απ' όπου ένα μακρύ, βαθύ κανάλι (που μπορεί να χωρέσει μια βάρκα) περνάει κάτω από το κτίσμα και φτάνει μέχρι το διαμέρισμα του χαρεμιού, και το οποίο είναι ασφαλισμένο με μια ισχυρή σιδερένια πύλη, της οποίας τα κλειδιά κρατάει μόνο ο βεζύρης. Το εξωτερικό είναι ξύλινο, πάνω σε πέτρινο υπόγειο, βαμμένο με τα πιο επιδεικτικά χρώματα, για γενικό εντυπωσιασμό, το οποίο είναι αρκετά ευχάριστο εάν το δει κανείς από κάποια απόσταση. Το εξωτερικό κατασκευάστηκε από ντόπιους τεχνίτες χωρίς ιδιαίτερο γούστο στο σχέδιο ή ικανότητα στο επάγγελμά τους.»

Τμήμα αεροφωτογραφίας του 1962 της νοτιοανατολικής άκρης της χερσονήσου της Πρέβεζας όπου υπήρχε το κάστρο της Μπούκας μέχρι το 1701 και όπου ο Αλή πασάς έχτισε στα 1810 το μεγάλο σεράι του, το οποίο περιγράφει ο Χιούζ. Το κτήριο Α που υπήρχε στο νοτιότερο άκρο του στρατοπέδου Σολωμού (8ο ΤΕΦ) και κατεδαφίστηκε πριν δύο χρόνια ήταν τα αρτοποιεία του στρατού στην Πρέβεζα και κατά τη γνώμη μου ήταν στα χρόνια του Αλή πασά οι κουζίνες του σαραγιού που περιγράφει ο Χιούζ.

να διαρκέσουν όσο θα ζουν οι κάτοχοί τους. Έτσι τα άνθη αυτών των ιδιοφυών μαραίνονται από την ανάσα του δεσποτισμού και της ανασφάλειας που περιορίζουν το μυαλό και που δεν το αφήνουν να προσδοκά στο μέλλον. Αφού πήραμε πρωινό επισκεφθήκαμε για δεύτερη φορά τη Νικόπολη, και περάσαμε το μεγαλύτερο κομμάτι της ημέρας ανάμεσα στα ενδιαφέροντα ερείπιά της. Κάποιοι από τους χωρικούς, των οποίων τα καλύβια είναι διάσπαρτα στα ερείπια, μας έδωσαν αρκετά νομίσματα. Ήταν όμως όλα χάλκινα και άνευ ενδιαφέροντος. Επειδή η Νικόπολη περιέπεσε σε μαρασμό κάτω από συνθήκες αργής, συνεχούς παρακμής κατανοώ γιατί δεν αποκαλύπτονται πολλά μνημεία γλυπτικής και αρχιτεκτονικής κάτω από το χώμα της.¹⁴⁹ Είναι

149 Ο χρόνος απέδειξε ότι παρόλη την αργή και συνεχή παρακμή της Νικόπολης υπήρξαν σημαντικότερα μνημεία γλυπτικής κρυμμένα στην υπόγεια αγκαλιά της, όπως τα υψίστης γλυπτικής τεχνικής αντικείμενα που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα στο Μνημείο της Νίκης του Αυγούστου και αλλού και νομίζω ότι θα υπάρξουν και άλλα εάν και όταν υπάρξει συνεχής και συστηματική ανασκαφική δραστηριότητα στη Νικόπολη.

σχεδόν απίθανο να αποδώσουν ικανοποιητικούς καρπούς η ανασκαφική εργασία και τα έξοδά της σε αυτό το χώρο. Από περιηγητές που επισκέφθηκαν αυτή τη χώρα μετά από μένα, μαθαίνω ότι ο Αλή πασάς, τα τελευταία χρόνια, συχνά διέταζε να γίνουν ανασκαφές με σκοπό να βρει αρχαία. Δεν βρέθηκε τίποτα μέχρι τώρα¹⁵⁰ παρά μόνο μια μαρμαρίνη προτομή του Τραϊανού. Ακόμη και με αυτή ο πασάς φαίνεται ασυνήθιστα ευχαριστημένος και, ως ημιβάρβαρος, ρωτά συχνά με ανησυχία τους ειδικούς σχετικά με την αξία της.

Ο φίλος μας ο κοτζάμπασης δείπνησε μαζί μας σήμερα και συζητήσαμε μαζί του, ανάμεσα σε άλλα θλιβερά θέματα, για την μεγάλη εισροή, από τα Ιόνια νησιά, κατοίκων αμφιβόλου διαγωγής στην Πρέβεζα, αφότου εγκαταστάθηκε εκεί, από τον στρατηγό Κάμπ-μπελ (Campbell) δίκαιη κυβέρνηση και αυστηρή δικαιοσύνη. Το απόγευμα ένας από αυτούς τους Ζακυνθινούς πρόσφυγες έφερε προς πώληση πολλά σπάνια αντικείμενα, από τα οποία οι συνταξιδιώτες μου αγόρασαν μια πολύ περίεργη νεκρική λυχνία και το περίφημο μετάλλιο της Μυτιλήνης. Ήμουν αρκετά τυχερός ώστε να εξασφαλίσω ένα ενδιαφέρον τετράδραχμο των Αθηνών στο οποίο υπήρχε επιγραφή με το όνομα ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

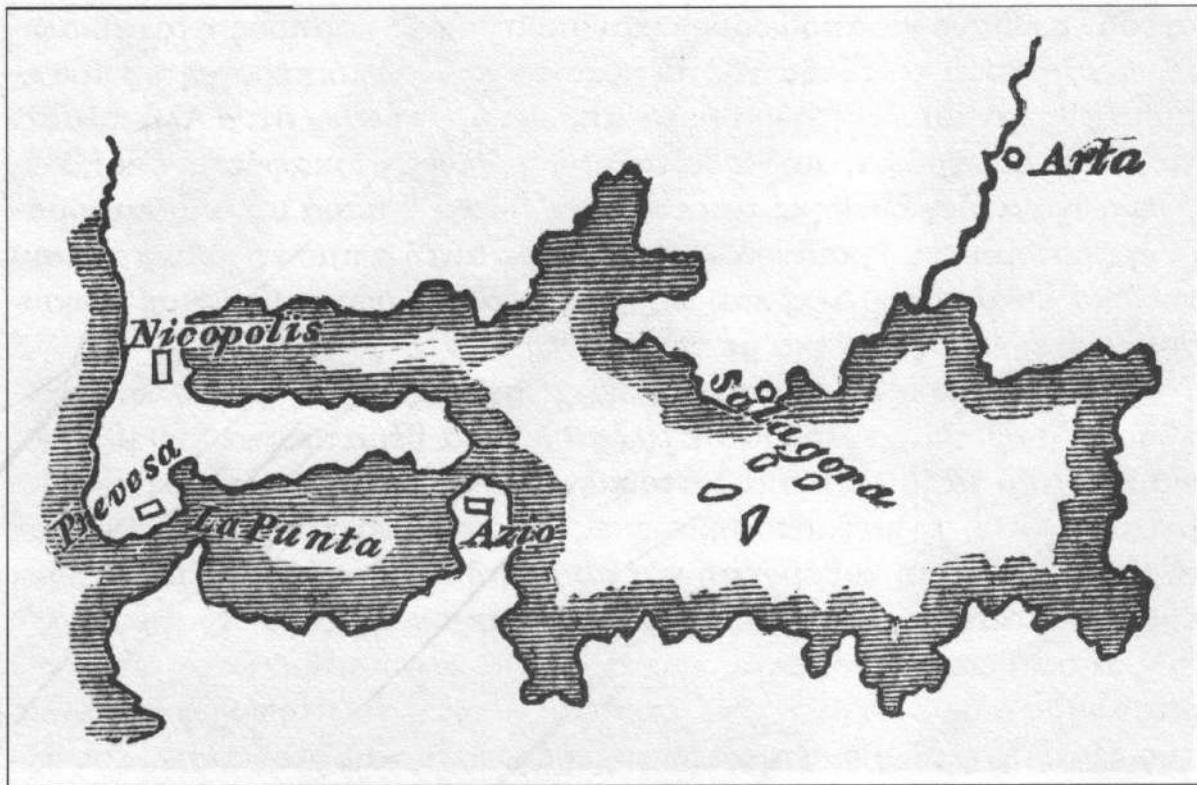
Την επόμενη μέρα¹⁵¹ αναχωρήσαμε με ένα πολυτελές πλοiάριο με δέκα κουπιά που παραχώρησε ειδικά για μας ο πασάς.¹⁵² Σε λίγο περάσαμε ένα μακρύ και χαμηλό ακρωτήριο απέναντι από την Πρέβεζα, όπου οι περισσότεροι συγγραφείς τοποθετούν το Άκτιο, αν και στο χάρτη του Ντ' Ανβίλλ (D' Anville) σημειώνεται ως το Ανακτόριο.¹⁵³ Στη ση-

150 Το 1820, όταν ο Χιούζ ολοκληρώνει το έργο του για πρώτη φορά.

151 Την 30^η Δεκεμβρίου 1813.

152 Στην πρώτη έκδοση ο Χιούζ αναφέρει ότι το πλοiάριο ανήκε στον Αλή πασά.

153 «Από αυτό το μικρό σχέδιο του Αμβραχικού κόλπου [δες στην επόμενη σελίδα], ο αναγνώστης θα μπορέσει ευκολότερα να κατανοήσει την ουσία του ερωτήματος. Ο Ντ' Ανβίλλ (D' Anville) τοποθετεί το Ανακτόριο στο απώτερο σημείο της χαμηλής, επίπεδης γλώσσας απέναντι από την Πρέβεζα, που ονομάζεται Πούντα (La Punta), ενώ στο νότιο από τα δύο ακρωτήρια τα οποία σχηματίζουν την είσοδο του εσωτερικού κόλπου τοποθετεί το Άκτιο (Azio). Η μεγάλη δυσκολία στο να προσδιοριστούν οι θέσεις αυτές (Άκτιο και Ανακτόριο) δημιουργείται από την αβεβαιότητα την οποία μας άφησαν, ως συνήθως, οι αρχαίοι ιστορικοί και γεωγράφοι σχετικά με το στόμιο του Αμβραχικού κόλπου, όπου γενικά θεωρείται ότι βρισκόταν το Άκτιο. (Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, βιβλίο iv, κεφάλαιο 1., Δίων Κάσσιος, βιβλίο 51, κεφάλαιο 12., Στέφανος Βυζάντιος, *Ἐκ τῶν Ἐθνικῶν Στεφάνου κατ' ἐπιτομήν*, 65.3 - 65.12, κλπ.) Ποιός ακόμη από τους συγχρόνους δεν θα αμφέβαλε εάν διάβαζε, από τον ακριβή Θουκυδίδη, τα παρακάτω τα οποία έχουν διαφορά μόνο μερικές σελίδες μεταξύ τους; “Crimine ab uno Disce omnes” “ἐν ἈΚΤΙΩ τῆς Ἀνακτορίας γῆς, οὗ τό ἱερόν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἘΠΙ ΤΩ ΣΤΟΜΑΤΙ τοῦ Ἀμπραχικοῦ κόλπου.” (Θουκυδίδης, *Ἱστοριῶν*, 1.29.3) “Ἀνακτόριον, ὃ ἐστὶ ἐπὶ ΤΩ ΣΤΟΜΑΤΙ τοῦ Ἀμπραχικοῦ κόλπου,” (Θουκυδίδης, *Ἱστοριῶν*, 1.55.1). Ο Πολύβιος, καλύτερος γεωγράφος από τον Θουκυδίδη, λέει πως αυτό το στόμιο [του Αμβραχι-

Σχέδιο του κόλπου της Πρέβεζας και του Αμβρακικού κόλπου
από το βιβλίο του Χιούζ.

κού κόλπου] είναι μικρότερο από πέντε στάδια ή περίπου μισό μίλι πλάτος, “στενῶ παντελῶς στόματι, λείπει γάρ τῶν πέντε σταδίων” (Πολύβιος, *Ιστοριῶν*, 4.63.5 - 4.63.6) με το οποίο φαίνεται να το τοποθετεί [το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου] εκεί όπου ο Ντ’ Ανβίλλ (D’ Anville) έχει τοποθετήσει το Ἄκτιο, όπου η είσοδος είναι μισό μίλι πλατιά, ενώ ο κόλπος απέναντι από την Πούντα [ο κόλπος της Πρέβεζας] είναι πολύ πλατύτερος και δεν μοιάζει καθόλου με “στενόν στόμα”. Αλλά ο πιο κατηγορηματικός απ’ όλους είναι ο Στράβων, αν μπορούμε να δεχτούμε τους ισχυρισμούς του. Σύμφωνα με αυτούς κοντά στην είσοδο ή στόμιο του κόλπου, υπάρχει ένας λόφος πάνω στον οποίο βρίσκεται ο ναός του Απόλλωνα, που έχει θέα προς την πεδιάδα. “Πλησίον τοῦ στόματος ΛΟΦΟΣ τις ἐφ’ ᾧ ὁ νεῶς καί ὑπ’ αὐτῷ πεδίον.” (Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο vii, κεφ. 7.7.6). Η Πούντα είναι ένα χαμηλό, αμμώδες ακρωτήριο, εντελῶς επίπεδο, ενώ το άλλο σημείο είναι ένα γυμνό, πετρώδες ὕψωμα. Ο Στράβων φαίνεται ότι κάνει μία διάκριση ανάμεσα στον κόλπο της Πρέβεζας και αυτόν της Αμβρακίας, γιατί μετά την αναφορά του Γλυκέος λιμένος, στις εκβολές του Αχέροντα, συνεχίζει την περιγραφή της Ηπειρωτικής ακτής με δύο διαδοχικούς κόλπους. Ο πρώτος και μικρότερος ονομαζόταν Κόμαρος, ο οποίος με τον απέναντι κόλπο της Αμβρακίας σχηματίζει τον ισθμό της Νικοπόλης, ο δε δεύτερος και μεγαλύτερος, ο οποίος φαίνεται να είναι ανώνυμος, δεν μπορεί παρά να είναι αυτός της Πρέβεζας – ό,τι πιθανόν ονομάζει ο γεωγράφος Σκύλαξ “κόλπος Ἀνακτορικός” (Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους*, κεφ. 31). Το κείμενο του Στράβωνα είναι το εξής: “μείζων καί ἀμείνων πλησίον τοῦ ΣΤΟΜΑΤΟΣ τοῦ κόλπου διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίους” (Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο vii, κεφ. 7.7.5). Αυτή η απόσταση συμπίπτει ακριβῶς με το λιμάνι της Πρέβεζας. Ο γεωγράφος συνεχίζει και λέει ότι δίπλα σε αυτόν βρίσκεται ο Αμβρακικός κόλπος, το στόμιο του οποίου είναι λίγο πλατύτερο από 4 στάδια: “ἐφεξῆς δέ τό στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου” (Στράβων, *Γεωγραφικά*, βι-

βλίο vii, κεφ. 7.7.6). Περιγράφει ξανά πιο κάτω ότι το Ανακτόριο βρίσκεται πάνω σε μία χερσόνησο όπως και το Εμπορείο της Νικόπολης: “ἐπί χερρονήσου ἰδρυμένον Ἄκτιου πλησίον” (Στράβων, Γεωγραφικά, βιβλίο x, κεφ. 10.2.2). Τώρα το μόνο σημείο όπου μπορεί να αποδοθεί ο όρος χερσόνησος είναι η Πούντα, η οποία είναι το πιο πιθανό σημείο για το Εμπορείο της Νικόπολης. Ο Δίων ο Κάσσιος λέει ότι ο Μάρκος Αντώνιος οχύρωσε και τις δύο πλευρές του στομίου του Αμβρακικού κόλπου με πύργους, γεμίζοντας το ενδιάμεσο τμήμα με τα πλοία του. Και αυτό ακόμη φαίνεται ότι ταιριάζει καλύτερα με τη στενή είσοδο όπου τοποθετεί ο Ντ’ Ανβίλλ (D’ Anville) το Ἄκτιο, όπως θα μπορούσε να μαρτυρήσει κάποιος ο οποίος έχει δει το χώρο. Δεν μπορούμε να στηριχθούμε στον Πλούταρχο αφού είναι τόσο ασαφής στις γεωγραφικές του λεπτομέρειες. Μαθαίνουμε ωστόσο από αυτόν ότι η ναυμαχία έλαβε χώρα κοντά στο στόμιο του κόλπου, όπου βρισκόταν ο σταθμός του Αντωνίου, και ότι καθυστέρησε τέσσερις ημέρες λόγω μεγάλης θαλασσοταραχής. Μαθαίνουμε ακόμη ότι η ναυμαχία άρχισε το μεσημέρι της πέμπτης ημέρας [Πλούταρχος, Αντώνιος, κεφ. 65.1] με τον άνεμο να πνέει προς τον κόλπο και ότι τελείωσε με ήττα του στόλου του Αντωνίου περίπου στις 4 μ.μ., αφού ο διοικητής του και η Κλεοπάτρα εκμεταλλεύτηκαν κάποια αλλαγή του ανέμου, η οποία θα πρέπει να σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας, για να εγκαταλείψουν τη μάχη και να αποπλεύσουν. Μαζί με τις αρχαίες μαρτυρίες, η σύγχρονη παράδοση, που αποκαλεί με το όνομα Αζίο τα ερείπια στην τοποθεσία που ο Ντ’ Ανβίλλ (D’ Anville) ονομάζει Ἄκτιο, υποστηρίζει την άποψη του μεγάλου γεωγράφου. Σε μια επόμενη επίσκεψή μας στην Πρέβεζα, πήγα με μια βάρκα απέναντι στο ακρωτήριο Πούντα (La Punta), και βρήκα σημαντική ποσότητα θεμελίων με λίγες σειρές Ρωμαϊκής πλινθοδομής τύπου ρετικουλάτουμ (reticulatum), λες και υπήρχαν κάποτε εκεί πολλά, μεγάλα κτίρια, τα οποία όμως δεν μου έδωσαν την εντύπωση πόλης ή κωμόπολης. Σε ένα πανέμορφο πορτοκαλεώνα, δίπλα σε ένα αγροτικό σπιτάκι, αντέγραψα την ακόλουθη επιγραφή, η οποία με την αναφορά της στον Ἄκτιο Απόλλωνα θα μπορούσε να είναι το επιχείρημα για να αποδώσουμε την τοποθεσία αυτή στο ιερό του, εάν δεν ξέραμε πόσο συχνά τέτοια αντικείμενα μεταφέρονται από την αρχική τους θέση, ιδιαίτερα στη χώρα του Αλή πασά, ο οποίος με μεγάλη ευκολία χρησιμοποιεί αρχαία μάρμαρα για την κατασκευή των νέων κτισμάτων του. Για παράδειγμα παρατήρησα το όνομα της Ακτιακής θεότητας αρκετές φορές σε θραύσματα τα οποία είχαν γίνει κομμάτια και χρησιμοποιηθεί για το κτίσιμο των κάστρων του στην Πρέβεζα.

“ΕΠΙ ΙΕΡΑΠΟΛΟΥ ΤΩΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΤΩΙ ΑΚΤΙΩΙ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ ΠΡΟΜΝΑΜΟΝΟΣ ΔΕ ΑΓΗΤΑΡΟΧΟΥ ΝΙΚΙΑ ΑΛΥΖΕΙΟΥ ΣΥΜΠΡΟΜΝΑΜΟΝΩΝ ΔΕ ΝΑΥΣΙΜΑΧΟΥ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ ΑΣΤΑΚΟΥ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΦΟΙΤΙΑΝΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΟΣ ΔΕ ΤΑ ΒΟΥΛΑ ΠΡΟΪΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΠΕΙΘΕΟΣ ΜΑΤΡΟΠΟΛΙΤΑ [ΚΟΥΡΟΠΟΥ Ω] ΕΔΘΞΕ ΤΑΙ ΒΟΥΛΑΙ ΚΑΙ ΤΩΙ ΚΟΙΝΩΙ ΤΩΝ ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ ΠΡΟΞΕΝΟΥΣ ΕΙΜΕΝ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΩΝ ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΝΟΜΟΝ ΑΓΑΣΙΑΝ ΟΛΥΜΠΙΩΝΟΣ ΠΑΤΡΗ ΠΟΠΛΙΟΝ ΛΕΥΚΙΟΝ ΤΟΥΣ ΠΟΠΛΙΟΥ ΑΚΙΛΙΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥΣ ΚΑΙ ΕΜΕΝ ΑΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΕΚΓΟΝΟΙΣ ΕΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΝ ΚΑΙ ΑΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΣΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΙΑΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΕΙΡΑΝΑΣ ΚΑΙ ΓΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΣ ΕΓΚΤΑΣΙΝ ΚΑΙ ΤΑ ΑΛΛΑ ΤΙΜΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΠΑΝΤΑ ΟΣΑ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΑΛΛΟΙΣ ΠΡΟΞΕΝΟΙΣ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΩΝ ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ ΥΠΑΡΧΕΙ”.

Η επιγραφή αυτή ίσως φανεί σε κάποιους ότι χρειάζεται καλύτερη τεκμηρίωση, όσον αφορά την προέλευσή της, απ’ ό,τι έχω κάνει εγώ. Καθόσον δεν έχω δώσει απαντήσεις καθόλου στο θέμα, την παραθέτω εδώ με σκοπό να ενθουσιάσω άλλους ώστε να προσπαθήσουν την έρευνά της, παρά να την ξεκαθαρίσω εγώ.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

μείωση, την οποία παραθέτω, προσπάθησα να ερευνήσω τις αιτίες οι οποίες πιθανόν να επηρέασαν τον αξιόλογο αυτό γεωγράφο στην απόφασή του αυτή.¹⁵⁴ Ανάμεσα στο προαναφερθέν σημείο και στη στενή είσοδο του Αμβραχικού κόλπου υπάρχει ένας μικρός όρμος που μπαίνει βαθιά και αγκαλιάζει τις καμπυλωτές ακτές της Ακαρνανίας.¹⁵⁵

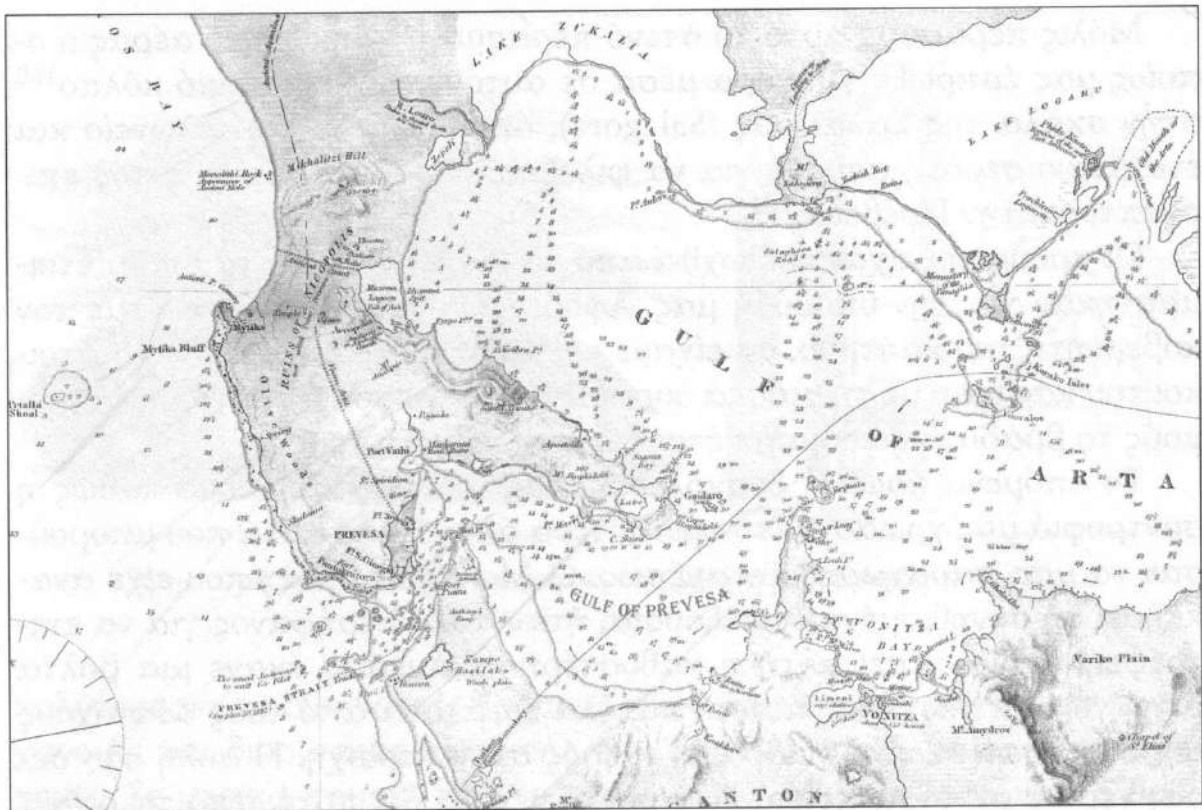
Εδώ νομίζω ότι διεξήχθη η περίφημη ναυμαχία του Ακτίου.¹⁵⁶ Και καθώς γλιστρούσαμε, δίπλα στα απόκρημνα βράχια των ακτών, πάνω

Η ίδια επιγραφή έχει καταγραφεί από τον F.C.H.L. Rouqueville σε επιστολή του προς τον γάλλο γεωγράφο και φιλόλογο Jean Denis Barbie du Bocage (1760-1825), ο οποίος ήταν ο χαρτογράφος στις εκδόσεις του Rouqueville. Η επιστολή και καταγραφή της επιγραφής σώζονται στη συλλογή χειρογράφων του Barbie du Bocage της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην Αθήνα με αριθμό καταλόγου MSS 128, φύλλα 70 και 72 η επιστολή και φύλλο 71 η επιγραφή. Η καταγραφή του Rouqueville, η οποία έγινε το 1807, ελάχιστα διαφέρει από αυτή του Hughes, μας σώζει όμως το μικρό κομμάτι που προστέθηκε παραπάνω μέσα σε τετράγωνα αγκύλες [], το οποίο ο Χιούζ είτε δεν μπόρεσε να διακρίνει είτε δεν θέλησε να συμπεριλάβει ως δυσνόητο. Για λόγους καταγραφής και μόνο μεταγράφω το χειρόγραφο του Rouqueville:

“ΕΠ ΙΕΡΑΠΟΛΟΥ ΤΩΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΤΩΙ ΑΚΤΙΩΙ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ ΠΡΟΜΝΑΜΟΣ ΔΕ ΑΓΗΤΑΡΟΧΟΥ ΝΙΚΙΑ ΑΛΥΖΕΙΟΥ ΣΥΜΠΡΟΜΝΑΜΟΝΩΝ ΔΕ ΝΑΥΣΙΜΑΧΟΥ. ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΟΣ ΑΣΤΑΚΟΥ ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΦΟΙΤΙΑΝΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΟΣ ΔΕ ΤΑΙ ΒΟΥΛΑΙ ΠΡΟΪΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΠΕΙΘΕΟΣ ΜΑΤΡΟΠΟΛΙΤΑ ΚΟΥΡΟΠΟΥ Ω ΕΔΟΞΕ ΤΑΙ ΒΟΥΛΑΙ ΚΑΙ ΤΩΙ ΚΟΙΝΩΙ ΤΩΝ ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ ΠΡΟΞΕΝΟΥΣ ΕΙΜΕΝ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΩΝ ΑΚΑΡΝΩΝ [υπεράνω των γραμμάτων “ΡΝΩΝ” είναι γραμμένο με μολύβι “ΡΝΑΝΩΝ”] ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΝΟΜΟΝ ΑΓΑΣΙΑΝ ΟΛΥΜΠΙΩΝΟΣ ΠΑΤΡΗ ΠΟΠΛΙΟΝ ΛΕΥΚΙΟΝ ΤΟΥΣ ΠΟΠΛΙΟΥ ΑΚΙΛΙΟΥ ΡΩΜΑΙΟΥΣ ΚΑΙ ΕΙΜΕΝ ΑΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΕΚ ΓΟΝΟΙΣ ΕΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΝ ΚΑΙ ΑΥΤΟΙΣ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΣΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΓΑΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΘΑΛΑΣΣΑΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΕΙΡΑΝΑΣ ΚΑΙ ΓΑΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΣ ΕΙ ΚΤΙΣΙΝ [υπεράνω των λέξεων “ΕΙ ΚΤΙΣΙΝ” είναι γραμμένο με μολύβι “ΕΓΥΗΣΙΝ”] ΚΑΙ ΤΑ ΑΛΛΑ ΤΙΜΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΑ ΠΑΝΤΑ ΟΣΑ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΑΛΛΟΙΣ ΠΡΟΞΕΝΟΙΣ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΩΝ ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ ΥΠΑΡΧΕΙ”.

Η συλλογή χειρογράφων του Barbie du Bocage στη Γεννάδαιο Βιβλιοθήκη έχει αριθμούς καταλόγου MSS 124 έως και MSS 147 και συμπεριλαμβάνει πολλούς χειρόγραφους χάρτες. Τα χειρόγραφα με αριθμό καταλόγου MSS 128 είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την έρευνα της τοπικής ιστορίας της Πρέβεζας.

- 154 Ο Χιούζ πριν γράψει το βιβλίο του, φαίνεται να έχει διαβάσει τα σχετικά με το Άκτιο και τη ναυμαχία κείμενα στο έργο του συμπατριώτη του Τζων Χόμπχαουζ (John C. Hobhouse) με τίτλο «A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810» που πρωτοεκδόθηκε στο Λονδίνο το 1813.
- 155 Σωστά θεωρεί ο Χιούζ την είσοδο του Αμβραχικού κόλπου το στενό μεταξύ του Ηπειρωτικού ακρωτηρίου «Λασκάρα» και του Ακαρνανικού ακρωτηρίου «Κεφάλι Παναγιάς». Ο όρμος ή μικρός κόλπος που ξεκινά από το στενό μεταξύ του κάστρου του Ακτίου στην Ακαρνανική ακτή και του νοτιοανατολικού άκρου της πόλης της Πρέβεζας («Παλιοςάραγα» ή «μνημείο του Ναύτη») και τελειώνει στην προαναφερθείσα είσοδο του Αμβραχικού ονομάζεται «όρμος της Πρέβεζας».
- 156 Η άποψη σήμερα είναι ότι η ναυμαχία του Ακτίου διεξήχθη στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ βόρειου άκρου της νήσου Λευκάδος και άκρης Μύτικα της Πρεβέζης.

Χάρτης του αγγλικού ναυτικού του 1864 στον οποίο είναι ξεκάθαρη η αναφορά στον όρμο της Πρέβεζας και τον Αμβρακικό κόλπο.

Συλλογή Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις»

στην ήρεμη επιφάνεια του νερού που κάποτε κηλιδώθηκε με το αίμα των πιο ανδρείων Ρωμαίων, ήταν αδύνατο να μη νοιώσεις παράξενα συναισθήματα. Σε μιάμιση περίπου ώρα φτάσαμε στη στενή είσοδο του κόλπου που πιέζεται μεταξύ δύο ορεινών ακρωτηρίων γεμάτα δέντρα και θάμνους. Εάν εκείνο στα δεξιά¹⁵⁷ ήταν το περίφημο ακρωτήριο του Ακτίου, ο ναός του θα πρέπει να είχε εκπληκτική θέα σε ολόκληρο τον κόλπο του οποίου οι πλευρές και τα νησιά είναι δασωμένα μέχρι την άκρη της ακτής και πέρα από τον οποίο υψώνονται οι επιβλητικές κορυφές της Πίνδου. Σε αυτά τα ιερά υψώματα ο Άκτιος θεός απεικονίζεται σε μια ζωντανή περιγραφή του Βιργιλίου να συλλογίζεται μεγαλοπρεπώς τη σκηνή του αγώνα, σημαδεύοντας με το φονικό του δόρυ και τρέποντας σε φυγή την Αιγύπτια βασίλισσα με όλους της τους ακολούθους.

*Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
Desuper; omnis eo terrore Aegyptus et Indi,
Omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei.
Ipsa videbatur ventis regina vocatis
Vela dare, et laxos jam jamque immittere funes.*¹⁵⁸

157 Εννοεί το ακρωτήριο της Ακαρνανικής πλευράς που σήμερα ονομάζεται «Κεφάλι Παναγιάς».

158 Βιργίλιος, *Αινειάδα*, 8.704.

Μόλις περάσαμε αυτό το στενό πέρασμα,¹⁵⁹ σηκώθηκε αέρας ο οποίος μας έσπρωξε γρήγορα μέσα σε αυτόν τον γοητευτικό κόλπο¹⁶⁰ στην σκάλα της Σαλαώρας (Salagora), όπου υπάρχει το τελωνείο και ένα μικρό σεράι χτισμένο για να φιλοξενεί τον πασά όταν αυτός επισκέπτεται την Πρέβεζα.¹⁶¹

Οι αρουραίοι είχαν εκδιωχθεί από τα διαμερίσματα, τα οποία ετοιμάστηκαν για την υποδοχή μας. Αφού δειπνήσαμε συντροφιά με τον κυβερνήτη του κάστρου, θα είχαμε ευχαρίστως κοιμηθεί, εάν οι κάτοικοι του κάστρου με τη μακριά ουρά δεν επέστρεφαν σε μεγάλους αριθμούς το βράδυ εκδικούμενοι έτσι για την εκδίωξή τους.

Το επόμενο πρωί¹⁶² δυσκολευτήκαμε να προχωρήσουμε καθώς η συντροφιά μας χρειάστηκε περισσότερα άλογα από αυτά που μπορούσαν να μας παραχωρηθούν αμέσως. Ο Μωχάμετ όμως, που είχε ανακτήσει τη συνηθισμένη του εξουσία, ήταν πολύ περήφανος για να επιτρέψει να διαρκέσει αυτή η καθυστέρηση. Αμέσως έκανε μια βόλτα στην γύρω περιοχή επιτάσσοντας όλα τα άλογα από τους δύστυχους αγρότες, σαν να είχε επιδράμει εχθρός στην περιοχή. Η αυλή στο σεράι γέμισε με τόσα πολλά ζώα όσα δεν είχα δει ποτέ, από τα οποία επελέγησαν περίπου είκοσι και οι ιδιοκτήτες τους εξαναγκάστηκαν να τα συνοδεύσουν μέχρι την Άρτα. Εδώ ο αναγνώστης μπορεί να κρίνει τι θλίψη αποτελεί η εμφάνιση ξένων σε ένα μέρος που δεν εξυπηρετείται από ταχυδρομική άμαξα. Στενοχωρηθήκαμε για την κατάσταση αυτή, αλλά δεν υπήρχε εναλλακτική λύση. Εάν ήταν εφικτό, νομίζω ότι όλη η παρέα μας θα προτιμούσε να είχε συνεχίσει το ταξίδι τους με τα πόδια, παρά να ιππεύσει τα ζώα που τους είχαν προσφερθεί.

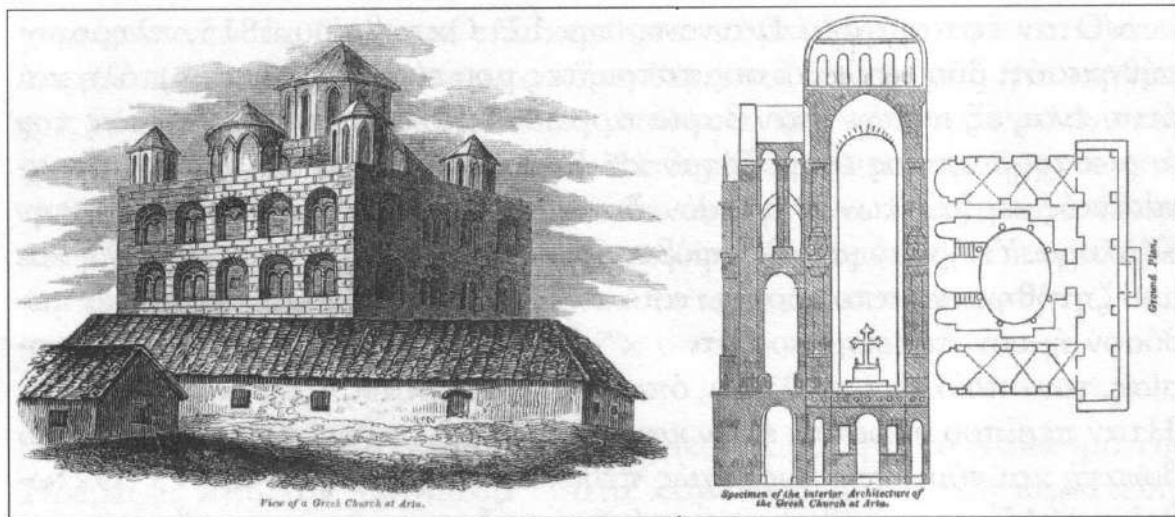
Για αρκετή απόσταση ο δρόμος προς την Άρτα ακολουθεί την καμπύλη του κόλπου. Ήταν μαγευτικό το θέαμα να παρατηρείς την γυαλιστερή επιφάνεια του κόλπου καλυμμένη με μυριάδες αγριόπαπιες, υδρόβια πτηνά κάθε είδους μεταξύ των οποίων αμέτρητοι κύκνοι εκτυφλωτικής λευκότητας που κολυμπούσαν σαν πρίγκηπες της λίμνης, ενώ η ακτή ήταν γεμάτη από αετούς, όρνια και γεράκια που περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία για να επιτεθούν στη λεία τους. Κατά τη διάρκεια της βόλτας μας σκοτώσαμε αρκετούς χαραδριούς και μπεκατσίνια για ένα εξαιρετο δείπνο στο τέλος του ταξιδιού. Ο δρόμος ήταν ο καλύτερος που είχαμε συναντήσει μέχρι τότε στην Ελλάδα, που σε αρκετά σημεία θύμιζε αγγλική εθνική οδό. Η κατασκευή του συνεχίστηκε υπό την αιγίδα ενός Ιταλού γιατρού, ο οποίος πιστεύοντας ότι είναι ευ-

159 Το στενό πέρασμα μεταξύ «Λασκάρας» και «Κεφάλι Παναγιάς», ουσιαστικά το στόμιο του Αμβραχικού κόλπου.

160 «In Epiro nihil Ambracio sinu nobilior est. [Πομπώνιος Μέλας (Pomponius Mela), *De Chorographia*, έκδοση C. Frick, Λευφία 1880, βιβλίο ii, κεφ. 4].» Σημείωση του Χιούζ.

161 Εφόσον διέρχεται από την Σαλαώρα.

162 Το πρωί της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1813.

Όψη, τομή και κάτοψη του ναού της Παρηγορίτισσας στην Άρτα
Σχέδια από το βιβλίο του Χιούζ

κολότερο να επιδιορθώνεις δρόμους παρά άρρωστες κράσεις, έγινε μηχανικός και διορίστηκε ελεγκτής των δρόμων της Αλβανικής επικράτειας. Σε μερικά σημεία που το έδαφος ήταν ιδιαίτερα ελώδες ο δρόμος είχε υπερυψωθεί και λιθοστρωθεί, αλλά γενικά οι τάσεις του αφένητη για περιορισμό δαπανών εμπλέκονταν με τα σχέδια του μηχανικού, ακριβώς όπως είχε γίνει και στην Πρέβεζα, και αναρωτηθήκαμε ποιος από τους δύο θα λησμονηθεί πρώτα, ο πασάς ή ο δρόμος.»

Ο Χιούζ αναφέρει συχνά και εμπορικές δραστηριότητες του Αλή πασά. Μεταξύ αυτών είναι χαρακτηριστική η ακόλουθη που εξελίχθηκε στην Πρέβεζα και για την οποία μας δίνει περισσότερες λεπτομέρειες ο άγγλος περιηγητής Tertius T. G. Kendrick στη σελ. 53 του έργου του: «The Ionian Islands; manners and customs; sketches of the ancient history; with anecdotes of the Septinsulars» που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1822.

Το 1814 ένας Άγγλος έμπορος έφερε στην Πρέβεζα φορτίο με 2.000 λεπίδες σπαθιών για πούλημα, εμπόρευμα περιζήτητο στην επικράτεια του Αλή πασά. Ο βεζύρης το έμαθε και αξίωσε από τον έμπορο τα ποσοστά του. «Δύο τάληρα το σπαθί αλλιώς θα τον φάει το μαύρο φίδι». Ο έμπορος απάντησε πως δεν γίνεται γιατί ο ίδιος πουλάει τα σπαθιά δύο τάληρα το ένα. Ο βεζύρης έστειλε αμέσως ένα αρβανίτικο μπουλούκι στην Πρέβεζα, φόρτωσε τα σπαθιά και τα πούλησε με τη βία στα χωριά για τέσσερα τάληρα το ένα. Κράτησε ο Αλή τα δύο τάληρα και έδωσε στον εγγλέζο τα άλλα δύο. Καλή δουλειά! Κέρδισε στο άψε σβήσε 4.000 τάληρα.

Από το ημερολόγιο του Γ. Τζώουνς (W. Jones), φίλου του Χιούζ, ο οποίος επισκέφθηκε την ίδια περίπου περιοχή, ένα χρόνο αργότερα, επιλέγω και δημοσιεύω σε μετάφραση το ακόλουθο απόσπασμα:¹⁶³

163 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 392-393.

«Όταν έφτασα στα Γιάννενα, την 12^η Οκτωβρίου 1815, πληροφορήθηκα ότι δύο εγγλέζοι συμπατριώτες μου είχαν έρθει στην πόλη και ότι ο ένας εξ αυτών ήταν βαριά άρρωστος. Επισκέφθηκα αμέσως τον άρρωστο, ο οποίος ονομαζόταν κ^{ος} Κινγκ (Mr. King) και ήταν ο στρατιωτικός ιερέας των αγγλικών δυνάμεων του Ιονίου πελάγους στην Κέρκυρα. Υπήρχαν μεγάλοι φόβοι ότι η ασθένειά του ήταν πανώλη και μου ζητήθηκε να αποχωρήσω από το δωμάτιό του, αλλά αρνήθηκα καθόσον ήμουν πεπεισμένος ότι ο κ^{ος} Κινγκ έπασχε από πυρετό ελονοσίας, τον οποίο είχε κολλήσει, όπως και ο υπηρέτης του, στην Πρέβεζα. Ήταν περίπου σαράντα ετών και η σωματική του διάπλαση ήταν πολύ δυνατή και εύρωστη. Δυστυχώς πέθανε στα χέρια μου την 15^η Οκτωβρίου 1815 και τον έθαψα το επόμενο απόγευμα στο νεκροταφείο του αγίου Νικολάου, όπου αργότερα τοποθέτησα στην κορυφή του τάφου του πλάκα με το όνομά του και τους τίτλους του. Μία μέρα πριν ανα-

Τουρκαλβανός ιππέας επιδεικνύει σε Γάλλο αξιωματικό το κομμένο κεφάλι συναγωνιστή του κατά τη μάχη της Νικόπολης την 24^η Οκτωβρίου του 1798.

Σχέδιο του F. Myrbach από το βιβλίο *Aventures de Guerre* του F. Masson

χωρήσω από τα Γιάννενα επισκέφθηκα το βεζύρη με τον καπετάνιο Σκρίβεν (Captain Scriven) και το κύριο θέμα συζήτησής μας ήταν ο ατυχής θάνατος του κ^ο Κινγκ, για τον οποίο φάνηκε να έχει συγκλονιστεί, χωρίς να μπορώ να πω εάν το συναίσθημά του αυτό προήρχετο από ανθρωπιά ή όχι. Την ίδια μέρα συναντήσαμε τον Σαλή πασά (Salee Pasha), το νεώτερο γιο του βεζύρη, ο οποίος είχε πρόσφατα παραλάβει τη “διουρίδα” του από την Πύλη και σύντομα έγινε πασάς.»

Χαλασμός της Πρέβεζας

Πέραν των όσων σποραδικά αναφέρει ο Χιούζ για το Χαλασμό της Πρέβεζας από τον Αλή πασά¹⁶⁴ στα κείμενά του που ήδη παρατέθηκαν μεταφρασμένα πιο πάνω, επανέρχεται στο θέμα¹⁶⁵ στο κεφάλαιο που ασχολείται με τους πολέμους του Αλή εναντίον των Σουλιωτών και τις προσπάθειές του να καταλάβει τις πρώην Βενετικές πόλεις-κτήσεις των παραλίων του Ιονίου πελάγους και αναφέρει τα εξής:

«Πολύ πριν από την άφιξη των συμμαχικών στόλων σε αυτά τα πελάγη,¹⁶⁶ ο Αλή πασάς, που κοίταζε μόνο τα δικά του συμφέροντα, είχε αποφασίσει να ξεκινήσει πολεμικές επιχειρήσεις. Όπως έχω ήδη ανα-

164 Η πληρέστερη αναφορά μέχρι σήμερα για τη μάχη της Νικόπολης και το Χαλασμό της Πρέβεζας του 1798, προέρχεται από τα απομνημονεύματα του Γάλλου στρατηγού Λουή Ωγκύστ Καμύ, βαρώνου του Ρισεμών (Louis Auguste Camus baron de Richemont), υπολοχαγού τότε στη Γαλλική φρουρά της Πρέβεζας, αποσπάσματα των οποίων δημοσιεύτηκαν στο Παρίσι το 1894 στον τόμο με τίτλο «1792-1809. Aventures de Guerre. Souvenirs et récits de soldats, recueillis et publiés par Frédéric Masson, illustrés par F. de Myrbach» και τα οποία επιμελέστατα μετέφρασε και σχολίασε ο αείμνηστος Πρεβεζάνος καθηγητής Ηλίας Βασιλάς στο άρθρο του με τίτλο «Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας (12/24 Οκτωβρίου 1798). Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L.A. Camus Baron de Richemont», που δημοσιεύτηκε σε επτά συνέχειες στην *Ηπειρωτική Εστία*. (*Ηπειρωτική Εστία*, 1954, τχ. 30 σελ. 953-958, τχ. 31 σελ. 1048-1055, τχ. 32 σελ. 1137-1141, 1955, τχ. 33 σελ. 29-36, τχ. 34 σελ. 133-140, τχ. 35 σελ. 245-249, τχ. 36 σελ. 348-352). Η έγχρωμη εικονογράφηση του F. de Myrbach στο βιβλίο του F. Masson είναι εντυπωσιακή. Η σχεδίαση των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου της Νικόπολης είναι τόσο κοντά στην πραγματικότητα που με κάνει να υποστηρίζω ότι ο F. de Myrbach επισκέφθηκε την περιοχή εκατό περίπου χρόνια μετά τη μάχη και πριν την έκδοση του βιβλίου στα 1894. Τα έξι (6) εντυπωσιακότερα από τα δεκατέσσερα (14) έγχρωμα σχέδια του F. de Myrbach, που εικονογραφούν το άρθρο με τίτλο «Le combat de Nicopolis (1799) d'après les mémoires du général Camus de Richemont» στις σελ. 71-89 του βιβλίου του F. Masson, αναπαράχθηκαν ασπρόμαυρα στο άρθρο του Ηλία Βασιλά στην *Ηπειρωτική Εστία*. Επέλεξα δύο από αυτά που δεν δημοσιεύτηκαν στο άρθρο του Βασιλά για την εικονογράφηση της παρούσης εργασίας.

165 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, κεφάλαιο vi, σελ. 154-158.

166 Οι συμμαχικοί στόλοι εναντίον της Γαλλίας ήταν ο Αγγλικός, ο Ρωσικός και ο Οθωμανικός.

φέρει, η Πρέβεζα ήταν η ισχυρότερη πόλη από όλες τις πρώην Ενετικές κτήσεις στα παράλια του Ιονίου¹⁶⁷ και αυτή που βρισκόταν στην πιο πλεονεκτική θέση, μια πόλη που έγινε το κλειδί του στόλου του Αλή, το Πόρτσμουθ¹⁶⁸ (Portsmouth) της Αλβανίας. Για να προετοιμάσει το μέρος για εύκολη παράδοση είχε συλλέξει όλες του τις δυνάμεις, τεχνάσματα και πρωτοτυπία. Τα κυριότερα όργανα στις μυστικές του δολοπλοκίες ήταν – τι ντροπή! – ένας Χριστιανός επίσκοπος¹⁶⁹ και ο καπετάν Μπότσαρης, αυτός ο διακεκριμένος Σουλιώτης ο οποίος στο παρελθόν μάχονταν στο πλευρό της ελευθερίας και της ανδρείας. Με τον πρώτο έσπειρε διχόνοια ανάμεσα στους Πρεβεζάνους και με δόλιες υποσχέσεις κέρδισε με το μέρος του ένα μεγάλο μέρος από αυτούς, πείθοντάς τους ότι μοναδικοί του στόχοι ήταν το δικό τους καλό και η καταστροφή των Γάλλων. Με τον δεύτερο εξασφάλισε ένα πέρασμα για τα στρατεύματά του τα οποία θα είχαν παρεμποδιστεί και καταστραφεί στα στενά των Κασσωπαίων ορέων. Εάν πράγματι οι Σουλιώτες είχαν εκμεταλλευτεί την ευκαιρία, όταν ο Αλή ήταν απασχολημένος με την κατάληψη της Πρέβεζας και τα τακτικά Γαλλικά στρατεύματα, θα μπορούσαν να είχαν εξολοθρεύσει αυτή την έχιδνα από τα θανατηφόρα δόντια της οποίας υπέφεραν τόσο πολύ.

Ο αποκλεισμός και κράτηση, από τους Γάλλους, ενός από τα μπρίκια¹⁷⁰ του Αλή στον Αμβρακικό κόλπο – εκτός και αν η ιστορία, όπως πιστεύουν πολλοί, είχε σκόπιμα αλλοιωθεί – έδωσε στον Πασά το πρόσχημα να επιτεθεί στους πρώην συμμάχους του στην Πρέβεζα. Ενεργώντας γρήγορα σε εφαρμογή του σχεδίου του, έθεσε το στρατό του, που αποτελούνταν από 5.000 άνδρες, σε κίνηση, υπό την διοίκηση του γιου του Μουχτάρ. Οι δυστυχείς Πρεβεζάνοι δεν είχαν αρκετό χρόνο να στείλουν τις οικογένειές τους και τις κινητές περιουσίες τους στα νησιά, ενώ πολλοί, αφηφώντας την είδηση ότι πλησίαζε, παρέμεναν δυστυχώς ακόμη στα σπίτια τους. Ο στρατηγός Λα Σαλσέτ (La Salcette)¹⁷¹ εν τούτοις, ο οποίος ήταν ο διοικητής της Γαλλικής φρουράς της Πρέβεζας, είχε καλύτερες πληροφορίες και κάλεσε σε συμβούλιο τους προύχοντες της πόλης για να προετοιμάσουν αποτελεσματικότερα την άμυνά της. Σε αυτό το συμβούλιο καθορίστηκε – υπό την επιρροή της άγνοιας και της δολιότητας – να προβούν σε οχυρωματικά έργα ώστε να υπερασπί-

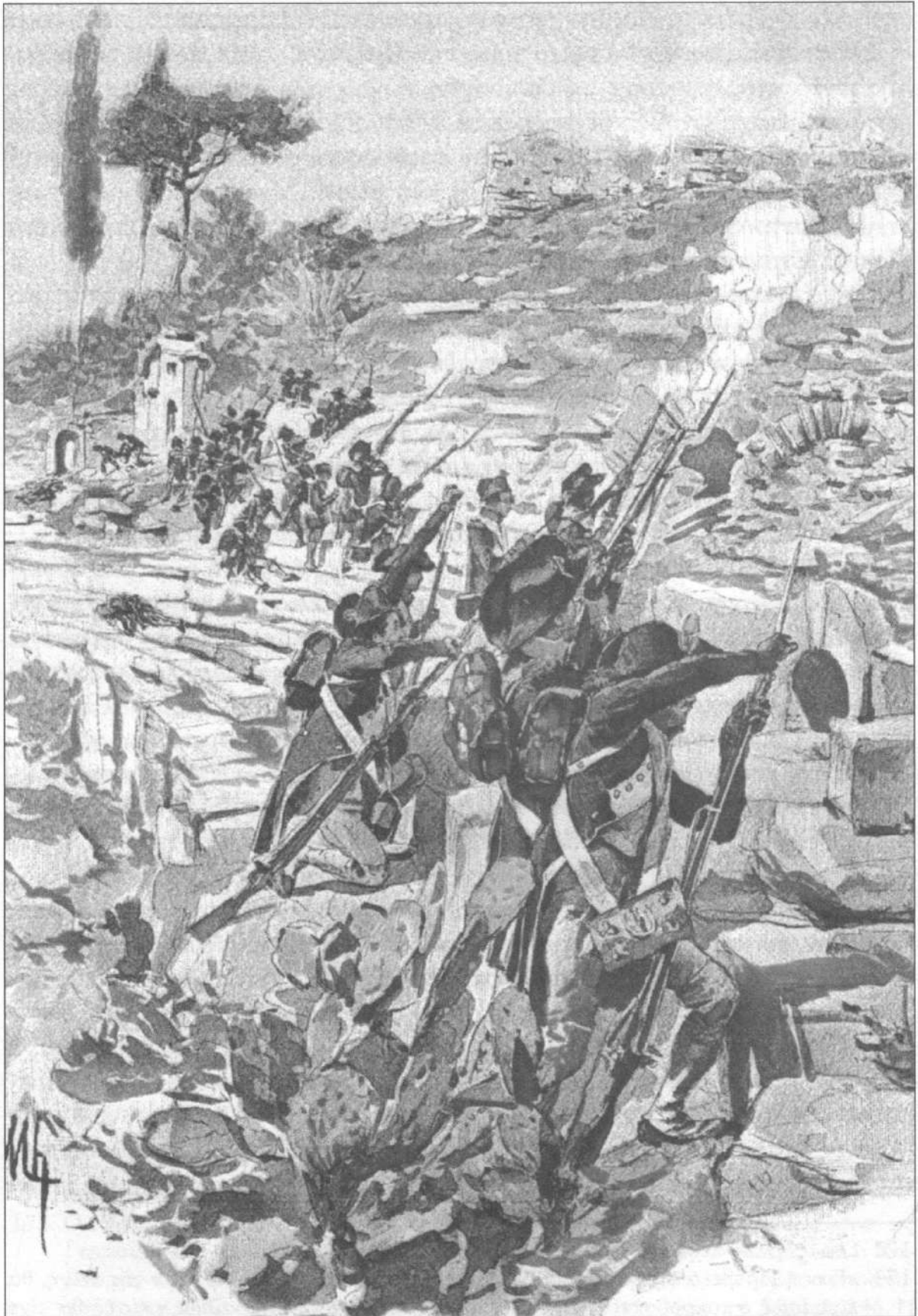
167 Βουθρωτό, Πάργα, Πρέβεζα και Βόνιτσα.

168 Το Πόρτσμουθ υπήρξε από τις σημαντικότερες ναυτικές βάσεις των Άγγλων στη νότια ακτή του νησιού.

169 Ο τότε επίσκοπος Άρτης και Ναυπάκτου Ιγνάτιος (1765-1827). Η Πρέβεζα υπάγονταν τότε εκκλησιαστικά στην επισκοπή Άρτης και Ναυπάκτου.

170 Τύπος ιστιοφόρου πλοίου.

171 Ο Χιούζ γράφει το επώνυμο του στρατηγού «Salsette», ενώ το ορθό κατά τους Γάλλους είναι «La Salcette».

Γάλλοι στρατιώτες, αμυνόμενοι στο κοίλο του Ωδείου της Νικόπολης κατά την επίθεση των ανδρών του Αλή πασά εναντίον της Πρέβεζας την 24^η Οκτωβρίου του 1798

Σχέδιο του F. Myrbach από το βιβλίο *Aventures de Guerre* του F. Masson

σουν τον ισθμό της Νικόπολης, από τον οποίο θα έπρεπε να περάσουν οι Αλβανοί στην κάθοδό τους προς την Πρέβεζα. Δυστυχώς ο επικεφαλής μηχανικός που είχε τη διεύθυνση των έργων πέθανε λίγες ημέρες μετά την έναρξή τους και υπήρξε ελάχιστος χρόνος για να στήσουν δύο πρόχειρες αμυντικές θέσεις¹⁷² πριν εμφανιστούν στους λόφους βόρεια της Νικόπολης τα στρατεύματα του Αλή πασά.

Η εκστρατεία ήταν η αγαπημένη πολεμική δραστηριότητα του Πασά. Έχοντας τοποθετήσει τη σκηνή του πάνω σε ένα ύψωμα απ' όπου θα μπορούσε να παρακολουθεί όλες τις επιχειρήσεις του στρατού του, και πιθανόν στο ίδιο σημείο όπου έστησε τη σκηνή του ο Αύγουστος πριν από ένα γεγονός πολύ μεγαλύτερης σημασίας για την παγκόσμια ιστορία, έδωσε διαταγή για επίθεση εναντίον των θέσεων των Γάλλων και των Πρεβεζάνων. Με την έναρξη της μάχης το αλβανικό πεζικό ξεχύθηκε από τα υψώματα εναντίον των φοβισμένων του εχθρών, ενώ ο Μουχτάρ επί κεφαλής του ιππικού επιτέθηκε εναντίον των Γάλλων που βρίσκονταν σε μία από τις αμυντικές θέσεις. Οι Γάλλοι συνθηκολόγησαν μετά από σθεναρή και αξιοπρεπή αντίσταση, αλλά οι αξιοθρήνητοι Πρεβεζάνοι οδηγήθηκαν βιαστικά προς την πόλη, στην οποία έμπαιναν ταυτόχρονα τόσο οι νικητές όσο και οι ηττημένοι και η οποία γνώρισε τις θηριωδίες ενός άξεστου και έξαλλου στρατού, εκείνη και την επόμενη ημέρα, με σκηνές φόνου, βιασμού και λεηλασίας.¹⁷³ Οποιαδήποτε δικαιολογία και αν είχε ο Αλή πασάς για την αδυναμία του να συγκρατήσει τα στρατεύματά του από την εκδήλωση της εκδικητικότητάς των, ακόμη και οι πιο ένθερμοι οπαδοί του θα δυσκολεύονταν να καταλάβουν την απάνθρωπη πράξη που θα περιγράψουμε αμέσως. Την τρίτη ημέρα μετά τη νίκη του Αλή, ο σύμμαχός του, ο επίσκοπος, ανέλαβε αποστολή στη Βόνιτσα η οποία βρίσκεται σε μια όμορφη εσοχή του Αμβραχικού κόλπου και της οποίας τους κατοίκους έπεισε να παραδοθούν στον πασά και να κόψουν τα κεφάλια τεσσάρων Γάλλων που βρίσκονταν άρρωστοι στο νοσοκομείο της πόλης. Επιστρέφοντας με το αιματηρό αυτό δώρο στον αφέντη του, ο επίσκοπος βρήκε στην Πούντα, το ακρωτήριο απέναντι από την Πρέβεζα, πολλούς δυστυχείς που είχαν ξεφύγει από την σφαγή και κρύβονταν μισόγυμνοι και εξουθενωμένοι ανάμεσα στους θάμνους που υπάρχουν εκεί. Τα δύστυχα αυτά πλάσματα συγκεντρώθηκαν γύρω

172 Στο αγγλικό κείμενο «redoubt».

173 «Εάν η Πρέβεζα είχε αμυνθεί, όπως θα έπρεπε, πίσω από τα δικά της τείχη, θα είχε ίσως αποκρουστεί η επίθεση του στρατού του Αλή, καθώς επίσης θα είχε παροτρύνει πολλά μέρη να επαναστατήσουν εναντίον του. Όπως και να έχει, θα είχε δοθεί χρόνος για να φτάσει η βοήθεια που ήταν καθ' οδόν από την άγια Μαύρα, υπό τις διαταγές ενός γενναίου νεαρού καπετάνιου από την Πρέβεζα, που ονομαζόταν Χριστάκης, και η οποία δεν είχε φτάσει λόγω του μη ευνοϊκού αέρα.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

από τον επίσκοπο εκλιπαρώντας τον να χρησιμοποιήσει τις καλές του σχέσεις με τον Αλή. Ο επίσκοπος τους το υποσχέθηκε, διαβεβαιώνοντάς τους για την επιτυχία του σχεδίου και πείθοντάς τους να επιστρέψουν μαζί του στην Πρέβεζα, παρά τις προειδοποιήσεις ενός καλοπροαίρετου Τούρκου που ήταν παρών και ήξερε τον πραγματικό χαρακτήρα του πασά. Κατά την άφιξή τους όμως στην πόλη, παρά τις υποσχέσεις και διαβεβαιώσεις του επισκόπου, τους πέταξαν στη φυλακή μετά από εντολή του αμείλικτου Αλή πασά. Την επόμενη μέρα μεταφέρθηκαν μαζί με άλλα διακόσια περίπου θύματα στο τελωνείο της Σαλαώρας για να εκτελεστούν εν ψυχρώ από ένα δήμιο.¹⁷⁴ Η μόνη πράξη που θα μπορούσε να τους καταλογιστεί είναι η ένωσή τους με τους Γάλλους στην αντίστασή τους να καταλάβει την πόλη τους ο Πασάς. Με πληροφόρησαν δε για μια μοναδική στιγμή αυτοελέγχου και ψυχραιμίας που συνδεόταν με αυτή τη σφαγή και που αξίζει να καταγραφεί.

Κάποιος Γεράσιμος Σαγκουινάτσος (Gerassimo Sanguinazzo),¹⁷⁵ από την Ιθάκη, που τύχαινε εκείνη την περίοδο να κατοικεί στη άγια Μαύρα μαθαίνοντας ότι ο αδελφός του και ο εξάδελφός του, κάτοικοι και οι δύο της Πρέβεζας, συμπεριλαμβάνονταν στα θύματα του χαλασμού, συγκέντρωσε ένα σημαντικό ποσό με δική του ευθύνη και με ένα γρήγορο πλοίο ξεκίνησε για την Πρέβεζα. Εκεί πέφτοντας στα πόδια του

174 «Για να αποδώσουμε δικαιοσύνη στον επίσκοπο πρέπει να πούμε ότι αυτή η σφαγή, την οποία δεν περίμενε, ήταν τόσο βαριά στη συνείδησή του, ώστε εκμεταλλεύτηκε μια αποστολή που του ανέθεσε, πολύ σύντομα μετά το δυστυχές γεγονός, ο Αλή στην Κέρκυρα για να εγκαταλείψει τον αφέντη του και τη γενέτειρά του. Ποτέ δεν μπόρεσε ο Πασάς να τον πείσει με προσφορές και δωροδοκίες να επιστρέψει. Από τότε έγινε ένας από τους πιο φιλοπάτριδες και ένας από τους πιο ενεργούς πολίτες ανάμεσα σε αυτούς που μόχθησαν για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ήταν δε ένας από τους οργανωτές της διάσημης Φιλικής Εταιρείας.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

Η αναφορά γίνεται για τον επίσκοπο Άρτης και Ναυπάκτου Ιγνάτιο που χειροτονήθηκε επίσκοπος στα 28 του χρόνια και που μετά τη φυγή του στην Κέρκυρα γνωρίστηκε με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Από την Κέρκυρα πήγε στη Βιέννη και από εκεί στη Ρωσία όπου με παρέμβαση του τσάρου Αλέξανδρου και συστάσεις του Καποδίστρια έγινε το 1810 μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας. Το 1812 όμως, όταν οι Ρώσοι επέστρεψαν στην Τουρκία τις Παραδουνάβιες επαρχίες, αποσύρθηκε στην Πίζα της Ιταλίας, όπου πέθανε το 1827.

175 Ο Ηλίας Βασιλάς στο άρθρο του για το Χαλασμό της Πρέβεζας τον αναφέρει ως Γεράσιμο Σαγουνάτσο. Βλέπε Ηλία Βασιλά, «Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας (12/24 Οκτωβρίου 1798). Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L. A. Camus Baron de Richemont», *Ηπειρωτική Εστία* 1955, τχ. 35, σελ. 246. Η μόνη οικογένεια με αυτό το επώνυμο σήμερα στην Ελλάδα κατάγεται από το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς, όπως με πληροφόρησε ο μουσικός κ. Ανδρέας Σ. Σανγκβινάτσος. Η οικογένεια του αδελφού του Ζήσιμου καταγράφεται ως Σακβινάτσου. Η οικογένεια Σανγκβινάτσου δεν γνώριζε την ιστορική αυτή μαρτυρία περί των προγόνων τους πριν την επικοινωνία μου μαζί τους.

Πασά και προσφέροντάς του τα χρήματα που συγκέντρωσε ως λύτρα, εξασφάλισε χάρη για τους συγγενείς του από τον τύραννο, ο οποίος είχε την άποψη ότι τα θύματά του δεν άξιζαν τον ανθρώπινο οίκτο. Παρόλα αυτά υπεγράφη διαταγή (μπουγιουρντί) για την απελευθέρωσή τους και ο Γεράσιμος αναχώρησε όσο το δυνατό γρηγορότερα για τη Σαλαώρα. Φτάνοντας στο τόπο της εκτέλεσης, βρήκε, όπως περίμενε ο Πασάς, ότι το θανατηφόρο έργο είχε σχεδόν ολοκληρωθεί και τα ωχρά κεφάλια των αγαπημένων του προσώπων κείτονταν με άλλα τριακόσια σε μια λίμνη αίματος. Δέκα σχεδόν από τους άτυχους Πρεβεζάνους ήταν ακόμη ζωντανοί περιμένοντας τη μοίρα τους, γιατί οι καρποί του δήμιου, ενός τεράστιου νέγρου, ήταν τόσο πρησμένοι από τις αποκεφαλίσσεις που είχε δυσκολία στο να συνεχίσει την αιματηρή του υπηρεσία. Με θαυμαστή ταχύτητα και ψυχραιμία ο Γεράσιμος προχώρησε, έδειξε το μπουγιουρντί και ονόμασε δύο από τους ζωντανούς ακόμη άντρες τους οποίους υπέδειξε, ως τον αδελφό και εξάδελφό του, οι οποίοι του παραδόθηκαν επί τόπου και μεταφέρθηκαν με ασφάλεια στην άγια Μαύρα.

Εκείνη την περίοδο ο Λόρδος Νέλσων που περιόδευε στα Ιόνια νησιά έστειλε έναν αξιωματικό να συγχαρεί τον Αλή για την άλωση της Πρέβεζας και να ζητήσει συγγνώμη που δεν επισκέφτηκε ο ίδιος τον “ήρωα της Ηπείρου”.

Μετά από λίγο καιρό, η άγια Μαύρα αντιμετώπιζε άμεσο κίνδυνο από τα σχέδια του Πασά αλλά σώθηκε χάρη σε ένα από αυτά τα εκπληκτικά συμβάντα τα οποία ξεπερνούν κάθε ανθρώπινη φαντασία. Ενώ ο ρωσικός στόλος κωλυσιεργούσε στα νησιά Κύθηρα και Ζάκυνθο, ο Αλή αντέδρασε γρήγορα και εμφανίστηκε ξαφνικά στην απέναντι ακτή της Πλαγιάς με όλο του το στράτευμα, καλώντας την πόλη να παραδοθεί και απειλώντας την ότι θα είχε την ίδια τύχη με την Πρέβεζα σε περίπτωση που τον ανάγκαζαν να τους επιτεθεί. Ο φόβος, σε συνδυασμό με τη διχόνοια μεταξύ των κατοίκων της, έκανε πολλούς από αυτούς να υποκύψουν στις επιθυμίες του ενώ η γαλλική φρουρά με μεγάλη δυσκολία μπόρεσε να αποτρέψει μια εξέγερση. Εν τω μεταξύ, ο Τζοβάνι Βλασόπουλος, ένας Έλληνας λοχαγός στην υπηρεσία των Ρώσων, που ο ναύαρχος Ουσάκωφ (Uczakoff) είχε στείλει με ένα ταχύ ιστιοφόρο για να αιχμαλωτίσει τη μικρή γαλλική φρουρά της Ιθάκης, έμαθε τυχαία για τον επαπειλούμενο κίνδυνο που αντιμετώπιζε η άγια Μαύρα. Έτσι, αμέσως μόλις εκτέλεσε την αποστολή του, αντί να επιστρέψει στο ρωσικό στόλο, απέπλευσε προς την αντίθετη κατεύθυνση και έφτασε την κατάλληλη στιγμή για να παρεμποδίσει το στόλο του Αλή, ο οποίος είχε καταλάβει πολλά σκάφη γεμάτα από κακόμοιρους Πρεβεζάνους που προσπαθούσαν να αποδράσουν στα νησιά. Χωρίς να διστάσει καθόλου, πλεύρισε το σκάφος του διοικητή του στόλου και ανε-

βαίνοντας σ' αυτό, φορώντας τη ρωσική στολή του, απαίτησε με τη βοήθεια ενός διερμηνέα την απελευθέρωση όλων των σκαφών των Πρεβεζάνων και την επιστροφή των περιουσιακών στοιχείων τους απειλώντας ότι σε αντίθετη περίπτωση θα προκαλούσε τη δυσαρέσκεια του Ρώσου ναυάρχου. Έκπληκτος ο διοικητής συμμορφώθηκε αμέσως με αυτές τις απαιτήσεις και ο Βλασόπουλος συνόδευσε τους φυγάδες σε ασφαλές μέρος. Στη συνέχεια έσπευσε να επιστρέψει στη άγια Μαύρα και έθεσε τέρμα στις επιχειρήσεις του Αλή με μία παρόμοια κίνηση τη στιγμή ακριβώς που οι κάτοικοι ετοιμάζονταν να παραδοθούν άνευ όρων στον Πασά. Καμία αποτυχία των σχεδίων του Αλή πασά δεν τον είχε ενοχλήσει περισσότερο απ' ό,τι αυτή της κατάληψης της Λευκάδας. Συνεχώς πίστευε, ή τουλάχιστον προσποιούνταν, ότι είχε αναφαίρετο δικαίωμα να κατέχει το νησί και γνωρίζω κάποια άτομα στα οποία δήλωνε ότι είχε στον κόρφο του συμφωνία παράδοσης υπογεγραμμένη από τους κατοίκους και πως θα την φύλαγε μέχρι να πεθάνει.»

Λίγες σελίδες πιο κάτω ο Χιούζ αναφέρει:¹⁷⁶

«Αμέσως μετά την κατάληψη της Πρέβεζας ο Αλή κατάφερε με συστηματική καταπίεση να υποβαθμίσει την άτυχη αυτή πόλη στην κατάσταση απόλυτης μιζέριας στην οποία τη βρήκαμε. Αψηφώντας τη συνθήκη του 1800, στέρησε τους αρχικούς κατόχους από τα σπίτια και τα χωράφια τους, τα οποία διαμοίρασε στους Μωαμεθανούς οπαδούς του, κατεδάφισε τα δύο τρίτα της πόλης, γκρέμισε τις εκκλησίες,¹⁷⁷ έθεσε τα θεμέλια για ένα μεγαλοπρεπές σεράι που ήταν η κα-

176 Thomas S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 199-200.

177 Ο αείμνηστος Ηλίας Βασιλάς στο άρθρο του για τον «Χαλασμό» αναφέρει ότι οι Αλβανοί στρατιώτες, που μπήκαν στην Πρέβεζα, βρήκαν αρκετά σπίτια εγκαταλελειμμένα και άρχισαν το πλιάτσικο και την αιχμαλωσία όσων κατοίκων βρήκαν στην Πρέβεζα. Μετά έβαλαν φωτιά η οποία διήρκεσε επί δύο μερόνυχτα. Στη φωτιά αυτή κάηκαν ο ναός του Παντοκράτορα, ο ναός του αγίου Νικολάου του νέου, που ήταν δεξιά της εισόδου της Βάσεως, ιδιοκτησίας του παπά-Λιθία, ο ναός του αγίου Γεωργίου που στη θέση του κτίστηκε το 1806-1810 το σημερινό κάστρο του αγίου Γεωργίου, ο ναός των Ταξιαρχών που ήταν κτητορική εκκλησία του Γερογιάννη και ήταν κοντά στο πηγάδι του Κουτσαύτη (Γερογιάννη). Αναφέρει επίσης ότι στον παλαιό ναό του αγίου Νικολάου, ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα, στο εσωτερικό της κόγχης της Πλατυτέρας του Ιερού Βήματος, υπήρχαν προπολεμικά (πριν το 1940) ίχνη λογχισμών που έκαναν οι Τουρκαλβανοί. Βλέπε Ηλία Β. Βασιλά, «Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας (12/24 Οκτωβρίου 1798)», *Ηπειρωτική Εστία*, τεύχος 35, Μάρτιος 1955, σελ. 247. Ξεκαθαρίζονται σ' αυτή την αναφορά του Βασιλά οι θέσεις του ναού του αγίου Νικολάου του νέου και του παλαιού. Ο παλαιός ναός είναι αυτός που σώζεται μέχρι και σήμερα (2005) στην ίδια θέση, ενώ ο νέος (νέος γιατί προϋπήρχε ήδη ο παλαιός) ήταν δεξιά (δυτικά) της εισόδου της Βάσης και ήταν ιδιοκτησία του παπά-Λιθία. Η είσοδος του στρατοπέδου «Σολωμού», το οποίο από το 2003 έπαψε να χρησιμοποιείται από το στρατό και είναι γνωστό ακόμα και σήμερα ως «Βάση», ήταν στο νότιο άκρο (και αδιέξοδο σήμερα) της οδού Εθνικής Αντιστάσεως, λίγα

τοικία του και ανέγειρε ένα μεγάλο και ευρύχωρο τζαμί. Όλα αυτά έγιναν όχι μόνο για να μην ενδιαφερθούν οι Ευρωπαίοι για την αποκατάστασή της Πρέβεζας αλλά και για να δοθεί μία εύσχημη πρόφαση στην Υψηλή Πύλη να αρνείται πάντοτε να επαναφέρει μία τουρκική¹⁷⁸ πόλη στην προστασία μιας αλλόθρησκης δύναμης. Η Βόνιτσα και το Βουθρωτό καταστράφηκαν με τον ίδιο σχεδόν τρόπο αν και αυτά τα μέρη ήταν ασήμαντα σε σύγκριση με την Πρέβεζα. Η Πάργα ευτυχώς ξέφυγε από την καταστροφή επιτρέποντας την είσοδο της ρωσικής φρουράς μέσα στο κάστρο της».

Η καταστροφή της Πρέβεζας από τον Αλή πασά έγινε γνωστή στις γύρω περιοχές και θεωρήθηκε τόσο σημαντικό γεγονός ώστε οι κάτοικοι της Παλαιοκατούνας¹⁷⁹ στην Αιτωλοακαρνανία, χάραξαν «ενθύμηση»¹⁸⁰ στο εξωτερικό της κόγχης του ιερού του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στο χωριό τους που έχει ως εξής: «1799 όταν εχάλασε η Πρέβεζα».¹⁸¹

Λάκκα Σουλίου, Ρωγοί, Καμαρίνα, Πρέβεζα

«16 Μαΐου 1813. Νωρίς σήμερα το πρωί, αφού μοιράσαμε δώρα στη φρουρά, αναχωρήσαμε μέσω της πύλης του κάστρου του Σουλίου, υπό τα αποχαιρετιστήρια πυρά του πυροβολικού και των μουσκετοφόρων, συνοδευόμενοι από ένα μικρό σώμα Αλβανών παλικαριών. Προχωρήσαμε αμέσως στη σχεδόν έρημη τοποθεσία Κακο-Σούλι, όπου ένα τούρκικο τζαμί υψώνει θριαμβευτικά την ημισέληνό του πάνω από το σταυρό. Από εκεί επιστρέψαμε στην πορεία μας και περνώντας μέσω Κιάφας και Σαμονίβας, φτάσαμε στο χωριό του Αβαρίκο, κοντά στον αυχένα της Κλεισούρας, πάνω από το οποίο δεσπόζουν τα κανόνια του μεγάλου κάστρου. Το τοπίο εδώ προσλαμβάνει όλα τα χαρακτηριστικά φοβερής μεγαλοπρέπειας, όπου τα σκοτεινά δάση, οι δυνατοί χεί-

μέτρα νοτιότερα από τη συμβολή της με την οδό Προύσσης. Ο ναός του αγίου Νικολάου του νέου πρέπει να ήταν περίπου εκεί που σήμερα είναι η ιδιοκτησία Δημητρίου Ι. Μπίντου.

178 Η λέξη «τουρκική» είναι με πλάγια γράμματα στο πρωτότυπο.

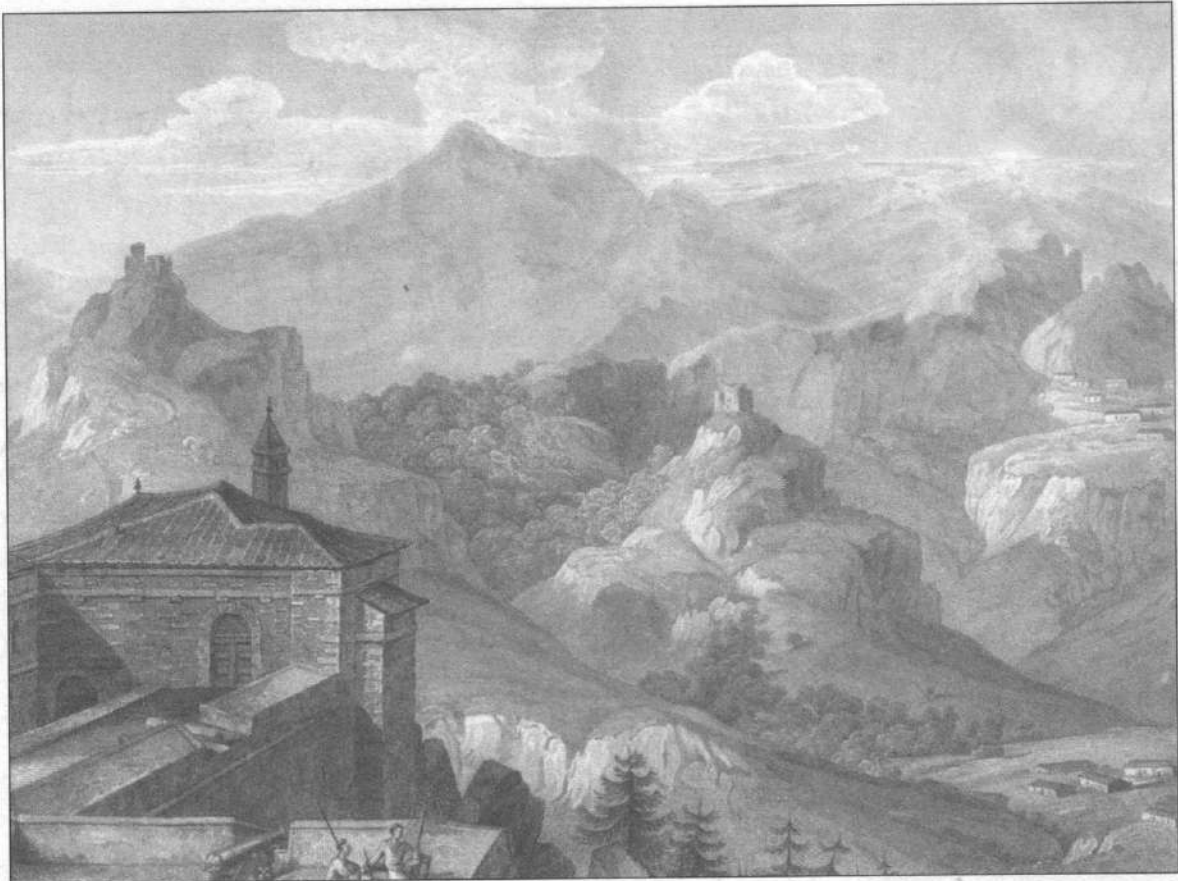
179 Η Παλαιοκατούνα ονομάζεται σήμερα Λεσίνι.

180 Παλαιότερα, όταν τα ιστορικά βιβλία δεν ήταν ευρέως διαδεδομένα, οι ιερείς, οι φαλτάδες ή όποιος ήξερε γραφή, σημείωναν στο περιθώριο των «Μηναίων» βιβλίων των εκκλησιών σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν. Για πολύ σημαντικά γεγονότα χάρασσαν «ενθυμήσεις» στον εξωτερικό τοίχο του ιερού των ναών, γιατί αυτό το τμήμα τειχοποιίας πολύ σπάνια γκρεμίζονταν, ακόμη και όταν ο ναός επεκτείνονταν ή ριζικά ανακαινίζονταν.

181 Η ενθύμηση αυτή είναι σχετικά δυσανάγνωστη, βρίσκεται στη νότια πλευρά της τρίπλευρης κόγχης του ιερού του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Λεσίνι, και την αποτύπωσα σε επίσκεψή μου εκεί το 1992. Το αποτύπωμά της δημοσιεύτηκε, το 1994, στο λεύκωμα Νικόπολις-Πρέβεζα των εκδόσεων Έργον με αριθμό καταχώρησης 183.

Λεπτομέρεια του χάρτη που υπάρχει στον βιβλίο του Χιούζ και απεικονίζει την περιοχή που επισκέφθηκε.

Το Σούλι και η γύρω περιοχή, δι' ενός παραθύρου του μεγάλου κάστρου
Σχέδιο του Κόκρελλ από το βιβλίο του Χιούζ

μαρροί και τα απόκρημνα βουνά είναι πέρα από κάθε περιγραφή. Ο δρόμος ήταν τόσο κακοτράχαλος που αναγκαστήκαμε να ξεπεζέψουμε από τα άλογά μας και να προχωρήσουμε πεζοί για πολλά μίλια. Σε τέσσερις ώρες περίπου βγήκαμε από αυτά τα σκοτεινά Αχερώντεια στενά, στο σημείο όπου τελειώνει η οροσειρά του Σουλίου και αρχίζει η περιοχή που ονομάζεται Λάκκα. Εδώ ο ποταμός ακολουθεί μια ελικοειδή πορεία σχηματίζοντας όμορφες χερσονήσους, σε μια από τις οποίες γευματίσαμε, καπνίσαμε τις πίπες μας και κοιμηθήκαμε για περίπου μία ώρα, κάτω από τη σκιά ενός πλατάνου.

Μετά από αυτή την ανάπαυλα, χωριστήκαμε από τους Αλβανούς και ακολουθήσαμε τη διαδρομή μας σχεδόν για μια ώρα νότια-νοτιο-ανατολικά προς το χωριό Ζερμή,¹⁸² το οποίο είχε καεί από τον βεζύρη κατά τους πολέμους του εναντίον του Σουλίου. Από το σημείο αυτό είχαμε μια υπέροχη θέα της μεγάλης πεδιάδας προς τον Αμβρακικό κόλπο, όπου η υπερβολική ομαλότητα του τοπίου γινόταν ακόμη πιο ευχάριστη συγκρινόμενη με το τρομακτικό και άγριο τοπίο που είχαμε μόλις αφήσει πίσω μας. Την επόμενη ώρα κατευθυνθήκαμε

182 Στο αγγλικό κείμενο «Jermi».

πιο ανατολικά πάνω από κάποιους χαμηλούς λόφους και στη συνέχεια προχωρήσαμε κάτω από την σκιά που δημιουργούσαν τα μακριά μπράτσα των γέρικων βελανιδιών που προφανώς έχουν την ίδια ηλικία με τα δάση της Δωδώνης. Εδώ βρίσκεται μία από τις καλύτερες ξυλείες στον κόσμο, η οποία κατάφερε μέχρι σήμερα να γλιτώσει από το τσεκούρι και που ίσως να προορίζεται για να φέρει τη σημαία της αναγεννημένης Ελλάδας πάνω από τα κύματα της θάλασσας. Μετά από το πολύωρο ταξίδι κάτω από τον δυνατό ήλιο, βρήκαμε τη δροσιά αυτών των δασών αρκετά ευχάριστη. Είχε ήδη βραδιάσει πριν φτάσουμε στα Λέλοβα,¹⁸³ ένα μεγάλο χωριό που βρίσκεται σε μια εύφορη πεδιάδα γεμάτη τεράστιες καρυδιές. Κάτω από τα κλαδιά μιας από αυτές, η οποία σκίαζε την αγροικία του οικοδεσπότη μας, απλώσαμε τα πράγματά μας και φάγαμε το βραδινό μας σαν να βρισκόμασταν κάτω από τέντα, ενώ χιλιάδες πυγολαμπίδες που πετούσαν προς κάθε κατεύθυνση μας έδιναν αρκετό φως με το ζωηρό τους πέταγμα. Ποτέ πριν δεν είχα παρατηρήσει αυτό το έντομο σε κανένα άλλο μέρος στην Ελλάδα.¹⁸⁴ Στο χωριό Λέλοβο υπάρχουν άφθονες κερασιές, τα βοσκοτόπια είναι πλούσια και τα βοοειδή είναι συνήθως λευκά όπως αυτά στις όχθες του Clitumnus.¹⁸⁵

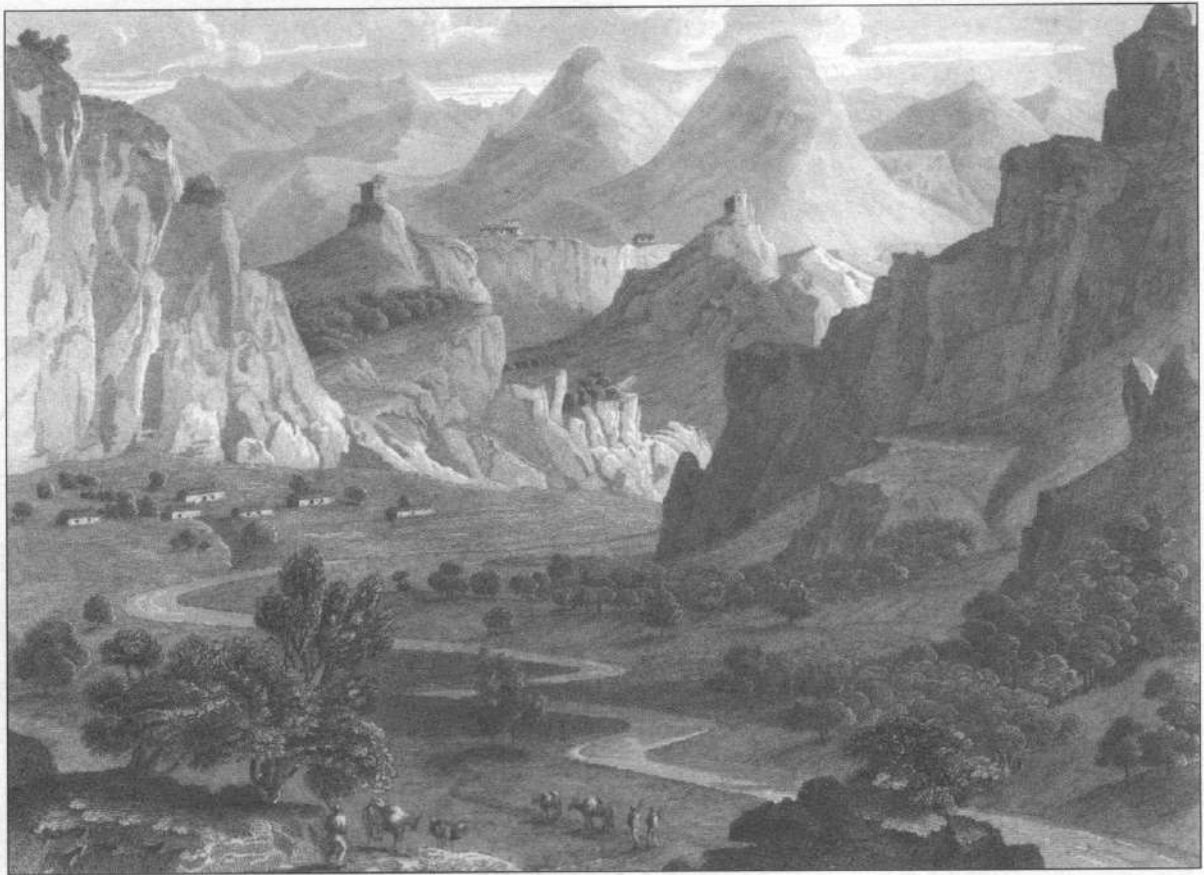
Την επόμενη μέρα¹⁸⁶ φάγαμε ένα υπέροχο πρωινό με αγελαδινό γάλα και αυτή ήταν η μόνη φορά που το βρήκαμε από τότε που φύγαμε από την Αγγλία. Σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, το χωριό πήρε το όνομά του από τον διάβολο, τον Μέγα Ποντίφικα (Pontifex Maximus) των αρχιτεκτόνων, ο οποίος πιάστηκε εδώ με τη μορφή μαύρου σκύλου από έναν νεκρομάντη που κατασκεύαζε τις καμάρες του μεγάλου υδραγωγείου της Νικόπολης. Ο θαυματοποιός αφού έδεσε ένα μαγικό σχοινί γύρω από τον λαιμό του αιχμαλώτου του, τον ανάγκασε να δουλέψει στην κατασκευή αυτού του θαυμαστού έργου και να του υποδείξει την κλίση για την ομαλή ροή του νερού. Στη μεγάλη μάχη όμως που δόθηκε για να υποταχθεί ο μαύρος αρχιτέκτων, έκανε όλους τους λόφους της περιοχής να αντηχήσουν με την κραυγή “Λέλοβο”, λέξη που στην αλβανική γλώσσα σημαίνει “απελευθέρωσέ με” ή “άσε με να φύγω”. Εξ ου και το όνομα του χωριού. Ο κύριος Πουκεβίλ μας είχε πληροφορήσει για την ομορφιά του υδραγωγείου της Νικόπολης και μας είχε υποδείξει την τοποθεσία. Έτσι ξεφύγαμε λίγο της πορείας μας για να το επισκεφθούμε.

183 Τη σημερινή πόλη του Θεσπρωτικού. Στο αγγλικό κείμενο «Lelono».

184 Είναι λογικό, γιατί οι πυγολαμπίδες εμφανίζονται την άνοιξη με τις πρώτες ζεστές, υγρές νύχτες της άνοιξης και ο Χιούζ έφτασε στην Ελλάδα το φθινόπωρο.

185 Ποταμός της κεντρικής Ιταλίας στην περιοχή της Περούτζια, ο οποίος τροφοδοτείται από πηγές με πεντακάθαρα νερά.

186 17^η Μαΐου 1814.

Έξοδος του ποταμού Αχέροντα
Σχέδιο του Κόκρελλ από το βιβλίο του Χιούζ

Προχωρώντας για μια ώρα νότια, κατά μήκος της πεδιάδας του Λελόβου, φτάσαμε στα ερείπια μιας αρχαίας Ηπειρωτικής πόλης με το όνομα Καστρί,¹⁸⁷ σε έναν όμορφο λόφο με περιφέρεια σχεδόν δύο μίλια. Το κάτω μέρος των τειχών είναι κτισμένο με “Ψευδο-Κυκλώπεια” τεχνοτροπία και όπως συμβαίνει με τα περισσότερα ερείπια αυτής της χώρας υπάρχουν και χαλάσματα μιας υπερκατασκευής πιο σύγχρονης. Ο λόφος αυτός καλύπτεται από μια μεγάλη ποικιλία θάμνων και δέντρων που μαζί με τα αγριολούλουδα και τα παρασιτικά φυτά, που κρέμονται σαν γιρλάντες από τα κλαδιά ή που αναρριχώνται στα αρχαία τείχη, γινόταν ένα πανέμορφο καταφύγιο εάν δεν παραμόνευε ο κίνδυνος μέσα στις κρύπτες του από ομάδες ληστών που συχνά έχουν τα λημέρια τους εδώ. Στα δωμάτια ενός ερειπωμένου μοναστηριού παρατηρήσαμε υπολείμματα από φωτιές όπου πιθανόν αυτοί οι αχρείοι μοίραζαν τα λάφυρά τους ή ξεκουράζονταν μετά την “κοπιαστική” δουλειά τους. Έχοντας αφήσει τους βοηθούς μας στο μοναστήρι και ενώ μαζί με τον φίλο μου πασχίζαμε να προχωρήσουμε ανάμεσα στις χορταριασμένες πεζούλες και τους περιπλεγμένους πυκνούς θάμνους,

187 Το Καστρί του Ριζοβουνίου, όπου βρίσκονται τα ερείπια αρχαίας πόλης που σήμερα πιστεύεται ότι ήταν οι αρχαίες Βατίες.

θορυβηθήκαμε κάπως στο άκουσμα πολλών, αλλά κατά διαστήματα, πυροβολισμών από μουσκέτα που έρχονταν από το κάτω μέρος του λόφου και αρχίσαμε να σκεφτόμαστε ότι βιαστήκαμε να εισχωρήσουμε απρόσκλητοι στα λημέρια των ληστών. Όταν προχωρήσαμε όμως προς την πλευρά από την οποία ερχόταν ο θόρυβος, είδαμε την πομπή ενός αλβανικού γάμου που επέστρεφε από την εκκλησία του χωριού. Η νύφη που καθόταν καβάλα στο άλογο που οδηγούσε ο γαμπρός, συνοδευόταν από πολλές γυναίκες και πλήθος από άνδρες, οι οποίοι κατά διαστήματα πυροβολούσαν με τα πιστόλια και τα μουσκέτα τους προς τιμήν της γιορτινής τελετής. Αφού παρακολουθήσαμε τη χαρούμενη αυτή πομπή μέχρι που χάθηκαν πίσω από ένα ενδιάμεσο λόφο, επιστρέψαμε στο μοναστήρι χωρίς να έχουμε ανακαλύψει κάποια επιγραφή ή ερείπιο που θα μπορούσε να φωτίσει τις γνώσεις μας σχετικά με το Καστρί, αν και σε ένα τοίχο του καθολικού του μοναστηριού παρατηρήσαμε ένα όμορφο τμήμα μαρμάρινου ακρογείσιου το οποίο στο παρελθόν είναι πιθανόν να διακοσμούσε κάποιον αρχαίο ναό.

Κατεβαίνοντας το λόφο κατευθυνθήκαμε σχεδόν βορειοανατολικά και σε μία περίπου ώρα φτάσαμε στις όχθες του ποταμού Λούρου,¹⁸⁸ τον οποίο κάποιον αποκαλούν Χάραδρο (Charadrus) και άλλοι Ίναχο (Inachus), σύμφωνα με την πολύ εσφαλμένη άποψη του Μελετίου, διότι ο ποταμός αυτός ξεκινά από την Πίνδο και χύνεται κοντά στο Αμφιλοχικό Άργος.¹⁸⁹ Έχω διαπιστώσει ότι ο Λούρος δεν αναφέρεται από κανέναν αρχαίο συγγραφέα, αλλά η ομορφιά του είναι τόσο μεγάλη που εκπλήσσομαι που δεν έχει υπάρξει λεπτομερής αναφορά γι' αυτόν. Τα πλατάνια που βρίσκονται στις όχθες του είναι τόσο μεγάλα που αναγκάζουν κάποιον να πιστέψει όλους τους ισχυρισμούς αναφορικά με την απίστευτη ηλικία που λέγεται ότι έχουν αυτά τα δέντρα. Από το μέγεθός τους και τη σεβάσμια όψη τους θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι υπήρξαν μάρτυρες της βασιλείας του Πύρρου, των εορτασμών για τη νίκη του Αυγούστου και των καταστροφών του βάρβαρου Αττίλα. Πολλά από αυτά έχουν σαπίσει τόσο πολύ στο κέντρο τους που απομένει σχεδόν μόνο ο φλοιός τους, προσφέροντας χώρο για τουλάχιστον είκοσι άτομα στις κουφάλες που έχουν δημιουργηθεί στους κορμούς τους. Αφού προχωρήσαμε βόρεια κατά μήκος του ποταμού για περίπου δύο μίλια,¹⁹⁰ τον διασχίσαμε περνώντας πάνω από μια φυ-

188 Στο αγγλικό κείμενο «the river of Luro» ακολουθούμενο σε παρενθέσεις από το ελληνικό κείμενο «(Ποτάμι του Λούρο)».

189 Ο ποταμός Λούρος ξεκινά από τη νοτιοανατολική βάση του όρους Τόμαρος και χύνεται στο βορειοδυτικό άκρο του Αμβρακικού κόλπου. Ο ποταμός Αραχθός ξεκινά από την Πίνδο και χύνεται στο βορειοανατολικό άκρο του Αμβρακικού κόλπου κοντά στο Μενίδι.

190 Περίπου 3,2 χιλιόμετρα.

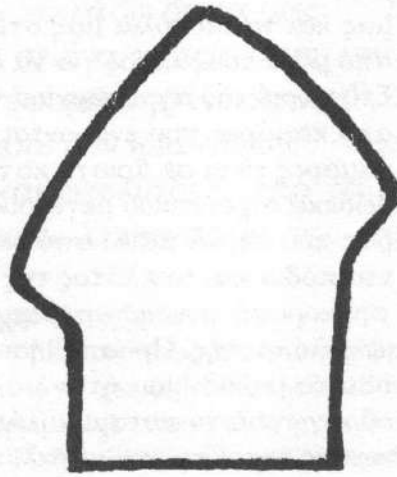
σική γέφυρα από βράχο¹⁹¹ κάτω από την οποία ο χείμαρρος, καθώς συμπιέζεται μέσω ενός στενού καναλιού, βρυχάται σαν μακρινή βροντή κάτω από τα πόδια του ταξιδιώτη. Το χωριό του αγίου Γεωργίου είναι κτισμένο σε ένα πετρώδες ύψωμα στην αριστερή¹⁹² όχθη του ποταμού και σκιάζεται από πλούσια βλάστηση ενώ σε μικρή απόσταση, λίγο πιο πάνω, βρίσκονται δύο άψογες σειρές από ρωμαϊκές καμάρες που περνούν πάνω από την κοιλάδα του ποταμού Λούρου. Τα παιδιά του χωριού δεν είχαν πιθανόν ξαναδεί κάποιον ξένο γιατί έτρεξαν μακριά μας φωνάζοντας με όλη τους τη δύναμη λες και έβλεπαν κενταύρους ή άλλα τέρατα. Υπό την καθοδήγηση του παπά, που ξεχώριζε από τους φτωχούς χωρικούς μόνο από τη γενειάδα του, επισκεφτήκαμε την πηγή της οποίας το άφθονο νερό, που αναβλύζει από έναν σκληρό βράχο, κάποτε τροφοδοτούσε με νερό τη μεγάλη πόλη της Νικόπολης καλύπτοντας μια απόσταση σχεδόν σαράντα μιλίων. Το νερό παρακάμπτει τώρα την παλιά του πορεία¹⁹³ και πέφτει στο ποτάμι πάνω από τους βράχους σχηματίζοντας μία πλατιά, συνεχή ροή νερού που είναι πολύ γραφική. Το νερό αυτό λέγεται ότι έχει κάποιες δηλητηριώδεις ιδιότητες. Όλοι μας δοκιμάσαμε λίγο νερό και σίγουρα μια δυσάρεστη γεύση μας έμεινε στο στόμα για αρκετές ώρες μετά. Από την εποχή των Ρωμαίων μέχρι σήμερα θα πρέπει αναμφισβήτητα να έχει αλλάξει η σύσταση του νερού ή διαφορετικά θα πρέπει να απέβαλλε τα εμετικά αυτά συστατικά στη μεγάλη και φιδίσια διαδρομή που ακολουθούσε. Κατεβαίνοντας από την πηγή προς την κύρια όχθη του ποταμού παρατηρήσαμε ένα βαθύ και φαρδύ κανάλι σκαμμένο στον βράχο που τώρα ήταν χωρίς νερό και οδηγούσε στην πρώτη σειρά των αψίδων του υδραγωγείου που βρίσκονται στην κοιλάδα. Δεν μπορώ όμως να μαντέψω το λόγο που έκανε τον αρχιτέκτονα να συνεχίσει αυτό το κανάλι για περίπου πενήντα γυάρδες πιο πέρα και να το ενώσει με μια δεύτερη σειρά από αψίδες, κομψότερη από την προηγούμενη, με την οποία διασταυρωνόταν στην απέναντι όχθη του ποταμού. Εάν ο λόγος ήταν να αυξήσει τον όγκο του νερού, κάποιος θα υπέθετε ότι αυτό θα μπορούσε να γίνει με λιγότερα έξοδα μεγαλώνοντας το κανάλι της πρώτης σειράς. Όπως και να 'χει, τα ερείπια των δύο αυτών υδραγωγείων τα οποία έχουν διπλές σειρές από καμάρες και που περνούν πάνω από τα διάφανα νερά του ποταμού του οποίου οι όχθες καλύπτονται από πλούσια βλάστηση, σχηματίζουν μια ασυνήθιστη και γραφική σκηνή.

191 Δεν γνωρίζω να υπήρχε θεογέφυρο, όπως ονομάζονται γεφύρια που δημιουργούνται από τη φυσική διάνοιξη μεγάλης τρύπας κάτω από στέρεα βράχια, στην περιοχή του αγίου Γεωργίου. Ήταν σύνθητες αυτά τα θεογέφυρα να καταρρέουν μετά από χρόνια.

192 Όπως κατεβαίνει το ποτάμι.

193 Εννοεί το κανάλι του υδραγωγείου.

Αφού κατεβήκαμε στην κοίτη του ποταμού και δειπνήσαμε κάτω από ένα τόξο υδραγωγείου, εξετάσαμε κάθε τμήμα των ερειπίων φάχνοντάς για μια επιγραφή την οποία ο κύριος Πουκεβίλ μας είχε ενημερώσει ότι θα μπορούσαμε να δούμε, αλλά χωρίς επιτυχία. Στη συνέχεια ανεβήκαμε στην κορυφή του υδραγωγείου για να δούμε το πάνω μέρος αυτής της εξαιρετικής κοιλάδας, η οποία συνδυάζει με ένα εκπληκτικό τρόπο δάση, βράχους και νερά. Πάνω σε ένα από τα βουνά που κοσμεί τη δεξιά¹⁹⁴ όχθη του ποταμού είδαμε ένα κανάλι, σκαμμένο σε μια από τις πλευρές του, μέσα στο οποίο μεταφερόταν το νερό από τις καμάρες που μόλις περιέγραφα. Το ύψος του είναι μεταξύ τεσσάρων και πέντε ποδιών και το πλάτος σχεδόν τρία πόδια. Μπορεί κανείς να αντιληφθεί το σχήμα του από την τομή που απεικονίζεται εδώ.

Τομή καναλιού του υδραγωγείου της Νικόπολης
Σχέδιο στο βιβλίο του Χιούζ,
σελ. 331 του δεύτερου τόμου
της πρώτης έκδοσης του 1820

Έχει επίστρωση από πολύ φιλό κονίαμα¹⁹⁵ και τα εξωτερικά τοιχώματά του, στα σημεία όπου αφαιρέθηκε ο βράχος, υποστηρίζονται κυρίως από μικρά αντερείσματα.¹⁹⁶ Το κανάλι έχει ανοίξει σε πολλά σημεία και είναι ευδιάκριτο σε όλη την ελικοειδή πορεία που ακολουθεί κατά μήκος των λόφων από τους οποίους περάσαμε κατά την πορεία μας από το Καστρί.¹⁹⁷

Έχοντας ικανοποιήσει την περιέργειά μας, καβαλήσαμε τα άλογά μας και αναχωρήσαμε ακολουθώντας διαφορετική διαδρομή, σχεδόν

194 Όπως κατεβαίνει το ποτάμι.

195 Στο αγγλικό κείμενο «very fine stucco».

196 Στο αγγλικό κείμενο «small buttresses».

197 «Σε μια χώρα που δεν έχει πλήρως εξερευνηθεί, ο αναγνώστης θα ήθελε να συγκρίνει τις αναφορές διαφορετικών ταξιδιωτών. Για το λόγο αυτό παραθέτω ένα απόσπασμα από μία επιστολή του κυρίου Γ. Τζόουνς (W. Jones) που αναφέρεται στη διαδρομή που μόλις περάσαμε. Η επιστολή προς τον Αλή πασά, στην οποία κάνει νύξη προς το τέλος του κειμένου, είναι αυτή που έγραφα εγώ στο βεζύρη για να εκπληρώσω μια υπόσχεση την οποία μας είχε αποσπάσει: μια σύντομη περιγραφή των περιπετειών μας από την επικράτειά του έως τη χώρα μας.

«Από το Ελευθεροχώρι αποστείλαμε τις αποσκευές μας στα Λέλοβα και ακολουθήσαμε διαφορετική πορεία με σκοπό να επισκεφθούμε τα ερείπια του μεγαλειώδους υδραγωγείου που έφερνε νερό στους κατοίκους της Νικοπόλεως από απόσταση σαράντα μιλίων. Στείλαμε δύο από τους φρουρούς μας με τις αποσκευές μας και κρατήσαμε τον γηραλέο Γιουσούφ Αγά (Yusuf Aga) παρέα μας. Ήμασταν τώρα φρουροί των εαυτών μας, αρματωμένοι αλά Αλβανικά με τα ξίφη μας δίπλα

μας και τα πιστόλια μας στις ζώνες μας, τα οποία ειρήστω εν παρόδω θα ήταν από μόνα τους λόγος για να δολοφονηθούμε εάν πραγματικά μας επιτίθονταν.

Στο χωριό του αγ. Γεωργίου το υδραγωγείο διασχίζει τον Χάραδρο με δύο σειρές από καμάρες που ενώνονται σε γωνία στην άλλη πλευρά της κοιλάδας. Δώδεκα καμάρες είναι σε άριστη κατάσταση σε ένα από αυτά τα παρακλάδια, με άλλες δώδεκα σημαντικού μεγέθους πάνω από αυτές. Το άνοιγμα του τόξου της καμάρας που περνά πάνω από τον κύριο όγκο του ποταμού είναι τουλάχιστον σαράντα πόδια και το πλάτος της κολώνας δεκατρία πόδια. Η θέα του Χάραδρου από την κορυφή των καταστρεμμένων καμάρων, στις οποίες ανέβηκα, είναι αμίμητα μεγαλοπρεπής. Προσπάθησα να τη σχεδιάσω αλλά η βροχή έπεφτε τόσο δυνατά που το μολύβι μου ήταν μάλλον άχρηστο. Πενήντα περίπου γυάρδες μετά το υδραγωγείο το ποτάμι κυλάει κάτω από βράχια με έναν περίεργο τρόπο ξεπλένοντας τις ρίζες των μεγαλύτερων πλατάνων στον κόσμο. Μετρήσαμε έναν από αυτούς και βρήκαμε ότι είχε περιφέρεια είκοσι γιάρδων, αλλά λίγο αργότερα είδαμε και άλλους πολύ μεγαλύτερους. Αφού ατενίσαμε με προσοχή αυτό το όμορφο τοπίο, μέχρι που μουσκέψαμε από τη βροχή, προχωρήσαμε στα ερείπια κάποιας αρχαίας πόλης με το όνομα Καστρί και από κει στο Λέλεβο. Η διαδρομή από το Λέλεβο στο Σούλι είναι ενδιαφέρουσα.

Πριν όμως ξεκινήσουμε, ένας Τούρκος αξιωματικός του Αλή πασά μας ειδοποίησε ότι ο δρόμος δεν ήταν ασφαλής με μια τόσο μικρή φρουρά σαν τη δική μας και καθώς ήμασταν σώφρονες, αποφασίσαμε να ακολουθήσουμε μια άλλη μακρύτερη διαδρομή και φτάσαμε το βράδυ στο χωριό Ρωμανό. Το καλύτερο σπίτι στο χωριό αυτό ήταν μια άθλια καλύβα. Έτσι στήσαμε τις σκηνές μας προς τη μεριά του βουνού που ονομάζεται Βούτζι, έχοντας το όρος Ολίτσικα (Τόμαρο) ακριβώς απέναντί μας προς τα βορειοανατολικά. Λίγο μετά την άφιξή μας οι κάτοικοι του χωριού μας έφεραν μια γίδα, πιασμένη από τα κέρατα, την οποία παρακαλέσαμε να ανταλλάξουν με ένα κατσίκακι. Σύντομα μας το έφεραν και το έψησαν ολόκληρο στη φωτιά, δίπλα στην πόρτα της σκηνής μας. Ο Τούρκος που κάθονταν σταυροπόδι και γύρναγε το κατσίκι στη μεγάλη ξύλινη σούβλα μαζί με τους σκυθρωπούς και άγριους Αλβανούς στην μια πλευρά της φωτιάς και ο γηραδαίος Γιουσουφ Αγάς μαζί με τους φρουρούς μας στην άλλη πλευρά της φωτιάς, δημιούργησε ένα περίεργο σκηνικό που θα έκανε ένα θαυμάσιο θέμα για ζωγραφικό πίνακα.

Σηκώσαμε τη σκηνή μας νωρίς το επόμενο πρωί και ανεβαίνοντας στα βουνά, μπήκαμε στην ιδιαίτερη και ασυνήθιστη περιοχή των Σουλιωτών και νοιώσαμε περηφάνια από την μεγαλειώδη άμυνα που κράτησαν αυτοί οι ατρόμητοι ορεσίβιοι ενάντια στα όπλα του Αλή πασά. Παραμείναμε μία μέρα εκεί και διασχίσαμε τις πιο όμορφες περιοχές στον κόσμο όταν είδαμε τον περιφανή Αχέροντα ποταμό να κυλάει μέσα στις χαράδρες των Σουλιώτικων ορέων. Την επόμενη μέρα κατεβήκαμε μέσα από αυτή τη χαράδρα στο δρόμο μας για τη Γλυκή, όπου ο Αλή έχει το κάστρο του, και από εκεί ακολουθήσαμε το ποτάμι μέχρι την Αχερουσία λίμνη. Εκεί κοντά επισκεφθήκαμε τα ερείπια μιας αρχαίας ελληνικής πόλης την οποία ο κύριος Χιούζ ονοματίζει ως Εφύρα.

Επιστρέψαμε πάλι στη Γλυκή, διασχίζοντας την μεγάλη και γόνιμη πεδιάδα της Παραμυθιάς, και φτάσαμε στην ωραία τούρκικη πόλη της Παραμυθιάς. Από εκεί θέλαμε να διασχίσουμε τον ποταμό Καλαμά, τον αρχαίο Θύαμι, να επισκεφθούμε τα ερείπια της αρχαίας Πανδοσίας, στην όχθη του Καλαμά, και να συνεχίσουμε στους Φιλιάτες και το Δέλβινο. Επειδή όμως δεν καταφέραμε να πάρουμε το μπουγιουρντί από τον Αλή πασά, λόγω του ότι έλειπε στα Τρίκαλα, δεν θεωρήσαμε σκόπιμο να συνεχίσουμε. Έτσι πήραμε το δρόμο για τα Γιάννενα και στην πορεία μας προς τα εκεί επισκεφθήκαμε τα ερείπια της αρχαίας Κασσωπαίας, [Όπως έχουμε ήδη αναφέρει αυτά ήταν τα ερείπια της αρχαίας Δωδώνης. Σημείωση του μεταφραστή.] όπου υπάρχει ένα θέατρο υπέροχης ελληνικής αρχιτεκτο-

νότια, αφήνοντας το ποτάμι να κυλάει στην κοιλάδα δεξιά μας.¹⁹⁸ Σε λιγότερο από μία ώρα διασχίσαμε το ποτάμι σε ένα σημείο όπου υπάρχει μια πολύ όμορφη γέφυρα που λέγεται “η γέφυρα της Πάσαινας”, αφού είχε κτιστεί από τη γυναίκα του Χασάν Πασά των Ιωαννίνων.¹⁹⁹ Σκιάζεται από μεγαλοπρεπή δέντρα, πλατάνια και φτελιάδες, από τα οποία κρέμονται πανέμορφοι αναρριχητικοί κισσοί. Συνεχίσαμε την πορεία

νικής, το μεγαλύτερο και αρτιότερο που υπάρχει στη χώρα.

Κατά την άφιξή μας στα Γιάννενα βρήκαμε το βεζύρη που είχε επιστρέψει από τα Τρίκαλα. Είχαμε ήδη στείλει έναν υπηρέτη από το χωριό Μπορέλεζα (Borelesa) με τις επιστολές μας στον κύριο Κολοβό, τον γραμματέα του βεζύρη, και έτσι μόλις φτάσαμε στα Γιάννενα το σπίτι του κυρίου Γ. Φορέστι, του άγγλου προξένου, ήταν έτοιμο να μας υποδεχθεί, καθώς ο πρόξενος έλειπε στην Αγγλία. Το βράδυ ο κύριος Κολοβός μας επισκέφθηκε, εκ μέρους του βεζύρη, για να μας καλωσορίσει και για να δει εάν ήμασταν ευχαριστημένοι από το κατάλυμά μας. Μας επισκέφθηκε και πάλι το επόμενο πρωινό για να μας ενημερώσει ότι ο βεζύρης μας περίμενε και τον ακολουθήσαμε στο παλάτι, όπου συναντήσαμε τον Αλή στην αίθουσα που ονομάζεται “μυστική”. Τον βρήκαμε καθισμένο στο ντιβάνι του χωρίς φρουρούς, εκτός από λίγους Αλβανούς φρουρούς έξω από την πόρτα.

Η αίθουσα είχε ελάχιστη διακόσμηση και δεν ήταν τόσο μεγαλοπρεπής όσο άλλες που έχω δει. Μας υποδέχθηκε με μία υπόκλιση του σώματός του και βάζοντας το χέρι του στην καρδιά του, με πολύ χάρη και αξιοπρέπεια. Αυτός είναι ο ανατολίτικος τρόπος χαιρετισμού. Αφού αναγνώστηκαν τα εμπιστευτήριά μας, εξέφρασε την ευχαρίστησή του που μας έβλεπε στα Γιάννενα, ήλπιζε ότι δεν είχαμε κάποια δυσκολία στο δρόμο μας από την Πρέβεζα, ρώτησε αν ήμαστε άνετα στο σπίτι που διαμένουμε, κλπ. Καθώς πίναμε τον καφέ μας και καπνίζαμε τις μακριές τούρκικες πίπες μας, μας έκανε αρκετές ερωτήσεις αναφορικά με τον λόρδο Βύρωνα, τον ταγματάρχη Λήκ, τον Χόμπχαουζ, τον Χιούζ και άλλους. Του παρέδωσα την επιστολή του κυρίου Χιούζ, την οποία χάρηκε πάρα πολύ που έλαβε, και με ρώτησε αρκετά γι’ αυτόν και τον φίλο του κύριο Πάρκερ.

Γνωρίζετε ήδη το χαρακτήρα του Αλή πασά. Άνθρωπος του πολέμου και της συμφοράς. Μπορεί όμως να κάνει την έκφραση του προσώπου του την πιο ευχάριστη και σαγηνευτική απ’ όσες έχω μέχρι τώρα συναντήσει και εάν δεν γνώριζα τον χαρακτήρα του, θα υποστήριζα έντονα ότι είναι ο πιο φιλεύσπλαχνος κυβερνήτης σε ολόκληρο τον κόσμο. Μας δέχθηκε με μεγάλη ευγένεια και προσοχή και μας υποσχέθηκε άλογα και ό,τι άλλο απαραίτητο για το ταξίδι μας σε όποια περιοχή θέλαμε να επισκεφθούμε. Θα έπρεπε να σου έχω αναφέρει ότι ρώτησε αρκετές φορές για τον γιατρό Χόλλαντ (Holland). Νόμιζε ότι ήμουν επισκοπος! Υποθέτω ότι ο στρατηγός Κάμπ-μπελ (Campbell) έκαμε κάποιο σχετικό αστείο στην επιστολή του προς τον πασά. Αρκετά λοιπόν για την επίσκεψή μας στον μέγα Αλή πασά.”» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

198 Κατέβηκαν από το χωριό του αγίου Γεωργίου μέχρι το χωριό Παντάνασσα από το δρόμο που οδηγεί στο χωριό Δρυόφυτο, στην ανατολική πλευρά του ποταμού Λούρου. Μία πανέμορφη διαδρομή, ακόμη και σήμερα, με θέα σε όλη την πεδιάδα της Φιλιππιάδας και της Άρτας μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο.

199 Η γέφυρα της Πάσαινας ήταν στον ποταμό Λούρο, πολύ κοντά στο χωριό Παντάνασσα. Σήμερα σώζονται μόνο οι δύο βάσεις της λιθόκτιστης γέφυρας, ακριβώς δίπλα στη σκελετωμένη μεταλλική γέφυρα τύπου Μπέλειϋ (Belley), η οποία εφάπτεται σχεδόν με την τσιμεντένια γέφυρα που υπάρχει σήμερα πάνω από τον ποταμό Λούρο, στον επαρχιακό δρόμο που οδηγεί προς Παντάνασσα, Δρυόφυτο και άγιο Γεώργιο.

μας νότια-νοτιοδυτικά μέσω μιας μικρής πεδιάδας που ήταν καλυμμένη με πλούσια βλάστηση και διακοσμημένη με κάθε είδους λουλούδια και δέντρα που μπορούν να προσθέσουν ιδιαίτερη ομορφιά σε ένα τοπίο. Ο δρόμος σύντομα μας οδήγησε μεταξύ δύο ερειπωμένων εκκλησιών, που σχεδόν εφάπτονταν, κτισμένων με μεγάλα ρωμαϊκά τούβλα και με την καλύτερη τοιχοποιία της εποχής εκείνης.²⁰⁰ Οι τοίχοι τους στέκουν ακόμη στην πλειοψηφία τους και καλύπτονται από κισσό και αγιοκλήματα και σκιάζονται από απίστευτα μεγάλα δέντρα. Μετρήσαμε τον κορμό μιας από αυτές τις βελανιδιές, στο ύψος μιας γυάρδας από το έδαφος, να έχει περιφέρεια είκοσι επτά πόδια και πέντε ίντσες,²⁰¹ αλλά είδα και άλλες που φαίνονταν ακόμη μεγαλύτερες. Ακόμη και τα φύλλα αυτών των δένδρων ήταν μεγαλύτερα απ' ό,τι συνήθως, αποδεικνύοντας έτσι την υπερβολική γονιμότητα του εδάφους.²⁰²

Οι οδηγοί μας πληροφόρησαν ότι η μεγαλύτερη από τις δύο εκκλησίες ανήκε σε ένα μοναστήρι, στο οποίο κάποτε μονάζαν εκατό καλόγεροι, και τα εμφανή θεμέλια ενός μεγαλύτερου κτηρίου σε ένα γειτονικό περιβόλι, φαίνεται πως επιβεβαιώνουν την μαρτυρία τους. Αυτή η εκκλησία έχει έναν πολύ όμορφο τρούλο και οι φιγούρες των αγίων και των μαρτύρων δεν έχουν ακόμη εξαφανιστεί από τους τοίχους.

Σε λιγότερο από μία ώρα περάσαμε μέσα από το χωριό της Φιλιπ-

200 Πρόκειται για το καθολικό της μονής Παντανάσσης που σώζεται μέχρι σήμερα σε ερείπια και το νότιο παρεκκλήσιο του αγίου Βασιλείου που εφάπτεται στο καθολικό και σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Πρόσφατα αποκαταστάθηκε και ο τρούλος του από την ομάδα αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων κλπ. του ακαδημαϊκού καθηγητή κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλου.

201 Μία γυάρδα είναι ίση με 91,44 εκατοστά του μέτρου και έχει τρία πόδια. Το πόδι είναι ίσο με 30,48 εκατ. του μέτρου και έχει δώδεκα ίντσες. Μία ίντσα είναι ίση με 2,54 εκατ. του μέτρου. Η βελανιδιά που μετρήσε ο Χιούζ στο ύψος 91 εκατοστών από το έδαφος, είχε περιφέρεια 8,36 μέτρων και διάμετρο 2,66 μέτρων.

202 Στις παρόχθιες περιοχές του ποταμού Λούρου ευδοκίμει ένα είδος υδροχαρούς βελανιδιάς που ονομάζεται χνοώδης ποδισκοφόρος δρυς (*quercus pedunculiflora*) το ύψος της οποίας μπορεί να φτάσει και τα σαράντα μέτρα. Αυτό το είδος της βελανιδιάς στην περιοχή της πεδιάδας και των εκβολών του ποταμού Λούρου, βρίσκοντας πολύ εύφορο έδαφος, μεγαλώνει σε εξαιρετικά μεγάλες διαστάσεις. Οι μαρτυρίες της τεράστιας βελανιδιάς με το όνομα «Ντουάνα» στην περιοχή του χωριού Στεφάνη (Καντζάς) επιβεβαιώνουν το γεγονός. Η βελανιδιά «Ντουάνα» πρέπει να βρίσκονταν κοντά στο τελωνείο της Πέτρας (σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων ανατολικά από το άκρο του χωριού Στεφάνη) και πήρε το όνομά της από τη λέξη «Ντουάνα» που σημαίνει τελωνείο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χρήστος Κίτσιος στο μικρό αλλά χρήσιμο άρθρο του με τίτλο «Ντουάνα» στα *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, τεύχος 9, Πρέβεζα, Ιανουάριος-Μάρτιος 1986, σελ. 35-36, «στην κουφάλα της ήταν καφενείο και ο χώρος της έπαιρνε 4 έως 5 σκαμνιά» από το οποίο μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι είχε διάμετρο τουλάχιστον δύο μέτρων και πενήντα εκατοστών και περιφέρεια τουλάχιστον οκτώ μέτρων. Η βελανιδιά λοιπόν που είδε και μετρήσε ο Χιούζ, στις όχθες του Λούρου στην περιοχή της Παντανάσσης, ήταν του ίδιου περιπού μεγέθους.

«Αρβανίτικα παλικάρια προς καταδίωξη εχθρού»
Σχέδιο του Κόκρελλ από το βιβλίο του Χιούζ

πιάδας, της οποίας τα άθλια καλύβια είναι κατασκευασμένα από “φράχτη”²⁰³ και αμέσως μετά φτάσαμε στο Ελευθεροχώρι,²⁰⁴ στη μεγάλη πεδιάδα της Άρτας, όπου σκεφτόμασταν να διανυκτερεύσουμε. Το χωριό αυτό είναι μετά βίας καλύτερο από τη Φιλιπιάδα, αλλά ήμασταν πολύ κουρασμένοι για να προβληματιστούμε με το μέρος όπου θα καταλύαμε.

Την επόμενη μέρα²⁰⁵ αφού προγευματίσαμε, όπως και στο Λέλεβο, με νοστιμότατο γάλα, συνεχίσαμε την πορεία μας παρέα με είκοσι περίπου χωρικούς, που ήταν οπλισμένοι με μουσκέτα για να μας συνοδεύσουν μέσα από τα πυκνά δάση της Άρτας, τα οποία θα περνάγαμε σήμερα. Σε απόσταση περίπου ενός μιλίου από το χωριό μπήκαμε σε αυτά τα μεγαλοπρεπή δάση, τα οποία εκτείνονται για πολλές λεύγες κατά μήκος του Αμβραχικού κόλπου και καλύπτουν κάτω από τις σκιές τους

203 «Φράχτης» ονομάζεται στην περιοχή ο τρόπος κατασκευής πλεκτής από κλαριά τοιχοποιίας που αλλού ονομάζεται «πλοκαριά». Στο αγγλικό κείμενο «hurdles».

204 Το Ελευθεροχώρι, η παλαιά Φιλιπιάδα και η νέα Φιλιπιάδα έχουν σήμερα ενωθεί σε μία κωμόπολη με το όνομα Φιλιπιάδα. Το Ελευθεροχώρι ήταν στο νότιο τμήμα της σημερινής Φιλιπιάδας και η παλαιά Φιλιπιάδα στο βόρειο τμήμα της. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η νέα Φιλιπιάδα ονομάζονταν «Λούρος» και αργότερα γινόταν αναφορές στις «Φιλιπιάδες».

205 18^η Μαΐου 1814.

Η ξύλινη γέφυρα της Πέτρας το 1953
 Φωτογραφία του Σ. Μαλικόπουλου
 Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

βουνά, κοιλάδες και πεδιάδες. Ο τόπος είναι το καταφύγιο πολλών ληστών οι οποίοι καταφέρνουν για κάποιο διάστημα να διαφεύγουν της δικαιοσύνης μέσα σε αυτές τις βαθιές χαράδρες-κρυψώνες. Για να μας προφυλάξουν από κάποια ξαφνική επίθεση, τα παλικάρια που μας συνόδευαν απλώθηκαν γύρω-γύρω τρέχοντας με απίστευτη ευελιξία, προσφέροντάς μας μια γραφική εικόνα, καθώς ελίσσονταν ανάμεσα στους θάμνους και τις συστάδες δέντρων φωνάζοντας ο ένας τον άλλο στη δική τους άξεστη γλώσσα και πυροβολώντας με τις πιστόλες και τα μουσκέτα τους. Σε λιγότερο από μία ώρα φτάσαμε σε ένα μέρος όπου ο ποταμός Λούρος βγαίνει μέσα από αυτή την πυκνή βλάστηση κοντά σε μία μεγάλη ξύλινη γέφυρα και στο τελωνείο,²⁰⁶ όπου έφταναν τα πλοία από την Πρέβεζα και έπρεπε να πληρωθεί δασμός για όλα τα προϊόντα πριν αυτά μπουν στο κανάλι. Ο βεζύρης καθάρισε αυτό το κανάλι, το οποίο ενώνει το νέο δρόμο Άρτας-Ιωαννίνων [με το τελωνείο της Πέτρας].²⁰⁷ Εδώ ακούσαμε τόσο ανησυχητικές αναφορές σχετικά με τους

206 Στη γέφυρα της Πέτρας, πολύ κοντά στη σημερινή τσιμεντένια γέφυρα στη συμβολή της εθνικής οδού Πρεβέζης - Ιωαννίνων με την επαρχιακή οδό που οδηγεί στην Πέτρα και τη Στρογγυλή. Στην περιοχή έγινε και η περίφημη ληστεία της Πέτρας το 1926.

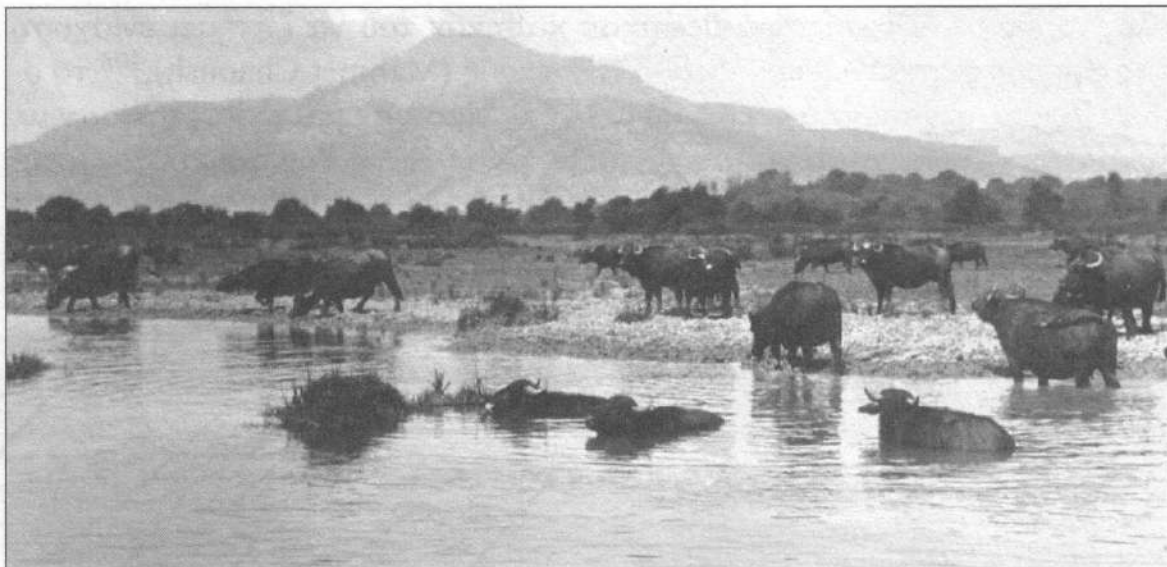
207 Ο Χιούζ αναφέρει και πάλι αυτό το κανάλι, που ένωνε το τελωνείο της Πέτρας με

κλέφτες που ο Μουσταφά θεώρησε καθήκον του να ζητήσει ενίσχυση της φρουράς από το χωριό Μαχμέτ Τσαούς (Mahmet Chaoush),²⁰⁸ το οποίο βρισκόταν περίπου ένα μίλι μακριά. Μέσα σε μία ώρα έφτασαν με τον κοτζάμπαση επικεφαλής τους. Έχοντας αυτή την ασφάλεια, μπήκαμε ξανά στο πιο πυκνό τμήμα του δάσους και διασκεδάσαμε με τη στρατιωτική ανάπτυξη των Αλβανών που είχαν χωριστεί σε δύο ομάδες. Εναλλάξ η μία ομάδα από αυτούς υποχωρούσε ενώ η άλλη προχωρούσε, λες και ήταν σε πραγματικό πόλεμο, ενώ οι φωνές και οι πυροβολισμοί τους αντηχούσαν παντού. Σε λιγότερο από μισή ώρα είδαμε τα ερείπια ενός τεράστιου φρουρίου, που λέγεται το κάστρο των Ρωγών,²⁰⁹ πάνω σε ένα ύψωμα. Φημολογείται ότι αποτελεί τόπο συνάντησης των

το νέο δρόμο που κατασκεύασε ο Αλή πασάς και οδηγούσε από την Άρτα στα Γιάννενα, στο 15^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του έργου του *Travels in Greece and Albania*, στη σελίδα 436, όπου το αναφέρει ως «το κανάλι του Λούρου». Αναφέρει επίσης ότι είδε πολλά βουβάλια να κολυμπάνε στο ποτάμι με τις μύτες τους μόνο έξω από το νερό και να τρώνε τη μακριά βλάστηση που επέπλεε στην επιφάνεια του ποταμού.

208 Το σημερινό χωριό Άγιος Σπυρίδων που είναι ακόμη και σήμερα γνωστό ως Ιμάμ Τσαούς ή Μάμ-Τσαούς.

209 Το όνομα προέρχεται ίσως από την «αρωγή» που έβρισκαν οι κάτοικοι της περιοχής στο κάστρο· αρωγή-ρωγή-Ρωγοί. Ίσως και οι Νικοπολίτες στις δύσκολες εποχές των επιδρομών να βρήκαν αρωγή στο κάστρο. Αν και η ιστορική πορεία του κάστρου αρχίζει τον 8^ο π.Χ. αιώνα, όταν ως Βουχέτιο αποτέλεσε τμήμα του αποικιακού κράτους των Ηλείων, η πρώτη αναφορά στην επισκοπή των Ρωγών γίνεται τον 9^ο μ.Χ. αιώνα (Nicholas G.L. Hammond, *Epirus, the geography, the ancient remains, the history, and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford 1967, σελ. 60). Το 1204 το άγιο λείψανο του ευαγγελιστή Λουκά πουλήθηκε από ένα Φράγκο καπετάνιο, ο οποίος το έκλεψε από την Κωνσταντινούπολη μετά την κατάληψή της από τους Φράγκους, στον Κάρολο, δούκα της Κεφαλλονιάς, ο οποίος το άφησε στους Ρωγούς (N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σελ. 60-61, Χρυσόστομος Καρράς, «Το κάστρο των Ρωγών», *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι, Πρέβεζα* 1997, σελ. 105 και Γ. Σωτηρίου, «Το κάστρον των Ρωγών», *Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα* 1927, σελ. 98-109). Ο περιηγητής Κυριακός ο Αγκωνίτης (Cyriaco Pizzicollì) ήρθε στους Ρωγούς από την Άρτα τη 10^η Ιανουαρίου του 1436 (βλέπε Edward W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles-Berchem 1960, σελ. 29) και στον ιερό μητροπολιτικό ναό του ευαγγελιστή Λουκά, που ήταν στο κάστρο, είδε το άφθαρτο σώμα του ευαγγελιστή Λουκά (...relictum incorruptibile corpus), τον ιερό και άφθαρτο πόδα του Χρυσοστόμου (...sanctum et incorruptum pedem) και την κόρα της αγίας Άννας (...sacrumque Annae caput) (βλέπε Erich Ziebarth, «Κυριακός ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπειρῷ», *Ηπειρωτικά Χρονικά, Ιωάννινα* 1926, τεύχος 2^ο, σελ. 110-119 και N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σελ. 709-712). Ο Κυριακός επισκέφθηκε και πάλι τους Ρωγούς την 18^η Οκτωβρίου 1448 (βλέπε Edward W. Bodnar, *ό.π.*, σελ. 65), ημέρα εορτασμού του ευαγγελιστή Λουκά, για να προσκυνήσει τα λείψανα του αγίου. Τα λείψανα μεταφέρθηκαν από τους Ρωγούς και έφτασαν στο Σμεντέροβο (Smederovo) της Σερβίας στις 12 Ιανουαρίου 1453 (βλέπε Γ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σελ. 106-107 και N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σελ. 61), όπου φυλάσσονται μέχρι σήμερα. Το Σμεντέροβο βρίσκεται κοντά στο Βελιγράδι, στα νοτιοανατολικά του. Ο συναξαριστής και η παράδοση λέει ότι ο δεσπότης των Σέρ-

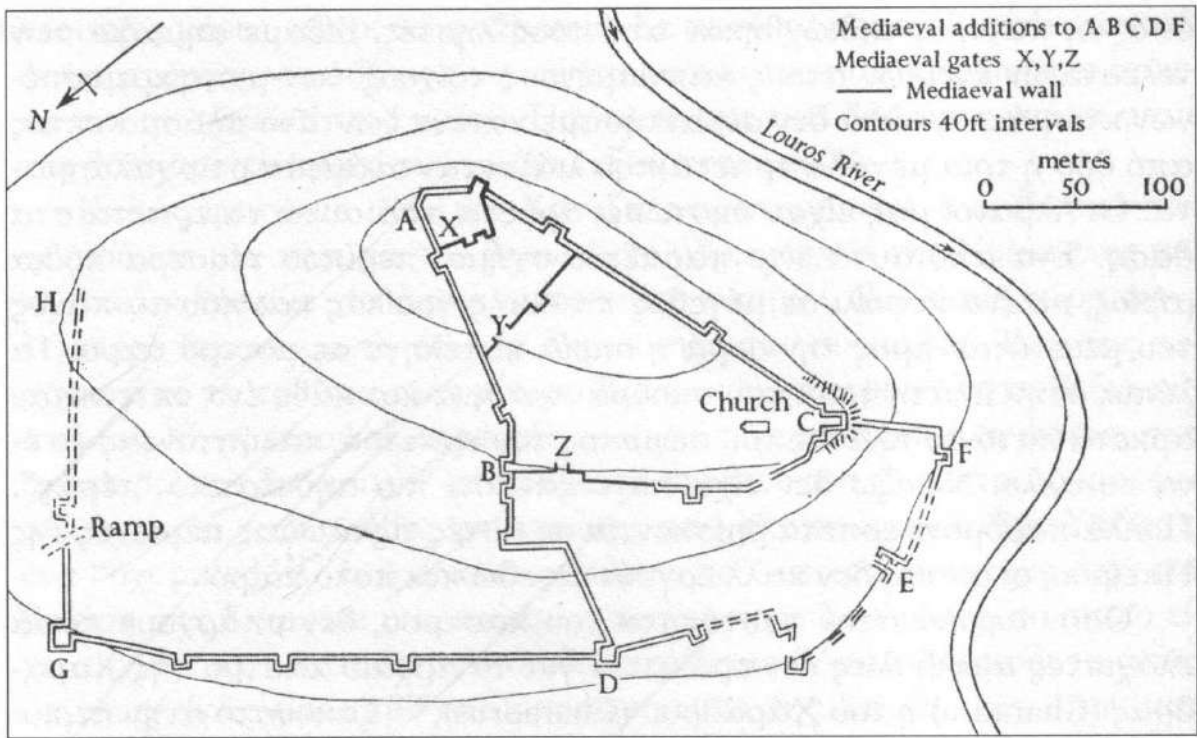

Βουβάλια στην παραποτάμια περιοχή του Λούρου το 1913
Φωτογραφία του Φρέντ Μπουασσονά

ληστών αυτής της περιοχής και στο παρελθόν ήταν μεγάλο λημέρι των Ηπειρωτών Αρματολών. Μολαταύτα αποφασίσαμε να το εξερευνήσουμε αφού ήμασταν σίγουροι ότι ο θόρυβος που έκανε η φρουρά μας θα πρέπει να φόβισε τυχόν ληστές που θα παραφύλαγαν εκεί ή ακόμη και αν δεν τους φόβισε ήμασταν σε θέση να τους αντιμετωπίσουμε επάξια. Έτσι στρίψαμε σε ένα μικρό μονοπάτι στα αριστερά του δρόμου και αφού περάσαμε από τα ερείπια κάποιου αρχαίου προτειχίσματος,²¹⁰ φτάσαμε γρήγορα μπροστά στο ίδιο το κάστρο. Μπήκαμε από μια ωραία ερειπωμένη πύλη και διαπιστώσαμε ότι αποτελείτο από τρεις αυλές κάθε μια μικρότερη της άλλης. Το κάτω μέρος των τειχών είναι ένα

βων Γεώργιος Βράνκοβιτς (Djuradj Brankovic) έφερε τα λείψανα του ευαγγελιστή Λουκά στο Σμεντέροβο για να σωθούν αυτά από τους Τούρκους που είχαν καταλάβει την περιοχή της Άρτας και των Ρωγών και να ανυψώσει την πίστη των Σέρβων. Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα μ.Χ. οι Ρωγοί φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους των (N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σελ. 61. Βλέπε επίσης Ευστρατίας Δ. Συγγέλου, «Το κάστρο των Ρωγών», *Σκουφάς*, τεύχος 88, Άρτα 1998, σελ. 325-339 και Arthur Foss, *Epirus*, London 1978, σελ. 197-200). Ο ναός της κοίμησης της Θεοτόκου, που υπάρχει σήμερα στη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης των Ρωγών ανακαινίσθηκε και αγιογραφήθηκε στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα (Χρυσόστομος Καρράς, «Το κάστρο των Ρωγών», *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι*, Πρέβεζα 1997, σελ. 105-106). Οι χάρτες της περιοχής από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αναφέρουν το κάστρο με το όνομα Βελίτσι ή Βελίχι (Velichi). Η ονομασία Velichi είναι εντελώς άγνωστη στην εποχή μας, ίσως και στην εποχή που ο Χιούζ επισκέφθηκε την περιοχή, διότι δεν την αναφέρει κάπου. Σύμφωνα με την άποψη ντόπιων, σ' αυτή την περιοχή υπήρχαν Βλάχικες οικογένειες βοσκών-νομάδων. Μήπως, λοιπόν, έχει κάποια σχέση η ονομασία αυτή (Velichi) με τους Βλάχους που υπήρχαν στην περιοχή;

210 Στο αγγλικό κείμενο «the ruins of some ancient outworks».

Σχέδιο του κάστρου των Ρωγών από το βιβλίο του N. Hammond

έξοχο δείγμα αρχαίας Ψευδο-Κυκλώπειας τοιχοποιίας πάνω στα οποία στηρίζεται μια υπερκατασκευή σχετικά σύγχρονη αλλά καλύτερης τεχνοτροπίας από ό,τι είχαμε παρατηρήσει στο παρελθόν σε οποιαδήποτε επισκευή αρχαίας οχύρωσης. Βρέχεται νότια και δυτικά από τον ποταμό Λούρο, ο οποίος είναι πλατύς και βαθύς και σχηματίζει σχεδόν ορθή γωνία στην πορεία του. Και στις δύο αυτές πλευρές του κάστρου υπάρχουν ωραίες πεζούλες, που ανηφορίζουν από το ποτάμι, με υπέροχη θέα προς τον Αμβρακικό κόλπο, οι οποίες είναι καλυμμένες με χορτάρι, μαλακό σαν βελούδο, και αμέτρητα αγριολούλουδα διαφόρων χρωμάτων, ενώ τα τείχη του κάστρου είναι σχεδόν κρυμμένα κάτω από κισσούς και άλλα παρασιτικά φυτά. Στην άλλη πλευρά του κάστρου, η θέα – εάν είναι δυνατόν – είναι ακόμη πιο όμορφη. Πέρα από τα πυκνά και μεγάλα δάση που αγκαλιάζουν τους λόφους και τις κοιλάδες, ξεπετάγονται οι σκοτεινές κορυφές των βουνών, που υψώνονται απότομα στον ουρανό. Η αρχιτεκτονική του φρουρίου υποδηλώνει τρεις διαφορετικές περιόδους, την αρχαία ελληνική, τη ρωμαϊκή και την φράγκικη που είναι και η πιο σύγχρονη. Πολλά δωμάτια του κάστρου είναι ακόμη σε ανεκτή κατάσταση. Στη μεγαλύτερη αυλή βρίσκεται ένα μοναστήρι και ένα παρεκκλήσι, στο οποίο έμεναν μερικοί μοναχοί²¹¹ μέχρι που αυτοί

211 Ο τελευταίος γνωστός επίσκοπος των Ρωγών είναι «ο Ρωγών Ιωσήφ», ο οποίος την 10^η Απριλίου του 1826 έβαλε φωτιά στην πυριτιδαποθήκη του Μεσολογγίου και ανατινάχτηκε στην αιωνιότητα μαζί με άλλους αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης του 1821.

οι άγιοι πατέρες εκδιώχθηκαν από τους ληστές. Είδαμε σημάδια των τελευταίων ενοίκων στους καπνισμένους τοίχους των μισογκρεμισμένων κτισμάτων, αλλά δεν συναντήσαμε κανένα ζωντανό πλάσμα εκτός από δύο ή τρία μεγάλα ερπετά που λιάζονταν ανάμεσα στα χαλάσματα. Οι Αλβανοί μας είχαν σκοτώσει αρκετά από αυτά τα ερπετά στα δάση. Ένα από αυτά είχε παράξενο σχήμα, περίπου τέσσερα πόδια μήκος, με ένα κεφάλι σε μέγεθος παιδικής γροθιάς και που το πάχος του μειωνόταν προς την ουρά η οποία κατέληγε σε μυτερό άκρο. Τα λέπια στην πλάτη του ήταν σκούρα πράσινα και κάθε ένα εκτεινόταν αρκετά κατά το πλάτος του σώματος του ερπετού, καλύπτοντας το ένα το άλλο. Νομίζω δεν είχα ποτέ ξαναδεί πιο αηδιαστικό “τέρας”. Πολλά παρόμοια ερπετά βρίσκονται σε αυτές τις ελώδεις περιοχές της Ηπείρου, οι οποίες δεν καλλιεργούνται εδώ και πολύ καιρό.

Όσον αφορά στην ταυτότητα του κάστρου, δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες αμφιβολίες ότι πρόκειται για το αρχαίο κάστρο της Χαράδρας (Charadra) ή του Χάραδρου (Charadrus),²¹² ξακουστό στην περιοχή για τη μεγάλη ασφάλεια που παρέχει. Εξαιτίας αυτής της ασφάλειας επελέγη από τους Ηπειρώτες συμμάχους του Ρωμαίου ύπατου ως τόπος φυλάκισης των Αιτωλών απεσταλμένων, αντί του Βουχετίου (Buchetium). Ο βασιλιάς Φίλιππος της Μακεδονίας επέλεξε αυτό το μέρος ως βάση συγκέντρωσης των στρατευμάτων του, τα οποία μετέφερε, διά του Αμβρακικού κόλπου, στην Ακαρνανία, μετά την επιζήμια πολιορκία και άλωση του Άμβρακου.²¹³ Η απόστασή του είναι τρεις ώρες από την Άρτα και εννέα ή δέκα από την Πρέβεζα.

Συνεχίσαμε την πορεία μας για πάνω από δύο ώρες κάτω από την ευχάριστη σκιά αυτών των πυκνών δασών, προχωρώντας μέσα από μεγάλα μονοπάτια τα οποία είχαν καθαριστεί τελευταία κατόπιν διαταγής του βεζύρη. Βγήκαμε από τα φυλλώματα σε ένα όμορφο ξέφωτο όπου βρίσκεται το γραφικό χωριό του Καντζά (Cangia),²¹⁴ όπου βρήκαμε ένα νεαρό Αλβανό λοχαγό (καπετάνιο), γιο του Γιαννάκη (Giannaki), του κυβερνήτη της Καμαρίνας, που περίμενε με τα παλικάρια του την άφιξή μας. Είχε πάρει σχετικές διαταγές γι’ αυτό και περίμενε εκεί

212 «Πολυβίου, *Ιστορίαι*, βιβλίο 21, κεφ. 26.7 - 26.8 και βιβλίο 4, κεφ. 63.4. Ίσως αυτή η δεύτερη ονομασία να είναι μια ψευδής καταγραφή στα αντίγραφα του Πολυβίου ή μπορεί να αναφέρεται στο ποτάμι από το οποίο το κάστρο πήρε το όνομά του, όπως η Χαράδρα, ένα φρούριο στη Φωκίδα, που πήρε το όνομά του από τον ποταμό Χάραδρο. (Παυσανίας, *Φωκικά*, βιβλίο 10, κεφ. 33.6)» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

213 «Αὐτός δ’ ἀναλαβὼν τὴν δυνάμιν, προῆγε παρά Χαράδραν, σπεύδων διαβῆναι τὸν Ἀμβρακικὸν καλούμενον κόλπον ὃς στενωτάτος ἐστὶ κατὰ τὸ τῶν Ἀκαρνάνων Ἰερὸν, καλούμενον Ἄκτιον.» (Πολυβίου, *Ιστορίαι*, βιβλίο 4, κεφ. 63.4)» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

214 Η σημερινή Στεφάνη.

τέσσερις μέρες, μέχρι να φτάσουμε. Σε αυτό το σημείο λοιπόν, επιτρέψαμε στους χωρικούς μας να φύγουν αφού τους αποζημιώσαμε αρκετά για τον χαμένο τους χρόνο. Παραμείναμε εκεί δύο ώρες για να φάμε και βρήκαμε το κρασί του χωριού εξαιρετικά καλό.

Καθώς φεύγαμε από τον Καντζά παρατηρήσαμε στα δυτικά του χωριού, σε μια πλευρά του βουνού, το υδραγωγείο της Νικόπολης και το ακολουθήσαμε για περισσότερο από ένα μίλι. Το δάσος τώρα έγινε λιγότερο πυκνό και τα δέντρα δημιουργούσαν συστάδες. Έχοντας περάσει από τα ερείπια ενός μικρού Ελληνικού κάστρου²¹⁵ στα δεξιά και από μια πηγή νερού εξαιρετικής ομορφιάς, γεμάτη μεγάλα ψάρια, στα αριστερά του δρόμου,²¹⁶ φτάσαμε σε περίπου μια ώρα στο Λούρο, ένα άθλιο χωριό, με καλύβες φτιαγμένες από λάσπη και κλαδιά. Υπάρχει ένα “όχι μικρό”²¹⁷ τετράγωνο φρούριο, που κατασκευάστηκε από τον βεζύρη στη διάρκεια των πολέμων του με τους Σουλιώτες, το οποίο είχε αρχίσει να καταρρέει. Από εδώ στρίψαμε βόρεια-βορειοδυτικά και σε τρεις ώρες φτάσαμε στο όμορφο χωριό της Καμαρίνας, όπου μας υποδέχτηκαν στο σπίτι του προύχοντα καπετάν Γιαννάκη. Αυτός ήταν αναμφισβήτητα ο πιο ευγενικός Αλβανός που είχαμε συναντήσει ποτέ. Είχε μια επιβλητική αξιοπρέπεια, συνδυασμένη με υπερβολική αβρότητα τόσο στην εμφάνισή του όσο και στους τρόπους του κάτι που σπάνια συναντάς στους ανθρώπους. Ήταν ένας από τους παλαιότερους και πιο σεβαστούς φίλους του βεζύρη και ήταν γνωστός για την ανδρεία και τους καλούς του τρόπους.

Η Καμαρίνα²¹⁸ είναι κτισμένη πάνω σε όμορφα υψώματα σε μια ωραία τοποθεσία, γεμάτη δέντρα, κήπους και αμπέλια και έχει μια θαυμάσια θέα του Αμβρακικού κόλπου, των Ακαρνανικών ορέων, του Ιονίου πελάγους και των νησιών του, καθώς και του ισθμού της Νικόπολης που βρίσκεται ακριβώς από κάτω. Ακόμη πιο ψηλά από τον όμορφο λόφο στον οποίο είναι κτισμένη η Καμαρίνα υπάρχουν εκτεταμένα ερείπια μιας Ελληνικής πόλης, με το όνομα Ρηνιάσσα (Rhiniassa), όπου

215 Τον πύργο αυτό είδε και ο άγγλος περιηγητής Λήκ (Leake) όταν πέρασε από την περιοχή την 8^η Ιουλίου 1805 και αναφέρει «κοντά στις πηγές υπάρχει κούλια για την ασφάλεια της διόδου, με λείψανα ελληνιστικού πύργου, που ασφαλώς υπηρετούσε τον ίδιο σκοπό.» (W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. I, σελ. 256)

216 Τις πηγές της αγίας Παρασκευής στην περιοχή «Σκάλα», λίγο έξω από το χωριό Λούρο, δίπλα στην εθνική οδό προς Ιωάννινα. (βλέπε και N.G.L. Hammond, *Epirus*, σελ. 55)

217 Στο αγγλικό κείμενο «a considerable square fortress». Η λέξη «considerable» όταν αναφέρεται σε υλικά πράγματα σημαίνει «όχι μικρό».

218 «Το όνομά της πιθανόν να προέρχεται από τη λέξη “καμάρα”, αφίδα, καθώς βρίσκεται κοντά στο μεγάλο υδραγωγείο της Νικόπολης ή ίσως να είναι παραφθορά της Κομαρίνας, από τον κόλπο του Κομάρου, ο οποίος βρίσκεται μόνο λίγα μίλια πιο μακριά.» Η σημείωση είναι του Χιούζ.

«Περίεργη κυκλική, ελληνική αφίδα στα ερείπια της Κασσώπης»
Σκίτσο από το βιβλίο του Χιούζ

πιθανόν βρισκόταν η πόλη της Ελάτριας που ανήκε στη χώρα των Κασσωπαίων.²¹⁹ Κουρασμένοι από το ταξίδι, αναβάλαμε την επίσκεψή μας στα ερείπια αυτά μέχρι το επόμενο πρωί. Η οικία του κυβερνήτη ήταν μεγάλη, όπως και η οικογένειά του. Ο μεγάλος του γιος, που ήταν επικεφαλής της συνοδείας μας, ήταν παντρεμένος εδώ και μερικά χρόνια και ζούσε κάτω από την ίδια στέγη με τον πατέρα του. Η οικογένειά του ήταν χριστιανική, αλλά ως επικεφαλής της οικογένειας έχαιρε του ιδίου σεβασμού όπως οι μωαμεθανοί της ανώτερης τάξης. Κανένας άνδρας, γυναίκα ή παιδί δεν κάθισε, ούτε έφαγε ή ήπιε, μπροστά του.

219 Πρόκειται για τα εκτεταμένα ερείπια της αρχαίας Κασσώπης, που βρίσκονται στο μικρό οροπέδιο βορειοανατολικά της Καμαρίνας. Η Ρηνιάσσα είναι το κάστρο πάνω από το παραθαλάσσιο χωριό Λυγιά, γνωστό και ως κάστρο της Δέσπωσης. Στις μέρες μας θεωρείται ότι τα ερείπια της αρχαίας Ελάτριας βρίσκονται στην περιοχή του Παλαιορόφορου, του παλαιού Ωρωπού. Στη συνέχεια, κάθε αναφορά στο πρωτότυπο κείμενο της λέξης «Ρηνιάσσα» θα μεταφράζεται ως «Κασσώπη».

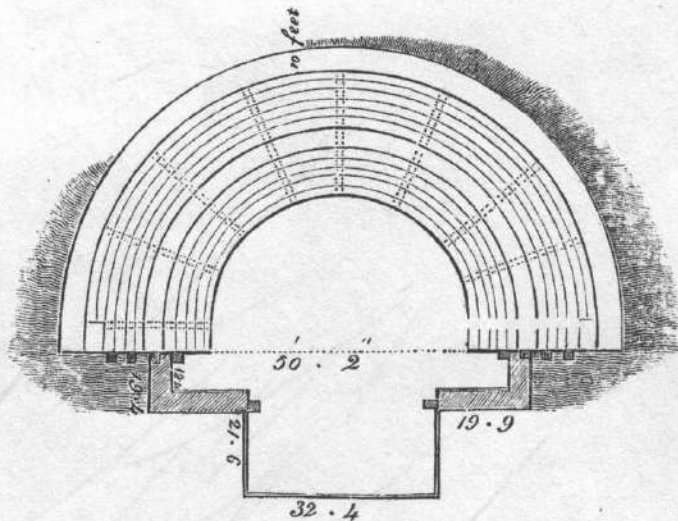

Η ίδια αφίδα στα ερείπια της Κασσώπης
εκατό χρόνια μετά την επίσκεψη του Χιούζ
Φωτογραφία του 1913 από τον Φρέντ Μπουασσοννά

Νωρίς το επόμενο πρωί²²⁰ ξεκινήσαμε υπό την καθοδήγηση του νεαρού Γιαννάκη για να επισκεφθούμε τα ερείπια της Κασσώπης. Ο ταξιδιώτης δεν δυσκολεύεται καθόλου να τα εντοπίσει, αφού στέκονται πλήρως εκτεθειμένα στη θέα σε μια μεγάλη κοιλότητα αρκετού υψομέτρου, πάνω σε δύο μεγάλα ευρύχωρα πέτρινα επίπεδα, το ένα πιο πάνω από το άλλο, που περιτριγυρίζονται από τα αρχαία τείχη, τα οποία σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση και το πλάτος τους κυμαίνεται από δέκα έως δώδεκα πόδια. Η περιφέρεια των τειχών, στην πλήρη ανάπτυξή τους είναι πέντε ή έξι μίλια, περικλείοντας ένα χώρο όπου θα μπορούσαν να ζήσουν περίπου 100.000 κάτοικοι. Ο χώρος καλύπτεται από ερείπια δημόσιων κτηρίων και ιδιωτικών κατοικιών, τα οποία, στο μεγαλύτερο μέρος τους, διατηρούν αρκετές σειρές από πέτρες πάνω από τα θεμέλια, γεγονός που μας βοηθάει να έχουμε μια πλήρη εικόνα του σχεδίου της πόλης, το μήκος και το πλάτος των δρόμων της, τη θέση και το συγκριτικό μέγεθος των δημοσίων και των ιδιωτικών κτιρίων, τα οποία προκαλούν τόσο μεγάλο ενδιαφέρον όσο και τα ερείπια της Πομπηίας και του Ηρακλείου.²²¹ Η ακρόπολη (citadel) στεκόταν στη

220 19^η Μαΐου 1814.

221 Το Herculaneum, Ercolano στα Ιταλικά. Πόλη της Καμπανίας της κάτω Ιταλίας, που βρίσκονταν στους πρόποδες του Βεζουβίου, ανάμεσα στη Νάπολη και την Πομπηία.

Σχέδιο του αρχαίου θεάτρου της Κασσώπης
Από το βιβλίο του Χιούζ,
σελ. 340, β' τόμος, α' έκδοση

δυτική πλευρά και ήταν εκπληκτικά οχυρωμένη. Τα τείχη της διατηρούνται σε ύψος δεκαπέντε με είκοσι ποδιών και έχουν κατασκευαστεί με την αρχαία Πελασγική τεχνοτροπία. Μια πύλη εισόδου του κάστρου παραμένει άθικτη αποτελώντας ένα ωραίο δείγμα της κυκλικής αφίδας, της οποίας το αρχιτεκτονικό ύφος είναι αδιαμφισβήτητα ελληνικό. Έχει αποτελέσει θέμα διαμάχης το κατά πόσο οι Έλληνες

χρησιμοποίησαν την αφίδα στην κατασκευή των κτηρίων τους. Το αρχιτεκτονικό δείγμα το οποίο έχει καταγραφεί στην Τίρυνθα και αυτό της Κασσώπης αποδεικνύουν ότι τόσο η μυτερή όσο και η κυκλική αφίδα είχε χρησιμοποιηθεί, αν και σπάνια, στην αρχιτεκτονική των αρχαίων Ελλήνων. Όμως καμία από τις δύο αυτές αφίδες δεν αποδεικνύει ότι ο πολυμήχανος αυτός λαός γνώριζε τις σύγχρονες μεθόδους κατασκευής της αφίδας με βάση τις μαθηματικές αρχές. Αντίθετα μάλιστα οι δύο αυτές περιπτώσεις θα μπορούσαν να στηρίξουν την αντίθετη άποψη, αφού και στις δύο περιπτώσεις (στην γαλαρία της Τίρυνθας και την πύλη της Κασσώπης) διαπιστώσαμε ότι η κλίση της μιας (της γαλαρίας της Τίρυνθας) και η καμπύλη της άλλης (της πύλης της Κασσώπης) έχουν πελεκηθεί στην εσωτερική επιφάνεια των μεγάλων παράλληλων κομματιών πέτρας από τις οποίες έχουν κατασκευαστεί οι αφίδες. Με αυτή τη μέθοδο κατασκευής είναι προφανές πως δεν μπορούσαν να κατασκευάσουν αφίδες με μεγάλο άνοιγμα. Αφού σχεδιάσα αυτήν την περίεργη πύλη, εξετάσαμε το εσωτερικό της ακρόπολης (του κάστρου) και μπήκαμε σε ένα κομψό υπόγειο διαμέρισμα μέσω ενός στενού περάσματος μήκους περίπου είκοσι γυαρδών.

Το δωμάτιο είναι σχεδόν τετράγωνο με διαστάσεις εννέα πόδια και εννέα ίντσες επί εννέα πόδια και έξι ίντσες. Το ταβάνι είναι αφιδωτό σαν εσοχή, και όπως και οι τοίχοι, καλύπτεται με σοβά τόσο λείο σαν γυαλισμένο μάρμαρο, και χωρίζεται κομψά σε τμήματα με περίτεχνες κορνίζες και άλλα διακοσμητικά στοιχεία. Καθώς η πόλη πιθανόν κατοικήθηκε πολύ μετά τη κατάκτηση της Ηπείρου από τους Ρωμαίους, είναι δύσκολο να πει κανείς εάν αυτό είναι έργο των Ελλήνων ή των Ρωμαίων κατοίκων της. Από εδώ κατευθυνόμαστε σε ένα πολύ κομψό θέατρο το

οποίο βρίσκεται στο πάνω μέρος της πόλης στα βόρεια-βορειοανατολικά, ακριβώς κάτω από τα τείχη που είναι κτισμένα πάνω σε ψηλούς και γεμάτους δέντρα κρημνούς. Μέτρησα τριάντα επτά σειρές καθισμάτων με ένα μεγάλο διάδρομο ή “περίζωμα”.²²² Κάθε κάθισμα έχει ύψος ένα πόδι και τρεις ίντσες και πλάτος ένα πόδι και έξι ίντσες. Το πλάτος του πάνω διαδρόμου είναι μόνο εννέα πόδια. Το σχέδιο και οι διαστάσεις του θεάτρου αυτού φαίνονται πολύ καλύτερα στο παρακάτω σχέδιο.

Στο πέτρινο ύψωμα στα βόρεια-βορειοδυτικά του θεάτρου σώζεται ακόμη μία από τις κύριες εισόδους που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Η θέα που έχει ο επισκέπτης από το κοίλον του θεάτρου είναι η ομορφότερη που μπορεί να βρει κανείς στην Ελλάδα και είναι το καλύτερο σημείο απ’ όπου ο σχεδιαστής μπορεί να κάνει ένα πλήρες σχέδιο όλης της αρχαίας πόλης. Σε μικρή απόσταση στα βορειοανατολικά παρατηρήσαμε τα υψώματα του Ζαλόγγου που κάποτε ποτίστηκαν με το αίμα των Σουλιωτισσών ηρωίδων. Κάτω από την αρχαία πόλη βρίσκεται ένα μικρό χωριό του οποίου οι κάτοικοι έχουν με μεγάλο κόπο καθαρίσει μέρος των ερειπίων της Κασσώπης για να το χρησιμοποιήσουν για τους κήπους και τ’ αμπέλια τους. Αυτό φαίνεται χαμένος κόπος σε μια χώρα όπου τα δύο τρίτα της γης είναι τελείως ακαλλιέργητη.

Κατεβαίνοντας από το θέατρο και κατευθυνόμενοι νοτιοανατολικά μέσα από την αρχαία πόλη, περάσαμε από τα ερείπια ενός μεγάλου κτηρίου του οποίου οι Κυκλώπειες αρχιτεκτονικής τοίχοι στέκουν ακόμη σε ύψος μιας γυάρδας. Το μήκος του κτηρίου είναι εκατόν δέκα πόδια και το πλάτος του εκατό. Τίποτε όμως δεν έχει μείνει που να μαρτυρεί τη χρήση του και την ταυτότητά του. Μετρήσαμε τον περίβολο ενός άλλου κτηρίου ο οποίος είναι ενενήντα πόδια επί τριάντα, κοντά στο οποίο, στην απέναντι μεριά του δρόμου, βρίσκεται ένα μεγάλο μακρόστενο οικοδόμημα στην πρόσοψη του οποίου υπήρχαν κολώνες των οποίων οι βάσεις στέκουν ακόμη.

Το σχέδιο της πόλης φαίνεται να έχει γίνει με σημαντική ρυμοτομία, καθώς οι περισσότεροι δρόμοι είναι παράλληλοι μεταξύ τους, με κατεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς, και διασταυρώνονται σε ορθές γωνίες με άλλους, που έχουν κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Το πλάτος των δρόμων κυμαίνεται μεταξύ δέκα και δεκαπέντε ποδιών, αλλά υπάρχει μια κεντρική οδός μεγάλου μήκους, από βορρά προς νότο, η οποία είναι δεκαοκτώ πόδια πλατιά. Οι ιδιωτικές οικίες φαίνεται πως ήταν πολύ μικρές. Κάποιες από τις μεγαλύτερες που μέτρησα ήταν μόνο σαράντα πέντε πόδια επί τριάντα δύο και σαράντα τέσσερα πόδια επί εικοσιπέντε. Παρακινούμενοι από το μεγάλο ενδιαφέρον που εμπνέει η περιοχή, διασκορπιστήκαμε στους έρημους δρόμους, μπήκα-

222 Η λέξη είναι γραμμένη ελληνικά στο κείμενο του Χιούζ.

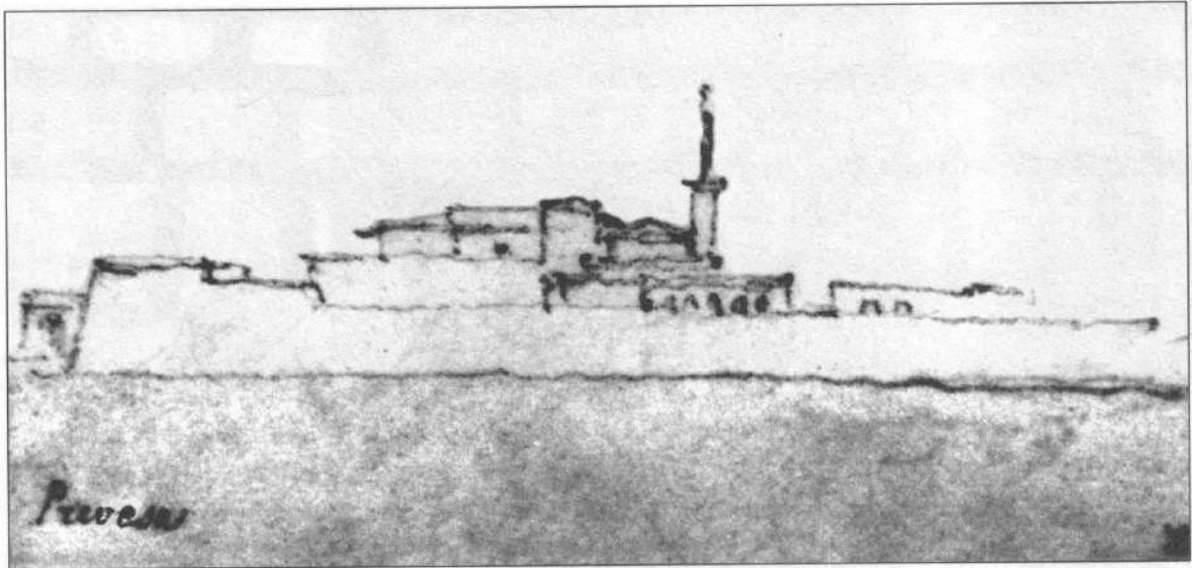
με στα σπίτια, επιθεωρήσαμε τα δημόσια κτίρια και παρατηρήσαμε με ευλάβεια όλα τα τμήματα αυτού του ερημωμένου μέρους που κατάφερε να γλιτώσει από τη φθορά του χρόνου. Μέχρι σήμερα ήταν σχεδόν ανεξερεύνητο και ο μόνος σύγχρονος ταξιδιώτης που είναι γνωστό πως έχει επισκεφτεί τα ερείπιά της πριν από μας είναι ο συνταγματάρχης Λήκ (Leake). Όταν κάποτε γίνουν ανασκαφές θα περιμένουμε να ανακαλυφτούν όχι μόνο θησαυροί με ενδιαφέρον λόγω της σχέσης τους με την τέχνη, αλλά και στοιχεία τα οποία θα μας βοηθήσουν να αποδώσουμε το σωστό όνομα στο αρχαίο αυτό μέρος. Ο γεωγράφος Μελέτιος την αναφέρει ως Ελάτρια και καμιά άλλη πόλη επί του παρόντος δεν διεκδικεί καλύτερα αυτή την τοποθεσία. Μας παραξενεύει όμως το γεγονός πως ένα μέρος προφανώς τόσο μεγαλοπρεπές το οποίο καλύπτει μια τόσο μεγάλη έκταση έχει τύχει τόσο μικρής προσοχής από τους αρχαίους συγγραφείς. Παρόλο που εμείς το παραλείψαμε ο κ. Γ. Τζόουνς (W. Jones) αργότερα ανακάλυψε ένα δεύτερο θέατρο προς το νοτιανατολικό άκρο της πόλης, λαξευμένο μέσα στον βράχο, όπως και το προηγούμενο, και σε παρόμοια καλή κατάσταση.

Αφού περάσαμε τέσσερις ή πέντε ώρες σε αυτά τα όμορφα ερείπια επιστρέψαμε στην Καμαρίνα για πρωινό και μετά συνεχίσαμε το ταξίδι μας νότια, προς την Πρέβεζα, η οποία απέχει περίπου δώδεκα μίλια από την Καμαρίνα. Σύντομα μπήκαμε σε μια μεγάλη πεδιάδα, στη βάση των υψωμάτων, απέναντι από την οποία το υδραγωγείο της Νικόπολης, έχοντας αφήσει τα βουνά, φαίνεται να εκτείνει τις αφιδωτές κολώνες του και να μπαίνει στον ισθμό από ένα πέρασμα μέσα από τους λόφους, κοντά στον κόλπο του Κομάρου. Όταν φτάσαμε σε αυτή την όμορφη σειρά από χαμηλά βουνά που οριοθετούν τη Νικόπολη στα βόρεια, σταθήκαμε λίγο να ατενίσουμε τα ερείπια που εκτείνονται προς τα κάτω και μετά προχωρώντας πάνω από τον εγκαταλειμμένο χώρο της “Πόλης της Νίκης”, φτάσαμε νωρίς το βραδάκι στην Πρέβεζα και βρήκαμε κατάλυμα στο σπίτι ενός σεβάσμιου Ιταλού γέροντα εμπόρου που μας είχε φιλοξενήσει και στο παρελθόν.

Το επόμενο πρωί²²³ δεχτήκαμε τις επισκέψεις του κοτζάμπαση και του υποπρόξενου της Αγγλίας και μάθαμε από τον τελευταίο ότι ένας Άγγλος έμπορος, κάποιος κύριος Ρίτσαρτζ (Richards) από την Μάλτα, βρισκόταν με αρκετά πλοία στο Βαθύ²²⁴ έτοιμος να παραλάβει αγελάδες και βόδια που είχε αγοράσει από τον βεζύρη για να τα μεταφέρει στη Μάλτα. Έτυχε να έχουμε συστατικές επιστολές από την Αγγλία για αυτόν τον κύριο, αλλά δεν μας είχαν επιτρέψει να του τις παραδώ-

223 20^η Μαΐου 1814.

224 Ασφαλές λιμάνι της Πρέβεζας, στη βορειοδυτική απόληξη του όρμου της Πρέβεζας.

Όψη του κάστρου του αγίου Αντρέα από τα ανατολικά

Διακρίνονται το προτείχισμα και το τζαμί

Σχέδιο του Haller von Hallerstein - Αύγουστος 1810

Αρχείο Ανδρέα Καρζή

σου με εξαιτίας της χολέρας που είχε ξεσπάσει στη Μάλτα την εποχή της επίσκεψής μας εκεί. Έτσι με χαρά δράξαμε της ευκαιρίας να τον γνωρίσουμε, στο τελευταίο μέρος που θα περιμέναμε να τον συναντήσουμε. Μόλις τελειώσαμε το πρωινό μας πήγαμε να τον συναντήσουμε, περίπου μισό μίλι από την πόλη, όπου τον βρήκαμε να έχει κατασκηνώσει στην ακτή, με τα τρία πλοία του αγκυροβολημένα. Ήταν εκεί περίπου δεκαπέντε ημέρες και θα παρέμενε ακόμη ένα μήνα, μέχρι να μεταφερθούν στα πλοία όλα τα ζώα. Δειπνήσαμε μαζί του στη σκηνή του και υποσχέθηκε να ανταποδώσει την επίσκεψή μας την επόμενη μέρα στα διαμερίσματά μας. Λίγα πράγματα είναι πιο ευχάριστα από την συνάντηση ενός συμπατριώτη σου σε μια ξένη, βάρβαρη χώρα.

Την επόμενη μέρα²²⁵ ο κύριος Πάρκερ και εγώ πήγαμε με μία βάρκα στη φρεγάτα του βεζύρη, η οποία μας είχε δημιουργήσει τόσα προβλήματα στα Ιωάννινα και η οποία ήταν αγκυροβολημένη στο λιμάνι απέναντι από την Πρέβεζα. Η φρεγάτα, όπως και όλα τα άλλα τουρκικά πολεμικά σκάφη, διοικούνται από κοινού από δύο καπετάνιους! Έναν για τους Έλληνες και έναν για τους Τούρκους! Ο Έλληνας πλοίαρχος ήταν ένας ωραίος, γηραλαίος, ανεμοδαρμένος ναυτικός από το Γαλαξίδι ενώ ο Τούρκος δεν ήταν πάνω στο πλοίο. Το πλήρωμα θύμιζε περισσότερο ράφτες που ήταν τον περισσότερο χρόνο καθισμένοι στο κατάστρωμα σταυροπόδι καπνίζοντας την πίπα τους και παίζοντας ντάμα ή σκάκι. Το πλοίο παρόλα αυτά ήταν κατά πολύ καθαρότερο και με περισσότερη τάξη από ό,τι, κατά τα λεγόμενα, είναι τα τουρκι-

225 21^η Μαΐου 1814.

Η χρονολογία με τα κεραμικά στοιχεία,
πάνω από τη βόρεια πύλη του κάστρου του Ακτίου

κά πλοία. Ήταν μεγάλο και άνετο, με κατάστρωμα είκοσι εννέα ποδιών, και σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα άσχημο σκαρί, αν και δεν προοριζόταν αρχικά για πολεμικό. Ήταν ένα υδραίοκο εμπορικό σκάφος που στο ταξίδι του για την Ανγκόνα μπήκε στο λιμάνι “Βουθρωτό” (Butrinto) του βεζύρη, κατά τη διάρκεια μιας θαλασσοταραχής, και εκεί ο άτυχος καπετάνιος του βγήκε στη στεριά και εξαφανίστηκε ενώ το πλοίο κρατήθηκε ως νόμιμο λάφυρο και μετατράπηκε στη σημερινή του χρήση. Αφού ήπιαμε καφέ και καπνίσαμε πίπα στην καμπίνα του καπετάνιου, μπήκαμε στη βάρκα μας και κω-

226 Το τριγωνικό κάστρο του Ακτίου κτίστηκε, σύμφωνα με δύο χρονολογίες που υπάρχουν πάνω από την κεντρική βόρεια πύλη του, το Σεπτέμβριο του 1812. Η μία χρονολογία είναι με κεραμικά στοιχεία, βρίσκεται πάνω από το τόξο της πύλης και γράφει: «781812» (Σεπτεμβρίου 1812). Η άλλη χρονολογία είναι εγχάρακτη στο κάτω αριστερό τμήμα τετράγωνης λίθινης πλάκας – που βρίσκεται πάνω δεξιά από το τόξο της πύλης και φέρει ανάγλυφη παράσταση μυθικού ζώου – και γράφει «Σ [Τ(;)] 1812» (Σ[ΕΠ]Τ(;) [ΕΜΒΡΙΟΥ] 1812). Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί ο κ. Σταύρος Β. Μαμαλούκος (βλέπε «Η πολεοδομική εξέλιξη και η αρχιτεκτονική της Πρέβεζας», *Νικόπολις-Πρέβεζα, Πρέβεζα 1994*), αλλά όχι ο καθηγητής κ. Γεώργιος Βελένης ο οποίος υποστηρίζει ότι το κάστρο του Ακτίου κτίστηκε το 1819, χωρίς να το αιτιολογεί (βλέπε «Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής», *Πρεβεζάνικα Χρονικά, Πρέβεζα 1999*, τεύχος 36, σελ. 21). Ο κ. Βελένης ίσως δέχεται την άποψη του Ιωάννη Φ. Δημάρατου, ο οποίος αναφέρει ότι «ἐπί τοῦ Ἀκτίου ὑπῆρχε τό ἐν ἔτει 1819 ὑπό τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἀνεγερθέν φρούριον» στο λήμμα «Πρέβεζα» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, τόμος Κ', σελ. 657, στήλη 3. Ως χρόνο κατασκευής του κάστρου και ο κ. Γιώργος Σμύρης αναφέρει το 1819 στηριζόμενος στον κ. Γ. Βελένη (βλέπε «Κάστρο αγίου Ανδρέα Πρέβεζας», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυα Οχυρωματικής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2001, σελ.127). Υπενθυμίζω ότι ο Χιούζ επισκέφθηκε την 21^η Μαΐου 1814 το Άκτιο και είδε το «νέο κάστρο που είχε κτίσει ο Αλή». Όταν ο άγγλος περιηγητής Λήκ (Leake) επισκέφθηκε το Άκτιο την 21^η Ιουνίου 1805 είδε και αυτός κάστρο στο Άκτιο: «Στο στενότερο σημείο του πορθμού [της Πρέβεζας] και ακριβώς απέναντι από το κάστρο της Πρέβεζας, ο βεζύρης έχει κτίσει ένα σεράι και ένα μικρό κάστρο.» (W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τόμ. α', σελ. 174.) Υπήρχε άραγε μικρότερο κάστρο στην ίδια θέση το 1805;

Η λίθινη πλάκα που είναι εντοιχισμένη πάνω δεξιά από το τόξο της πύλης του κάστρου του Ακτίου, με τη χρονολογία εγχάρακτη κάτω αριστερά

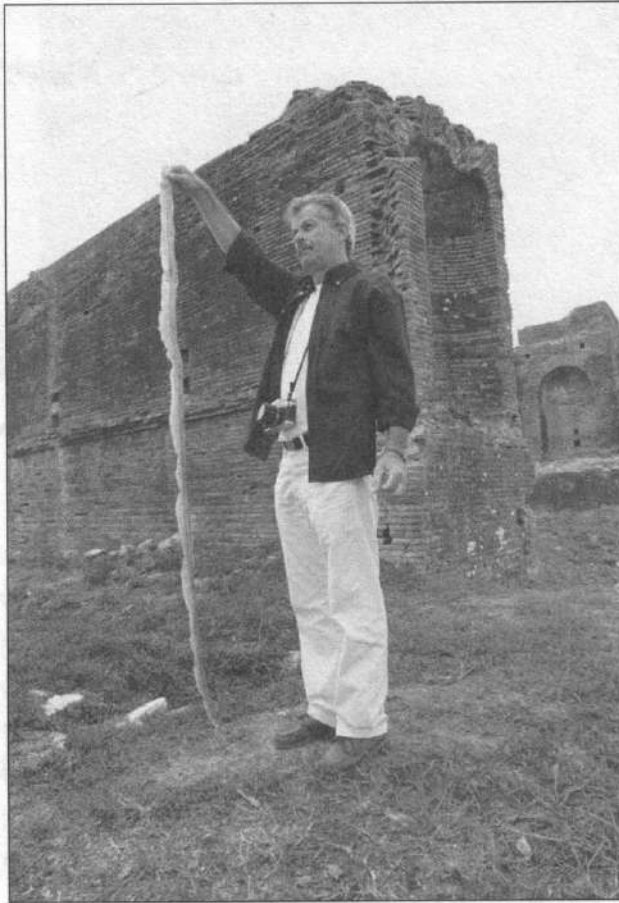
πηλατήσαμε προς την Πούντα, όπου αποβιβαστήκαμε και συνεχίσαμε με τα πόδια μέχρι το νέο φρούριο που είχε κτίσει ο Αλή στην Ακαρνανική ακτή της εισόδου του κόλπου.²²⁶

Όπως σχεδόν όλα τα κάστρα του, θεωρείται ισχυρό, μόνον εάν κανείς λάβει υπ' όψη του τους εχθρούς με τους οποίους μπορεί πιθανώς να έρθει αντιμέτωπος. Αυτό λοιπόν είναι αρκετό για τους σκοπούς του Αλή, ο οποίος δεν επιθυμεί να ξοδεύει τα χρήματά του σε υπερβολές. Στα τείχη του κάστρου παρατηρήσαμε αρκετές μαρμάρινες επιγραφές που είχαν κοπεί σε κομμάτια. Σε μία από αυτές τις επιγραφές παρατήρησα να γίνεται αναφορά στον Άκτιο Απόλλωνα. Από εκεί μπήκαμε και πάλι στη βάρκα μας και γυρίσαμε στην Πρέβεζα για να υποδεχθούμε τον φιλοξενούμενό μας και να συζητήσουμε για την Αγγλία.²²⁷

Την επόμενη μέρα²²⁸ πήγαμε μια εκδρομή στη Νικόπολη, όπου ανακάλυψα ότι ήμασταν τυχεροί κατά την προηγούμενη επίσκεψή μας. Επειδή η Νικόπολη βρίσκεται σε μία υγρή πεδιάδα, και όχι σε πετρώδες οροπέδιο όπως οι περισσότερες αρχαίες πόλεις στην Ελλάδα, πολλά από τα κτήριά της είναι κυριολεκτικά πνιγμένα και κρυμμένα, κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών, από συστάδες θάμνων και δένδρων, τσουκνίδες και κουκούτσες ύψους οκτώ ή δέκα ποδιών, που εμποδίζουν κάθε ανθρώπινη προσέγγιση. Επειδή όμως ήθελα πολύ να μετρήσω τις διαστάσεις του μεγάλου Θεάτρου, προσπάθησα να διεισ-

227 Εννοεί τον Άγγλο έμπορο Richards από την Μάλτα που συνάντησαν την προηγούμενη ημέρα στο λιμάνι του Βαθέος στην Πρέβεζα.

228 22^η Μαΐου 1814.

Τα «τεράστια ερπετά» υπάρχουν ακόμη στη Νικόπολη. Στη φωτογραφία σύνεδρος του 2^{ου} διεθνούς συμποσίου για τη Νικόπολη κρατά ένα «πουκάμισο» φιδιού, περίπου δύο μέτρων μήκους, έξω από το Νυμφαίο της Νικόπολης.

δύσω προς το κτίσμα αλλά ενώ άνοιγα μονοπάτι με την ταξιδιωτική μου σπάθα μέσα από τις κουκούτσες που εμπόδιζαν το πέρασμά μου, ένα τεράστιο ερπετό πέρασε δίπλα μου, κάνοντας θόρυβο μέσα στα αγριόχορτα καθώς προχωρούσε προς τα ερείπια. Στάθηκα ακίνητος για αρκετό χρόνο ακούγοντας τον θόρυβο που έκανε αυτό το «τέρας» καθώς υποχωρούσε και μετά υποχώρησα και εγώ, αφήνοντας το μεγάλο Θέατρο στους ηθοποιούς που τώρα φιγουράρουν πάνω στη σκηνή του.

Δύο μέρες μετά την περιπέτεια αυτή,²²⁹ πήρα τη βάρκα και επισκέφτηκα τον συνταγματάρχη Μακ Κώμ (M'Combe) στην άγια Μαύρα. Μου επιτράπηκε να αποβιβαστώ, αφού δεν ίσχυε πια η καραντίνα, και συνέχισα προς το κάστρο, όπου έφαγα με τον διοικητή του νησιού και επέστρεψα στην

Πρέβεζα με τη δροσιά του ευχάριστου απομεσήμερου. Ο σκοπός του ταξιδιού μου στο νησί της άγιας Μαύρας ήταν να προσπαθήσω να βρω κάποιο τρόπο μετάβασης στις ακτές της Ιταλίας, αφού δεν μπορέσαμε να βρούμε κάτι τέτοιο στην Πρέβεζα, αλλά ακόμη και εκεί χωρίς επιτυχία. Στη συνέχεια προσπαθήσαμε να πείσουμε έναν από τους καπετάνιους του κυρίου Ρίτσαρτζ (Richards) να σηκώσει πανιά και να μας μεταφέρει στην απέναντι πλευρά της Αδριατικής. Ο κύριος Ρίτσαρτζ ευγενικά έδωσε στον καπετάνιο την άδεια να μας μεταφέρει καθόσον ήταν μάλλον απίθανο να καθυστερήσει από το ταξίδι αυτό περισσότερο από ότι θα περίμενε στην Πρέβεζα να φτάσουν τα βοοειδή του βεζύρη. Ο τύπος όμως, σκεπτόμενος ότι βιαζόμασταν, μας ζήτησε ένα τόσο υπέρογκο ποσό για το ταξίδι αυτό, που σταματήσαμε τις διαπραγματεύσεις αμέσως και αλλάξαμε τα σχέδια μας.

229 Την 24^η Μαΐου 1814.

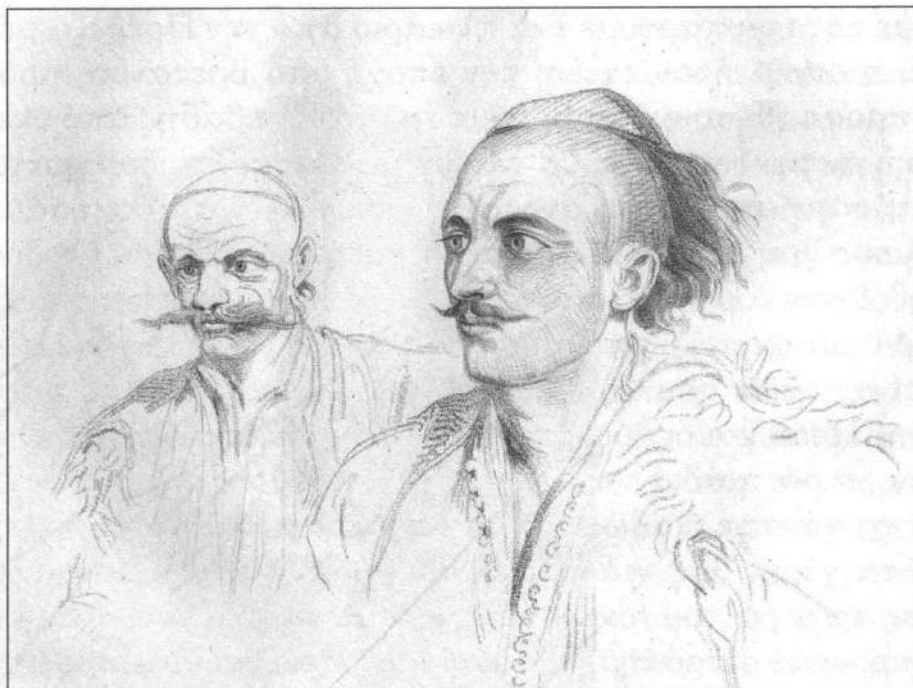
Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη

Αποφασίσαμε τότε να πάρουμε ένα πλοιάριο από την Πρέβεζα μέχρι την Πάργα, η οποία ήταν εκείνη την εποχή υπό Βρετανική προστασία, και να προσπαθήσουμε να βρούμε τρόπο μετάβασης από εκεί προς την ιταλική ακτή. Έτσι στις 28 Μαΐου μαζέψαμε τα πράγματά μας, αποχαιρετήσαμε το Πρεβεζάνο φίλο μας και τακτοποιήσαμε τους λογαριασμούς μας με τον Μουσταφά και τον Δημήτριο. Οι δύο πιστοί μας βοηθοί μας ακολούθησαν μέχρι τον τόπο επιβίβασής μας, όπου έλαβε χώρα μια σκηνή η οποία όσο οδυνηρή κι αν ήταν τότε, τόσο ευχάριστη είναι τώρα που τη θυμάμαι, γιατί περιποιεί τιμή στην ανθρώπινη φύση. Ήταν και οι δύο απαρηγόρητοι, έκλαιγαν γοερά και με λυγμούς σαν μικρά παιδιά και ο καημένος ο Μουσταφά μπήκε στο νερό μέχρι τα γόνατα, καθώς έσπρωχνε τη βάρκα από την ακτή, για να φιλήσει τα χέρια μας για τελευταία φορά. Μετά καθώς γλιστρούσαμε προς τα νερά του Ιονίου τους είδαμε να βγαίνουν από το πλήθος των αδιάφορων παρατηρητών και να κατευθύνονται προς το κατάλυμά μας, μελαγχολικοί από την απουσία αυτών που φαίνεται πως εκτιμούσαν, τους οποίους υπηρέτησαν με πίστη και των οποίων την κούραση και τους κινδύνους είχαν μοιραστεί.»

Η «Αλβανία» και οι κάτοικοί της²³⁰

«Είναι εξαιρετικά δύσκολο να οριοθετήσεις τη χώρα που σήμερα [το 1814] ονομάζεται Αλβανία. Αρχικά περιοριζότο στη μικρή σε έκταση περιοχή της Αλβανόπολης (Albanopolis) που σήμερα [το 1814] ονομάζεται Ελμπασσάν (Albassan) στο νότιο Ιλλυρικό, την περιοχή που αργότερα ονομάστηκε Νέα Ήπειρος. Παρά την ασήμαντη προέλευση, η τόλμη και η αύξηση του πληθυσμού της, που παρατηρήθηκε κυρίως κατά τη διάρκεια της αδύναμης και ταραχώδους βασιλείας των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των συνόρων της ή μάλλον την επέκταση του ονόματος Αλβανία σχεδόν σε όλη την έκταση του Ιλλυρικού και της Ηπείρου. Έτσι η χώρα με το όνομα αυτό συνορεύει σήμερα [το 1814] στα βόρεια με την Βοσνία, στα ανατολικά με τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, στα νότια με την Ακαρνανία και τον Αμβρακικό κόλπο και στα δυτικά με το Ιόνιο πέλαγος και την Αδριατική θάλασσα. Οι Αλβανοί αναμφισβήτητα δεν αποτελούν τον κύριο πληθυσμό εντός αυτών των ορίων. Στην περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα αρκετές φυλές Σέρβων, Βουλγάρων, Βλάχων, Οσμανλήδων και Ρωμίων, όπως λέγονται οι νεοέλληνες. Έτσι στην ίδια πόλη είναι σύνηθες να ακούς να μιλιούνται η Τουρκική, Ρωμείκη, Βουλγαρική, Βλάχικη και Αλβανική γλώσσα και μερικές φορές μια διάλεκτος που είναι ένα μείγμα όλων αυτών των γλωσσών. Η Αλβανία συνήθως διαιρείται στην

230 Thomas S. Hughes, *Travels in Sicily Greece and Albania*, τόμος II, σελ. 94-100.

«Πορτραίτα
του Σουλιώτη
Λάμπρο και
του παλαιού
Μπαλούκ-
μπαση των
Δερβιζιάνων»

Σχέδιο
του Κόκρελλ
από το βιβλίο
του Χιούζ

Άνω και Κάτω Αλβανία, αν και τα όρια των δύο αυτών διαιρέσεων είναι πολύ ασαφή. Θα μπορούσαμε αρκετά ορθά να τις ονομάσουμε Ιλλυρική Αλβανία και Ηπειρωτική Αλβανία. Οι περιοχές που υπάρχουν σε αυτή τη χώρα είναι: Σκούταρι, Άνω και Κάτω Ντίμπρα, Κρούγια, Ντούλτσινο, Ντουράτζο (Δυρράχιο), Τίρανα, Ελμπασσάν, Οχρίδα, Αβλώνα, Μπεράτι, Μουζακιά, Ντεσνίτσα, Σκραπάρι, Κορυτσά, Κολώνια, Κόνιτσα, Δαγκλή, Τοσκαριά, Μαλακάστρα, Αλμπέρι ή Λιαπουριά, Αργυρόκαστρο, Χειμάρρα, Δέλβινο, Λιουτζαριά, Ζαγόρια, Παλαιο-Πογωνιανή, Γιάννενα και Τσαμουριά. Θα μπορούσε ίσως τώρα να προστεθεί η Άρτα και ο Λούρος, καθώς ζουν σε αυτές τις επαρχίες τόσοι Αλβανοί όσοι και στις περισσότερες από τις πιο πάνω περιοχές.

Η ιστορία είναι αρκετά σιωπηλή, όσον αφορά στη προέλευση αυτού του λαού, που παραμένει για τόσους αιώνες σαν σε χειμέρια νάρκη, “*occulto velut arbor aëro*”, στη διάρκεια των βαρβαρικών επιδρομών από τις οποίες αρκετές φορές πλήχθηκε η Βυζαντινή αυτοκρατορία. Το μόνο που απομένει είναι να μαντέψει κανείς ή να κάνει υποθέσεις. Επειδή η γλώσσα τους είναι εντελώς προφορική, δεν υπάρχουν γραπτές αποδείξεις που να συμβάλλουν στην έρευνά μας. Κατά την άποψη του συνταγματάρχη Λήκ (Leake), ο οποίος μπορεί να κρίνει καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον, είναι απόγονοι κάποιου αρχαίου Ιλλυρικού φύλου που κατάφεραν, λόγω των ορεινών συνόρων τους, να μη επιμειχθούν με τους Γότθους, Ούννους, Σκλαβούνους και άλλους λαούς που εισέβαλλαν και εγκαταστάθηκαν στις γύρω περιοχές.

Τα χαρακτηριστικά των Αλβανών, το στενό μέτωπο, τα διαπεραστικά γκριζα μάτια, το μικρό στόμα, τα λεπτά αφιδωτά φρύδια, τα εξογκωμένα ζυγωματικά οστά, το μυτερό πηγούνι, προσδίδουν μια πο-

λύ χαρακτηριστική φυσιογνωμία Σκυθών.²³¹ Οι βυζαντινοί συγγραφείς φαίνεται να έχουν πάρει το όνομα “Αλβανοί” από τον Πτολεμαίο. Οι βυζαντινοί ιστορικοί αναφέρονται σε αυτούς με τα επίθετα “Αλβάνοι, Αρβάνοι, Αλβανίται, Αρβανίται, Αλβανήτες, κλπ.”

Οι Τούρκοι τους αποκαλούν “Αρναούτηδες”, ενώ οι ίδιοι αποκαλούνται στη γλώσσα τους “Σκυπιτάρηδες”, η χώρα τους “Σκύπερι” και η γλώσσα τους “Σκυπ”. Χωρίζονται σε τέσσερις φυλές που ονομάζονται Γκέγκηδες (Dgedges), Τόσκηδες (Toskides), Λιάπηδες (Liapides) και Τσάμηδες (Tziamides). Οι πρώτοι ζουν στις βόρειες επαρχίες Σκούταρι, Ντίμπρα, Ντούλτσινο και Δυρράχιο. Οι δεύτεροι ζουν στις μεγάλες πεδιάδες του Ελμπασσάν, Μουζακιά και Μαλακάστρα που εκτείνονται από τους λόφους του Δυρραχίου μέχρι το Μπεράτι και τον Αυλώνα και κατά μήκος των όχθων του Αώου μέχρι το Τεπελένι και την Κλεισούρα και από εκεί μέχρι τα όρια της Κορυτσάς στα ανατολικά. Οι τρίτοι είναι φυλή σκληρών ορεσίβιων που ζουν στη χώρα μεταξύ της Τοσκαριάς, της μεγάλης πεδιάδας του Δελβίνου και του Ιονίου πελάγους. Είναι τόσο βρώμικοι στις συνήθειές τους και τόσο συνηθισμένοι στην κλεψιά ώστε ευρέως θεωρείται ότι είναι οι αρχαίοι Λαπίθες.²³² Οι τέταρτοι ζουν στην περιοχή της αρχαίας Θεσπρωτίας, η οποία κυρίως εκτείνεται νότια του ποταμού Καλαμά, του αρχαίου Θύαμι, συμπεριλαμβάνει τους Φιλιάτες και το Μαργαρίτι και φτάνει μέχρι τα Κασσωπαία όρη.

Μεταξύ όλων αυτών των φυλών υπάρχουν μικροδιαφορές στη γλώσσα και τους τρόπους που οι ντόπιοι μπορούν να τις ξεχωρίζουν μεταξύ τους. Τα κύρια χαρακτηριστικά των Αλβανών φαίνεται να έχουν μείνει αναλλοίωτα από τους χρόνους του Αλέξιου Κομνηνού²³³, όταν οι ιστορικοί αρχίζουν να τους αναφέρουν ως σκληρό και νομαδικό λαό αλλά επίσης ανελέητο, άπληστο, απειθάρχητο και ατίθασο. Ήταν αρχικά Χριστιανοί αλλά από τα τέλη του δέκατου έκτου αιώνα ο Μωαμεθανισμός άρχισε να κερδίζει έδαφος...»

231 Η Σκυθία κατά τον Ηρόδοτο εκτείνονταν στην ευρύτερη περιοχή βόρεια του Εύξεινου Πόντου από το Δούναβη μέχρι την Αζοφική.

232 Οι Λαπίθες ήταν μυθικά όντα που αρχικά θεωρούνταν συγγενείς με τους Κενταύρους. Στην πορεία οι ποιητές άρχισαν να τους παριστάνουν με ανθρώπινη μορφή και διακρίθηκαν από τους κτηνώδεις Κενταύρους. Το θέμα της λέξεως (λαπ-) συναντάται και στις λέξεις αλαπάζειν (διαρπάζειν) και λαίλαψ (δίνη) και πιστεύεται ότι φανερώνει την προέλευση και τη σημασία της λέξης Λαπίθες. Σύμφωνα λοιπόν με την ανάλυση της λέξης, πριν την προσωποποίησή τους ήταν οι δυνατοί άνεμοι και οι καταστρεπτικοί εναέριοι δαίμονες ενώ μετά την προσωποποίησή τους εμφανίζονται ως οι ανδρείοι πολεμιστές, ο μαχμώτατος λαός της Θεσσαλίας, ο οποίος αφού έδωξε τους Περραιβούς εγκαταστάθηκε στις όχθες του Πηνειού ποταμού μέχρι που εξοντώθηκε από τους Δωριείς.

233 Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ήταν αυτοκράτορας του Βυζαντίου και βασίλευσε κατά τα έτη 1081-1118. Ήταν γιος του Ιωάννου Κομνηνού.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

1. Ανδρέου Ιωάννα, «Οικιστική οργάνωση», *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 1997.
2. Αραβαντινός Σπυρίδων Π., *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει ανέκδοτου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Αθήνα, 1895.
3. Αραβαντινός Παναγιώτης, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία, Μέρος Γ', Ιωάννινα*, 1984.
4. Κάδμιος, *Πολεμικαί επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, Αθήνα, 1900.
5. Καρράς Χρυσόστομος, «Το κάστρο των Ρωγών», *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι*, έκδοση Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις», Πρέβεζα, 1997, σελ. 97-115.
6. Λούβρου Ειρήνη (επιστημονική επίβλεψη), *Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τόμος Ε', Αθήνα, 1983.
7. Μουστάκης Γεώργιος Ι., *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα, 2002.
8. Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος Γ., *Η Συμπολιτεία των Ηπειρωτικών πόλεων των ακτών του Ιονίου (1800-1806) (Πρέβεζα-Πάργα-Βόνιτσα-Βουθρωτό). Μία λαμπρή σελίδα της Ηπειρωτικής ιστορίας*, Αθήνα, 2005.
9. Παπασταύρου Αναστάσιος Ι., *Τα Γιάννινα του 19^{ου} αιώνα όπως τα περιέγραφαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές*, Γιάννινα, 1994.
10. Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τόμος Γ2, ένατη έκδοση, Αθήνα, 1999.
11. Σουητώνιος, *Οι βίοι των Καισάρων*, τόμος Α', μετάφραση Νίκου Πετρόχειλου, έκδοση του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1997.
12. Σταμούλη Ρόδη-Αγγελική, «Οι οικογένειες της Κοινότητας της Πρέβεζας (1741)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 1^{ος}, σελ. 403-416 και πίνακες, Αθήνα, 1984.
13. Σταμούλη Ρόδη-Αγγελική, «Η συνθήκη της Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) και η απήχρησή της στα 1828», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 5^{ος}, σελ. 403-454, Αθήνα, 1996.
14. Σταμούλη Ρόδη-Αγγελική, «Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον "Χαλασμό"», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμος 6^{ος}, σελ. 305-398, Αθήνα, 2000.
15. Σωτηρίου Γεώργιος Α., «Το κάστρον των Ρωγών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα, 1927, σελ. 98-109.
16. Τζουβάρα-Σούλη Χρυσή, «Λατρείες στη Νικόπολη», *Νικόπολις Α', Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, σελ. 169-196 & 461-482, Πρέβεζα, 1987.
17. Byron Lord, *Childe Harold's pilgrimage. Cantata I & II*, Boston, 1886.
18. Cabanes Pierre, «Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ηπείρου», *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 1997.
19. Cockerell Samuel Pepys, *Travels in southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C.R. Cockerell*, R.A., London, 1903.
20. Hughes Thomas Smart, *Travels in Greece and Albania*, London, 1830.
21. Lyman Theodore, *Επίσκεψη στα Γιάννινα και στον Αλή Πασά*, *Απόσπασμα Ημερολογίου*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Θεόδωρου Δ. Κοσμά, Ιωάννινα, 2005.
22. Rouqueville F.C.H.L., *Ταξίδι στην Ελλάδα - Τα Ηπειρωτικά*, προλεγόμενα-μετάφραση Κώστα Π. Βλάχου, τόμος Ι, Ιωάννινα, 1994.
23. Weber Shirley Howard, *Voyages and Travels in the near east made during the XIX century*, Princeton-New Jersey, 1952.
24. Ziebarth Erich, «Κυριακός ό έξ Άγκώνος έν Ήπειρω», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα, 1926, τεύχος 2^ο, σελ. 110-119.